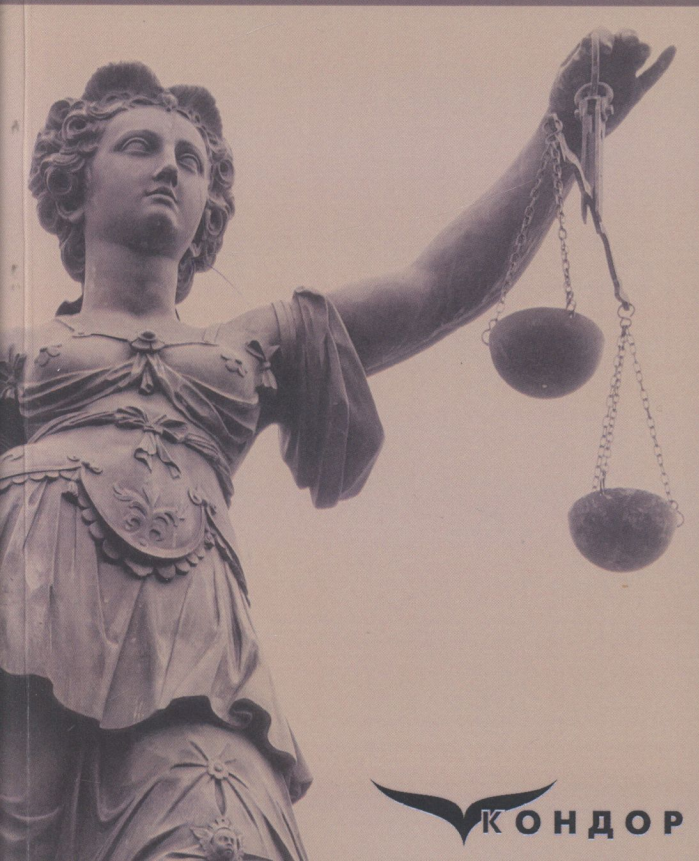

340.12(075.8)

К 58

КРАВЧУК С. Й.

ОСНОВИ ТЕОРІЇ ДЕРЖАВИ І ПРАВА

 КОНДОР

19

340.12(075.8)
К78

Кравчук Степан Йосипович

ОСНОВИ ТЕОРІЇ ДЕРЖАВИ І ПРАВА

Навчальний посібник

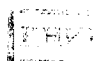

340.12(075.8) К78 2018

Кравчук С.Й. Основи теорії держави і права

КОНДОР

Київ, 2018

УДК: 340.12(075.8)✓

ББК: 67.0

К78

*Рекомендовано Вченою радою
Хмельницького національного університету
як навчальний посібник для студентів ВНЗ
(лист № 041/404 від 5.04.2016)*

Рецензенти:

Омельчук О. М. — д-р юрид. наук, ректор Хмельницького університету управління та права;

Григоренко О. П. — д-р іст. наук, проф. кафедри міжнародної інформації та країнознавства Хмельницького національного університету;

Хома В. О. — канд. юрид. наук, доц., заст. зав. відділу наукових досліджень з правових питань митної справи Державного науково-дослідного інституту митної справи (м. Хмельницький)

Кравчук С. Й.

К78 Основи теорії держави і права : навч. посібник / Кравчук С. Й. — К.: Видавничий дім «КОНДОР», 2018. — 192 с.

ISBN 978-617-7582-43-3

Розкриті основні питання теорії держави і права з урахуванням принципів пріоритетності права, свобод людини та громадянина, правової соціальної держави, а також верховенства демократії і законності.

Для викладачів і студентів ВНЗ та осіб, які цікавляться державно-правовою теорією розвитку України.

482501

УДК: 340.12(075.8)

ББК: 67.0

ISBN 978-617-7582-43-3

© Кравчук С. Й., 2018

© Видавничий дім «КОНДОР»,
2018

НТБ ВНТУ
м. Вінниця

ВСТУП

На етапі становлення суверенної демократичної української держави, інтеграції України до Європейського співтовариства особливого значення набуло завдання підвищення рівня правосвідомості та правової культури громадян. Ефективне вирішення цього завдання прямо пов'язане з правовим вихованням та юридичною освітою населення. Насамперед, це стосується навчання і виховання молодого покоління та майбутніх фахівців, як юридичних так і не-юридичних спеціальностей, які повинні не лише знати та неухильно дотримуватися вимог законів та інших нормативно-правових актів, але й уміло застосовувати їх у своїй практичній діяльності та побуті. Враховуючи актуальність набуття загальної юридичної освіти, метою навчального посібника “Основи теорії держави і права” є формування системи теоретичних і практичних знань з правознавства у студентів усіх вищих навчальних закладів, а також середніх шкіл. Це допоможе сформувати належний рівень правосвідомості молоді, дозволить студентам зорієнтуватися в суспільних правовідносинах, опанувати норми чинного законодавства для їх використання та належного дотримання у повсякденному житті.

Теми посібника підготовлені з урахуванням навчального плану та програми з навчального курсу “Теорія держави і права” та “Правознавство” і мають надати студентам не лише теоретичні знання права, але й практичні навички самостійної роботи із законодавчими і нормативними актами та навчальною літературою.

Розкриваючи теоретичні питання, студенти повинні прагнути до максимально повного і чіткого викладу всіх проблем, що вивчаються. При цьому важливо показати діалектику їх розвитку, розкрити відмінності в трактуванні розглядуваних положень, провести порівняльний аналіз питань, що висвітлюються у відповідних розділах різних підручників та у спеціальній літературі.

Наведені у кінці кожної теми контрольні питання мають на меті допомогти студентам краще засвоїти і закріпити отримані

теоретичні знання у різних галузях права, а також виробити у них навички користування нормативними актами і кваліфіковано їх застосовувати. Разом з цим враховуючи динамічність законодавчого процесу в Україні, робота студентів з вивчення розділів навчального посібника “Основи теорії держави і права” буде мати належний ефект при використанні Інтернету, а також електронної бази нормативних актів “Ліга-Закон”, офіційного сайту Верховної Ради України та інших, які дають можливість оперативно отримувати інформацію про нові закони, підзаконні акти, внесені зміни і доповнення до існуючих.

ТЕОРЕТИКО-МЕТОДОЛОГІЧНІ ОСНОВИ ТЕОРІЇ ДЕРЖАВИ І ПРАВА

- ♦ Предмет, методологія та методи теорії держави і права.
Класифікація функцій теорії держави і права
- ♦ Місце теорії держави і права в системі юридичних наук
- ♦ Взаємозв'язок теорії держави і права
з іншими суспільними науками

1.1. Предмет, методологія та методи теорії держави і права. Класифікація функцій теорії держави і права

Теорія держави і права – система узагальнених знань про понятійний апарат юриспруденції, загальні та специфічні закономірності виникнення, розвитку й функціонування держави і права, про їхню сутність, зміст і призначення в суспільстві. Вона має важливе загальнотеоретичне та практичне значення для інших юридичних наук, оскільки є базовою наукою із власною системою положень, понять, визначень і принципів.

Особливості теорії держави і права як науки зумовлені тим, що це наука:

– **загальнотеоретична** (досліджує понятійний апарат юриспруденції, загальні та специфічні закономірності виникнення, розвитку і функціонування держави та права);

– **суспільна** (об'єктом її дослідження є такі суспільні явища, як держава та право. У цьому полягає її суттєва відмінність від інших наук);

– **юридична** (вона з'ясовує сутність і зміст державно-правового аспекту суспільного життя).

Основним призначенням теорії держави та права є: вивчення природи походження держави та права, їхніх форм і типологій; істотних закономірностей побудови системи державних органів і системи права, їх функціонування й впливу на суспільне життя; з'ясування співвідношення категорій “право”, “суспільство”, “держава”.

Виходячи із завдань теорії держави і права можна визначити її предмет (суспільно-політичне життя, котрий з'ясовує наука), яким є: основні поняття та категорії юриспруденції; загальні й специфічні закономірності виникнення, розвитку та функціонування держави і права.

Закономірності виникнення, розвитку та функціонування держави і права розкривають питання щодо: держави і права (причини виникнення їх в суспільстві та стан розвитку); механізму співвідношення та взаємодії складових елементів державно-правового механізму.

Відповідно до цього розрізняють закономірності виникнення, розвитку й функціонування держави та права:

1. **Загальні** (притаманні державі та праву як суспільним явищам, Вони вивчаються філософією, соціологією й іншими суспільними науками. Тож теорія держави та права використовує положення цих наук і застосовує їх для вивчення державних та правових явищ).

2. **Специфічні** (вивчаються безпосередньо теорією держави та права й визначають їх понятійний апарат).

На підставі зазначеного виокремлюються наступні **завдання теорії держави та права**:

– дослідження загальних і специфічних закономірностей виникнення, розвитку й функціонування держави і права та їхніх інститутів;

– вивчення суті та змісту окремих аспектів діяльності та функціонування держави;

– дослідження змісту конкретних юридичних норм та практики їх застосування;

– усвідомлення соціально-економічних і моральних засад права;

– визначення взаємозв'язку держави та права, їхніх ознак, форми, змісту, місця й ролі в суспільному житті;

– з'ясування співвідношення держави, права, суспільства й особи;

– визначення поняття правової свідомості, професійної культури, правової поведінки, правового виховання, законності, правопорядку, дисципліни та ін.

Теорія держави та права, як наука при дослідженні певних явищ має свою **методологію** (грец. μέθοδος – спосіб, прийом за допомогою якого з'ясовується предмет цієї науки, досягається певна мета та вирішуються відповідні завдання і λόγος – наука, вчення) – систему певних методів (способів), принципів, конкретних засобів, за допомогою яких з'ясовується предмет науки.

У юридичній науці застосовуються наступні групи методів теорії держави:

1. *Загальнонаукові* – філософські способи за допомогою яких досліджується понятійно-категорійний апарат юриспруденції, загальні та специфічні закономірності виникнення, розвитку і функціонування держави і права, які в свою чергу поділяються на:

а) **формально-логічний** (використовується для дослідження держави та права як логічно завершених явищ за допомогою аналізу та синтезу);

б) **історичний** (дозволяє аналізувати державу та право з огляду всього періоду їх існування, беручи до уваги набутий досвід, який використовується для формування прогнозів подальшого розвитку державно-правових явищ);

в) **системно-функціональний** (сприяє вивченню держави та права як цілісної системи, що об'єднує внутрісистемні зв'язки, а також виявити порядок функціонування окремих елементів, їх взаємозв'язок і взаємозалежність: функції держави, функції права та ін.).

2. *Приватнонаукові* – способи та прийоми, що відображають безпосередню конкретні напрями вивчення держави та права. До них належать:

а) **статистичний** (використовується для опрацювання відповідних результатів при вивченні кількісних і якісних змін у правовому житті держави);

б) **соціологічний** (його застосування дозволяє проводити соціологічні дослідження й експерименти, аналіз письмових документів: опитування, вивчення відгуків, службових і доповідних записок);

в) **моделювання** (передбачає пошуки оптимальних варіантів вирішення конкретних проблем, уявне створення моделей державно-правових явищ).

3. *Спеціальні* – способи, напрацьовані певною юридичною наукою, що використовуються для вирішення конкретних завдань у межах юриспруденції. Основними із них є:

а) **порівняльний** (передбачає порівняння юридичних понять, явищ, процесів, категорій, виявлення між ними спільних і відмінних ознак. Об'єктами такого порівняння є галузі права, інститути держави та права, нормативні акти тощо);

б) **спеціально-юридичний** (використовується для аналізу суті та змісту чинного законодавства, а також практики його застосування);

в) **тлумачення норм права** (полягає в з'ясуванні й роз'ясненні змісту правових норм).

Отже, методи теорії держави та права – це відповідні способи, що дають змогу визначати та отримувати знання про понятійно-категорійний апарат юриспруденції, загальні та специфічні закономірності виникнення, розвитку і функціонування держави та права. Застосування цих методів дозволяє упорядкувати необхідні наукові матеріали з метою їх систематизації та узагальнення, а також визначення шляхів подальшого використання.

Теорія держави та права виконує певні функції, які можна визначити як основні напрями дослідження певних суспільних явищ, що характеризують сутність і зміст її призначення як науки.

До основних **функцій** теорії держави та права відносяться:

– **онтологічна** (вивчає причини виникнення держави та права, їхній розвиток і функціонування на певному історичному етапі та сьогодні);

– **методологічна** (є фундаментальною юридичною наукою, оскільки напрацьовує понятійний апарат для галузевих юридичних наук);

– **пізнавальна** (дозволяє опанувати юридичні знання про державу та право, пізнавати всі державно-правові явища, вивчати процес їх виникнення, розвиток і функціонування);

– **прогностична** (забезпечує визначення перспектив розвитку держави та права, шляхів систематизації законодавства, усунення прогалин у праві);

– **практично-прикладна** (дозволяє застосовувати теоретичні знання про державу і право на практиці, для підвищення рівня підготовки фахівця, а також удосконалює стан цієї науки);

– **комунікативна** (полягає в тому, що теорія держави та права вирішує проблеми адаптації та розвитку юридичної науки);

– **евристична** (відкриває нові тенденції розвитку державно-правових категорій, що дає можливість оцінювати накопичений досвід та спрогнозувати його подальший розвиток).

Таким чином, функції теорії держави та права визначають її місце в системі юридичних наук.

1.2. Місце теорії держави і права в системі юридичних наук

Категорії “державна” і “право” є складними та багатограними поняттями, які досліджуються комплексно, не лише при посередництві однієї юридичної науки, але й шляхом досконалого вивчення державно-правового механізму.

Всі юридичні науки формують єдину правову систему, яка поділяється на декілька груп:

1. **Історико-теоретичні науки** (теорія держави та права, історія вчень про державу та право). Ці науки: з'ясовують понятійно-категорійний апарат юриспруденції; визначають загальні і специфічні закономірності виникнення, розвитку та функціонування держави і права, їхні сутність, форми та типологію; характеризують історичний шлях їх формування; роз'яснюють концептуальні погляди науковців, філософів, юристів-практиків на зміст державно-правових явищ.

2. **Галузеві юридичні науки** (конституційне, адміністративне, трудове, кримінальне, екологічне право та ін.). Вони поділяються залежно від предмета правового регулювання певних суспільних відносин та методу правового регулювання. Кожна галузь регламентує певну сферу однорідних або суміжних суспільних відносин).

3. **Міжгалузеві юридичні науки** (господарське, житлове, морське, транспортне право тощо. Зокрема, господарське право поєднує в собі складові елементи цивільного, сімейного та адміністративного права).

4. **Спеціальні юридичні науки** (регулюють порядок організації, повноваження, структуру та інші елементи функціонування державних органів. До них належать: державне будівництво та місце самоврядування, судові та правоохоронні органи, прокурорський нагляд тощо).

5. **Прикладні юридичні науки** (криміналістика, криминологія, судова медицина, правова статистика, юридична психологія, юридична педагогіка та ін. Ці науки використовують основні положення природничих (фізика, хімія, біологія тощо), технічних (металургія, механіка та ін.) і гуманітарних (філософія, психологія тощо) наук, виробляючи свої методи та форми правового регулювання).

6. **Міжнародно-правові науки** (міжнародне публічне право, міжнародне приватне право, державне право зарубіжних країн, порівняльне конституційне право тощо).

Отже, теорія держави та права посідає провідне місце в системі юридичних наук, оскільки вона є: базовою нормативною дисципліною при вивченні усіх галузей права; фундаментальною та методологічною наукою, оскільки формує найглибші за обсягом знання про державу та право.

Таким чином, знання про основи держави та права є фундаментом при вивченні інших юридичних наук, що, відповідно, дає змогу застосовувати комплексність при вирішенні галузевих наукових проблем.

1.3. Взаємозв'язок теорії держави і права з іншими суспільними науками

Теорія держави та права безпосередньо чи опосередковано пов'язана з іншими суспільними науками й посідає серед них особливе місце. Зокрема, теорія держави та права взаємодіє із:

1. Філософією – наукою, що вивчає найбільш загальні суттєві характеристики і фундаментальні принципи реальності та пізнання, буття людини, відносин людини і світу.

При вивченні положень щодо держави та права філософія обмежується з'ясуванням природи, сутності, призначення та місця цих категорій у системі всіх соціальних явищ. Враховуючи основні концептуальні положення філософії, теорія держави та права використовує наукові її досягнення при вивченні причин виникнення державно-правових явищ, а також окремі філософські категорії: “сутність”, “зміст”, “форма”, “метод”, “система”, “структура” та ін.

На базі філософії та теорії держави і права виникла **філософія права**, яка визначається як розділ філософії та юриспруденції, що досліджує сенс права, його сутність та поняття, цінність та значимість, роль в житті людини, суспільства і держави, у долях народів і людства. Її сутність полягає в тому, що вона є:

– особливою областю наукового знання, що досліджує світоглядну суть права, його сенс і призначення, тобто предметом є юридичний світогляд;

– особливою наукою про пізнавальні, ціннісні та соціальні основи права;

– вченням про сенс права, тобто вчення про те, через які універсальні причини та універсальні цілі людина встановлює права.

Філософія права передбачає здатність суб'єктів правосвідомості, обмірковуючи факти правового життя, виходити за межі суто правового підходу, осмислювати їх в контексті загальних філософських категорій світорозуміння, таких, як добро і зло, свобода і поневолення тощо.

Об'єктом філософії права є право в усіх його проявах. Поняття об'єкта лише окреслює межі можливих досліджень. Це поняття визначає лінію пізнавальної активності того, хто звертається до права. Питання ж про зміст права, про сутнісні характеристики залишається відкритим. Предметом є право взяте в його основних системних якостях, тобто право як цілісна система.

У предмет входить: а) вивчення причин появи права; б) розкриття суті і природи права.

2. Соціологією (лат. *societas* – суспільство та грец. *λογος* – вчення, знання, наука) – наукою про умови та процеси у суспільстві, а також їх дослідження. Соціологія виникла в епоху Просвітництва як системно-критична наука і зайняла проміжне місце між природничими та гуманітарними науками.

За допомогою соціології теорія держави та права досліджує певні державно-правові категорії, а саме: ефективність дії законодавства; пояснення причин скоєння правопорушень, чинників, які на них впливають; вивчення рівня правової свідомості та правової і професійної культури.

Науковці-теоретики при проведенні досліджень активно використовують соціологічні методи.

Похідною від соціології є **соціологія права**, тобто галузь загальнотеоретичного правознавства, предметом якої є соціальні умови дії права в суспільстві (його формування, існування, реального функціонування). Соціологія права вивчає суспільні відносини, що виникають як в процесі підготовки та ухвалення правових актів, так і в перебігу реалізації правових приписів, їх перетворення на соціальну поведінку особи та суспільних утворень. Тобто вона спрямована на з'ясування соціальної зумовленості та соціальної ефективності права. Об'єктом соціології права є правове життя суспільства у всьому різноманітті його сторін, властивостей, процесів і явищ, а предметом соціології права є:

- створення і функціонування правової системи, її інститутів і норм;
- соціальна обумовленість і соціальна ефективність дії права;
- взаємозв'язок між правовими нормами, правовими відносинами і фактичними суспільними відносинами людей;
- соціальні функції права;
- правове регулювання діяльності індивідів, їх груп і організацій.

Таким чином, соціологія права – це структурована система соціальних знань про право як особливий соціально-юридичний феномен в його генезі, а також у дії, тобто як в соціально детермінованому та соціально чинному явищі або процесі. При цьому впровадження правових норм у суспільну свідомість та їх дотримання забезпечується примусовою силою держави. В якості одного з аспектів соціальної обумовленості права виступає правотворчість. На правотворчу діяльність великий вплив мають морально-етичні, економічні, політико-правові, національні, соціально-психологічні та

соціокультурні фактори. Від цих факторів залежить формування правової системи держави.

Крім досліджень правотворчої діяльності, соціологія права вивчає соціальні аспекти правозастосовної діяльності. Зокрема, одним з важливих завдань дослідження правозастосовної діяльності, є виявлення і визначення ефективності соціальних функцій права.

3. Політологію (англ. political science від грец. πολιτικός – державні та суспільні справи) – соціально-гуманітарною наукою про політику, закономірності і випадковості розвитку політичного процесу, функції політичної системи та влади, сутність, форми та методи діяльності суб'єктів політики та про проблеми глобальної політики, зокрема, міжнародних відносин.

Як навчальна дисципліна, політична наука включає в себе такі основні дидактичні складові: предмет політичної науки та її методологія; історія політичної думки людства; розвиток політичної думки в Україні; теорія влади і владних відносин; політична система суспільства; політична культура; політичні партії та партійні системи; політичні еліти та лідерство; глобальний політичний процес; політичне прогнозування та ін.

Всю сукупність проблем, які вивчає політична наука, можна згрупувати у такі умовні розділи: вступ у політичні науки; історія політичних вчень; теорія політики та прикладна політологія (соціологія політики). Головне завдання політичної науки як навчальної дисципліни – опрацювання та викладення загальнотеоретичного і практичного матеріалу відповідно до завдань політологічної підготовки спеціалістів будь-якого профілю, надання їм необхідного мінімуму наукових знань про політику у доступній формі.

Похідною від політології є політологія права, яка є доктриною про право, політику і владу, в якій головне місце займає право в усіх своїй проявах і відносинах з владою та політичними інститутами держави. Політологія права вивчає правові, владні та політичні явища, що перебувають у постійній зміні, чим створюють передумови для вибору та здійснення суспільних змін. Значення політології права полягає в тому, що вона в умовах сьогодення прогнозує загальний стан правової нормативності в суспільстві, чим орієнтує політиків і виконавчу владу на пріоритети застосування практичних заходів в ситуаціях змін у суспільстві.

4. Психологію – наукою про теоретичні принципи, обґрунтувати методи психологічного пізнання, сформулювати основні закономірності існування і розвитку психічної реальності. Загальна

психологія вивчає сукупність теоретичних і експериментальних досліджень, що виявляють найзагальніші психологічні закономірності, теоретичні принципи і методи психології, її основні поняття і категоріальний склад. На базі загальної психології виникла юридична психологія – наука про правову психологію людини, особливості її правосвідомості, як фактора правової поведінки, сутність правової соціалізації, критерії їх оцінки, закономірності формування особистості у сфері правових відносин.

5. Педагогікою – фундаментальною суспільною наукою, яка вивчає закономірності здійснення навчально-виховної діяльності, а також функціонування системи освіти. Її предметом, з точки зору методології суспільних наук, є та сфера проблем або коло питань, які нею вивчаються. Предметом педагогіки як науки є навчання, виховання і освіта. Об'єктом науки з точки зору методології суспільних наук є те, на що ця наука впливає і що змінюється внаслідок цього. Суб'єктами педагогічної діяльності (в суспільних науках – це те, що приймає участь у процесі, а не лише відчують його вплив) вважаються ті, хто виконує педагогічні функції у суспільстві, і з другого боку ті, хто здобувають певні знання в системі освіти.

Досягнення правової педагогіки теорія держави та права використовує при вивченні проблеми формування належного рівня правової свідомості й правової та професійної культури, правомірної поведінки й соціально-правової активності, у правовому вихованні та правовій освіті населення.

Отже, взаємодіючи з філософією, соціологією, політологією, психологією та педагогікою теорія держави та права отримує відповідні знання про державно-правові явища й використовує їх у своїх дослідженнях.

Питання для самоконтролю

1. Що є предметом теорії держави і права?
2. Яка структура теорії держави і права як науки?
3. Назвіть види функцій теорії держави і права.
4. У чому сутність гносеологічної функції теорії держави і права?
5. Яка роль теорії держави і права у формуванні юридичного світогляду, становленні сучасного юриста?
6. У чому полягає взаємозв'язок теорії держави і права з іншими суспільними науками?

ПОНЯТТЯ, ПОХОДЖЕННЯ І СУТНІСТЬ ДЕРЖАВИ

- ◆ Причини, теорії та форми виникнення держави і права
- ◆ Поняття, ознаки та типи держави
- ◆ Поняття та класифікація функцій держави, форми і механізми їх здійснення

2.1. Причини, теорії та форми виникнення держави і права

Закономірним процесом розвитку первісного суспільства є виникнення держави та права, оскільки він характеризував перехід від природного до цивільного стану суспільства, визначав його становлення і розвиток. Виникнення держави та права відбувалося під впливом низки причин:

1. **Економічні** (три поділи праці: від землеробства відділилося скотарство; від скотарства та землеробства – ремесло; розвивалися торгові відносини, виникла приватна власність).

2. **Політичні** (виникнення груп з протилежними матеріальними інтересами – багаті і бідні, а також потреба у владі, здатній врегулювати суспільні відносини).

3. **Соціальні** (впорядкування взаємин між людьми шляхом формування сімейних стосунків).

4. **Психологічні** (схильність психіки людини до покори, розподілу прав і обов'язків).

5. **Культурні** (духовний розвиток суспільства, поява релігії та письма).

З огляду на названі причини та історичні обставини, виокремлюють наступні три основні форми виникнення держави та права:

1. **Афінська** (класична форма виникнення держави і права, оскільки вони виникають внаслідок усіх названих вище причин).

2. **Римська** (державо виникла в результаті боротьби плебейів, тобто прийшлого безправного населення Риму, та корінного населення – римлян, основу якого складала аристократія).

3. **Германська** (держава та право виникли у результаті завоювання великих територій для утримання і здійснення влади).

У теорії держави існують різноманітні концепції виникнення держави.

Історико-матеріалістична теорія (основоположники Л. Морган, К. Маркс, Ф. Енгельс та ін.). За цією теорією, держава є наслідком природно-історичного розвитку суспільства. Так, якщо первісне суспільство характеризувалося відсутністю держави, то його подальший економічний розвиток призвів до появи матеріальних і соціальних умов її виникнення.

Процес виникнення держави відображений в етапах розвитку суспільства: суспільний поділ праці, поява надлишкового продукту, приватної власності, майнової нерівності, класів із протилежними інтересами та інших правових конфліктів. Класова боротьба призводить до появи держави як утворення, здатного шляхом примусу забезпечити існування суспільства як єдиного цілого. При цьому економічно пануючий та наймогутніший клас одночасно стає й класом політично панівним. Захопивши публічну владу, цей клас формує вигідні для себе органи влади. До того ж економічний розвиток суспільства призводить до необхідності управляти суспільними справами. Такі функції бере на себе держава.

В історико-матеріалістичній теорії розрізняють три основні форми виникнення держави: афінську, римську та германську, які пов'язані з особливостями виникнення держави у цих народів.

Теорія суспільного договору (обгрунтована Гроцієм, Спінозою, Гоббсом, Руссо, Радищевим та ін.). Згідно із цією теорією, держава виникла внаслідок укладення договору між окремими суспільними класами.

Психологічна (обгрунтована Петражицьким). Відповідно до цієї теорії, держава виникла завдяки особливим властивостям психіки людини, яка передбачає необхідність влади одного класу над іншими.

Теорія насильства (обгрунтована Каутським, Дюрінгом та ін.). За цією теорією держава виникла в результаті завоювання одних народів іншими.

Органічна теорія (обгрунтована англійським філософом Г. Спенсером). Автор використав аналогію між державою та біологічним організмом, який народжується, функціонує і відмирає.

Теологічна (обгрунтована Ф. Аквінським). За твердженням автора, держава має божественне походження.

Патріархальна (обґрунтована Арістотелем, Фільмером, Михайловським). За цією теорією держава є результатом розвитку сім'ї по батьківській лінії.

Технократична (обґрунтована З. Бжезінським). Суть теорії полягає у виникненні держави в зв'язку з необхідністю здійснювати управління технічними засобами та знаряддями праці.

Крім цього, існують наступні теорії виникнення держави та права, які не досить широко використовуються науковцями: географічна; космічна; демографічна; антропологічна.

2.2. Поняття, ознаки та типи держави

Держава – це особлива організація політичної (публічної) влади суспільства, наділена суверенітетом та розміщена на певній території, де проживає населення, з наявним державним апаратом, за допомогою якого встановлюються загальнообов'язкові правила поведінки і реалізовується здатність здійснювати фіскальні заходи.

Основними ознаками держави є:

- відокремлення публічної влади від суспільства (наявність професіоналів-управлінців);
- суверенітет (верховенство державної влади);
- наявність території (дія законів і повноважень держави на певній території)
- виключне право держави на прийняття законів і норм, обов'язкових для всього населення;
- фіскальне право (обов'язкова сплата податків і зборів всім населенням);
- монополія на легальне застосування сили примусу (використання для цього правоохоронних органів);
- здатність держави представляти і захищати інтереси частини населення.

На підставі наведених вище ознак можна визначити поняття типу держави (сукупність держав, які об'єднані на основі спільних ознак і відображають відповідний рівень їхнього розвитку на певному історичному етапі). У юридичній літературі існують наступні основні підходи до типології держав:

1. Рабовласницький тип держави. Перший в історії людства тип держави, який не мав загального поширення і був перехідним. Він характеризувався приватною власністю і рабською працею. Чле-

нами держави визнавались передусім рабовласники та деякі представники інших прошарків (селяни-общинники, ремісники, торговці).

2. Феодалний тип держави. Головною ознакою такого суспільства є централізація управління, а провідною формою державної організації – монархія. Воно характеризується володінням селянами, як членами держави, деякими засобами виробництва (будинками, інвентарем) при відсутності права власності на землю.

3. Буржуазний тип держави. Характеризується наявністю капіталу, який створив недержавні форми централізації і концентрації суспільної влади, а також поділом на державу, як форму політичної організації, і громадянське суспільство, в якому загальний суспільний інтерес забезпечувався безпосередньо товарним способом виробництва.

4. Сучасний тип держави. Йому притаманна соціальна спрямованість, демократичний режим утворення державних органів і правова форма державної діяльності. Сучасні держави задовольняють загальнолюдські потреби, захищають основні права людини та громадянина. Економічною основою такої держави є наявність значної кількості саме власників засобів виробництва, рівноправність різних форм власності – приватної, комунальної (муніципальної) та державної. Важливою ознакою сучасної держави є відсутність протилежності між державною формою організації суспільства та її соціальним змістом.

2.3. Поняття та класифікація функцій держави, форм і механізми їх здійснення

Функції держави – основні напрями діяльності держави, в які характеризуються сутністю, завданнями і певними цілями.

Основними ознаками функцій держави є:

– **предметність** (наявність чітко визначеного предмета, що характеризує повноваження держави в різних сферах суспільного життя: економіка, політика, права);

– **соціальність** (притаманність напрямів реалізації державою завдань соціального призначення. При цьому функції держави відображають вплив держави на суспільство, її регулятивну роль);

– **конкретність** (реалізація напрямів діяльності в конкретних формах. Для цього застосовуються різні методи, в тому числі примусу);

– **об'єктивність** (передбачає відповідність рівня розвитку суспільства й держави);

– **історичність** (характеризують діяльність держави на певному етапі її історичного розвитку);

– **делегованість** (передача частини своїх повноважень представникам народу – президентові, депутатам парламенту, депутатам органів місцевого самоврядування).

З науково-теоретичної та практичної позицій, функції держави класифікуються за наступними критеріями:

1. За територіальною спрямованістю:

– **внутрішні** (спрямовані на вирішення внутрішніх державних завдань, які визначають зміст управлінської функції держави);

– **зовнішні** (спрямовані на вирішення загальнодержавних питань. Вони характеризують діяльність держави як суб'єкта міжнародних відносин: укладення міжнародних договорів, формування міжнародного співробітництва тощо).

2. За тривалістю виконання:

– **постійні** (відображають постійне вирішення державою завдань протягом усього періоду її існування; наприклад, видання нормативно-правових актів);

– **тимчасові** (спрямовані на вирішення тимчасових потреб; наприклад: подолання наслідків стихійного лиха, введення надзвичайного стану тощо);

3. За соціальним значенням:

– **основні** (характеризують найбільш важливі, ключові напрями діяльності держави: прийняття законів, оборона країни, захист правопорядку та забезпечення законності);

– **додаткові** (доповнюють основні та є допоміжними до них; наприклад: зміцнення збройних сил, забезпечення їх озброєнням тощо).

4. За сферами суспільного життя:

– **політичні** (передбачають забезпечення зовнішньої та внутрішньої політики держави, регулювання сфери політичних відносин, забезпечення народовладдя);

– **економічні** (регулюють сферу економічних відносин; зокрема, створюють умови для розвитку виробництва, захисту різних форм власності);

– **соціальні** (передбачають усунення будь-якої соціальної напруженості у суспільстві, розвиток охорони здоров'я, освіти, культури, а також забезпечення соціальної захищеності громадян).

5. За характером повноважень органів влади:

– **законодавчі** (їх змістом є розробка та прийняття нормативно-правових документів);

– **виконавчі** (полягають у здійсненні законодавчо-розпорядчих повноважень з метою реалізації державних рішень);

– **судові** (включають здійснення правосуддя з метою захисту та охорони прав і свобод людини, інтересів інших суб'єктів і держави).

Форми здійснення функцій держави – зовнішній прояв діяльності держави, що характеризує реальні можливості здійснення нею своїх функцій.

Основними формами здійснення функцій держави є:

1. Загально-правова форма (передбачає правове забезпечення функціонування держави з можливістю її примусової охорони):

– правотворча (прийняття нормативно-правових актів);

– правореалізаційна (правозастосовна);

– правоохоронна (діяльність по забезпеченню охорони норм права від правопорушень).

2. Організаційно-правова (спрямованість діяльності державних органів та установ на роз'яснення чинного законодавства, а також матеріальне забезпечення виконання різних державних функцій; наприклад, ведення бухгалтерського обліку, узагальнення статистичних даних, підготовка та перепідготовка кадрів).

У процесі реалізації та здійсненні своїх функцій держава застосовує певні методи, до яких належать:

– переконання (застосовується шляхом правового виховання населення, в т.ч. проведенням різних профілактичних заходів);

– заохочення (реалізується шляхом надання різних пільг і нагород колективам та особам, які не допускають правопорушень і беруть активну участь у припиненні правопорушень);

– примусу (передбачає застосування до суб'єктів, які скоїли правопорушення, заходів покарання, перевиховання та стимулювання до виконання вимог правових норм).

Сукупність усіх форм і методів здійснення функцій держави формує основні напрями їх реалізації. Разом з цим, форма держави є складне соціальне явище, яке передбачає порядок її побудови, структуру та основні способи встановлення і здійснення державної влади.

Структура форми держави – це, насамперед, стійка єдність складних елементів політичної системи та взаємозв'язків між ними, а її форма – порядок (спосіб) організації та здійснення державної влади в країні.

Форма держави складається з трьох елементів:

1. **Державне правління** (елемент форми держави, що визнає структурну організацію влади, характеризує порядок утворення

вищих органів державної влади, компетенцію, взаємодію між собою органів державної влади та здійснюване ними управління).

Форма державного правління:

– характеризує порядок утворення вищих органів влади, їх структуру та терміни повноважень;

– визначає зміст принципу розподілу влади між вищими органами влади;

– встановлює компетенцію державних органів у процесі здійснення ними владних повноважень та взаємодії.

2. **Державний устрій** (елемент форми держави, що визначає її внутрішню будову та територіальну організацію влади. Її характеризує спосіб та порядок розподілу території держави на адміністративно-територіальні одиниці і взаємозв'язок між ними).

Форма державного устрою:

– визначає принципи розподілу держави на складин її частини;

– характеризує управлінську діяльність держави на певній території;

– реалізовує права і законні інтереси національних меншин на самовизначення;

– характеризує взаємодію між центральними, регіональними та місцевими органами влади.

Форма державного устрою – спосіб територіального устрою держави, який визначає порядок взаємодії центральної, регіональної та місцевої влад.

За формою державного устрою держави поділяються на:

1. **Прості** (унітарні) – це держави, у якій відсутні відокремлені державні утворення, що користуються певною державною самостійністю (Україна, Франція, Китай, Японія, Польща). Вони характеризуються: цілковитою політичною єдністю; єдиною системою державних органів; єдиною системою законодавства; єдиним громадянством; можливістю мати автономні утворення.

2. **Складні** – це держави, що формуються з окремих адміністративно-територіальних одиниць, які володіють певною державною самостійністю. До них належать:

а) федерація – союзна держава, що складається з територій-суб'єктів, які мають обмежений суверенітет (США, Мексика, Росія, Канада). Для федерації характерна наявність: дворівневого державного апарату; двопалатного парламенту; дворівневої системи законодавства; подвійного громадянства;

б) конфедерація – договірний союз держав, які об'єдналися для досягнення спільних цілей і зберігають свій суверенітет. Конфедерація характеризується: відсутністю єдиного громадянства; добровільним об'єднанням необхідних коштів для вирішення спільних справ; створенням спільних державних органів шляхом рівного представництва; історичним характером (Північна Америка XVIII ст., Німеччина XIX ст.);

в) імперія – складна держава, яка має суверенну державу-метрополію і підвладні їй несuverенні держави-колонії (Російська імперія, Османська імперія та ін.).

3. **Державний режим** (елемент форми держави, що характеризується як сукупність певних методів (способів) здійснення державної влади).

Державний режим:

- визначає рівень демократії в здійсненні державною владою повноважень;
- забезпечує реалізацію прав людини у процесі здійснення державно-владних повноважень;
- характеризує співвідношення правових і політичних засобів здійснення державної влади;
- передбачає можливість участі громадян у реалізації державних рішень.

Державний режим – сукупність методів і засобів здійснення державної влади, її взаємодії з населенням.

Залежно від наявності демократичних інститутів політичні режими поділяють на:

1. **Демократичні режими** (засновані на визнанні принципу рівності та свободи людей). Вони характеризуються:

- наявністю прямої та представницької демократії;
- гарантованістю проголошених прав і свобод громадян;
- політичним плюралізмом;
- законністю і правопорядком;
- існуванням і рівноправністю всіх форм власності;
- незалежністю правосуддя;
- багатопартійністю та ін.

2. **Антидемократичні режими** (мають елементи насилля та тоталітаризму). Для них характерні:

- існування тільки однієї офіційної ідеології;
- зведення до мінімуму політичних прав та свобод громадян;
- однопартійність;

- агресивність у зовнішній політиці;
- перевага однієї форми власності;
- культ особи керівника держави;
- тотальний контроль з боку держави над усіма сферами суспільного життя.

Кожна держава створює різноманітні організації для здійснення своїх функцій, які є механізмом держави. Тобто **механізм держави** – система органів, організацій, інших державних інститутів, які формують її організаційну основу та беруть безпосередню участь у здійсненні завдань і функцій держави.

До механізму держави належать: органи державної влади; громадянство; територіальний устрій; бюджетна, грошова, банківська системи; збройні сили та інші військові формування; державні символи тощо.

Механізми держави реалізуються через державний апарат.

Державний апарат – система всіх державних органів, які здійснюють завдання та виконують певні функції держави.

Основними принципами діяльності державного апарату України є: демократизм; національна рівноправність; законність; суверенність; розподіл повноважень органів держави; поділ влади; соціальна справедливість; гуманізм і милосердя; пошук переконання і примусу; гласність, відкритість, врахування громадської думки тощо.

Основними складовими державного апарату є органи державної влади.

Орган держави – структурно організований елемент державного механізму, наділений владними повноваженнями та необхідними матеріальними засобами для здійснення завдань, пов'язаних із реалізацією цієї або іншої функції держави.

Державний орган характеризується наступними ознаками: виявляє волю державної влади; розпоряджається державним майном, необхідним для реалізації його повноважень і функцій; фінансується з державного бюджету; виконує функції держави; наділений державною компетенцією.

Ст. 6 Конституції України визначає, що державна влада в Україні має три гілки: законодавчу, виконавчу та судову. Тому правова наука класифікує державні органи наступним чином:

1. Законодавчий орган (Верховна Рада України; глава держави – Президент України).

2. Органи виконавчої влади, які поділяються на: вищі (Кабінет Міністрів України); центральні (міністерства, державні комі-

тети); місцеві (обласні і районні, міст Києва й Севастополя державні адміністрації).

3. Судова влада (реалізується шляхом здійснення правосуддя у формі цивільного, господарського, адміністративного, кримінального, а також конституційного судочинства). Судову систему України складають суди:

- Конституційний Суд України (єдиний орган конституційної юрисдикції в Україні);
- загальної юрисдикції (утворюють єдину систему судів).

Створення надзвичайних та особливих судів не допускається. Система судів загальної юрисдикції відповідно до Конституції України формується за принципами територіальності та спеціалізації. Законом України “Про судоустрій та статус судів” визначено наступну систему судів загальної юрисдикції: місцеві суди; апеляційні суди; вищі спеціалізовані суди; Верховний Суд України.

Відповідно до Конституції України в системі судів загальної юрисдикції утворюються загальні та спеціалізовані суди окремих судових юрисдикцій. Військові суди належать до загальних і здійснюють правосуддя у Збройних Силах України та інших військових формуваннях, утворених відповідно до законодавства України. Спеціалізованими судами є господарські, адміністративні та інші суди, визначені як спеціалізовані.

У самостійну систему органів держави виокремлюються контрольно-наглядові органи України. До них належать податкові, санітарні, пожежні, контрольно-ревізійні та інші державні інспекції.

Питання для самоконтролю

1. Які основні причини виникнення держави?
2. У чому полягають особливості виникнення держави у східних слов'ян?
3. Що є основою регулювання відносин між людьми в докласовому суспільстві?
4. Які основні умови виникнення права?
5. У чому полягає сутність суверенітету держави та які його види?

ДЕРЖАВА І ПОЛІТИЧНА СИСТЕМА СУСПІЛЬСТВА

- ◆ Поняття, структура та функції політичної системи суспільства
- ◆ Співвідношення політичної та державної влади, державної влади і держави
- ◆ Поняття та ознаки демократії

3.1. Поняття, структура та функції політичної системи суспільства

Політика – важлива сфера життєдіяльності суспільства, що характеризує взаємовідносини між різними соціальними групами й індивідами з метою організації політичної влади, забезпечення прав, свобод і законних інтересів членів суспільства.

Політика формує політичну систему суспільства якою є держава й недержавні об'єднання громадян, що взаємодіють в процесі цілеспрямованого керування суспільством на основі застосування державної влади чи участі в її застосуванні. У складі політичної системи виділяють компоненти:

а) суб'єктний (інституціональний) – держава, партії, профспілки, трудові колективи, як організаційно сформовані носії певної політики;

б) нормативний – право, мораль, звичаї, політичні та інші норми, що регулюють відносини суб'єктів політичної системи,

в) функціональний – політичний режим, характер якого (авторитарний, демократичний) істотно позначається на можливості доступу недержавних об'єднань громадян до державної влади;

г) ідеологічний – політична ідеологія, характерна для суб'єктів політичної системи (ідеологія лібералізму, консерватизму, фашизму тощо);

д) інтегративний – політичні відносини, які реально поєднують всі зазначені компоненти в цілісне, хоча й суперечливе утворення.

Отже, *політична система суспільства* – механізм організації та функціонування політичної влади, який передбачає впорядкування на засадах права системи всіх політичних явищ, що взаємодіють (або протидіють) у суспільстві з метою завоювання, утримання чи участі в політичній владі.

Внаслідок наявності об'єктивних закономірностей розвитку політики та її складності термін “політична система суспільства” слід розглядати:

– у вузькому значенні (політична система суспільства є впорядкована на основі встановлених державою норм права діяльність усіх її суб'єктів політики з метою реалізації політичної влади);

– у широкому значенні (політична система суспільства є системою всіх наявних у суспільстві політичних матеріальних і нематеріальних явищ, які за допомогою реалізації політичних функцій мають за мету забезпечення здійснення політичної влади).

Політичній системі суспільства притаманні наступні ознаки:

- підсистемність соціальної системи;
- наявність суб'єкта політики;
- цілісність характеру, який проявляється в єдності елементів і зв'язків між ними;
- взаємодія суб'єктів політики на основі політичних і правових норм;
- прояв зовнішніх зв'язків суб'єктів політики через політичні відносини;
- функціональність політичної системи суспільства (наявність напрямків діяльності);
- реалізація політичної влади та впорядкування суспільних відносин;
- притаманність сукупності способів та методів здійснення політичної влади.

Політична система суспільства являє собою сукупність наступних чинників:

- інституціонального (держави, політичні партії, соціально-економічні та інші організації, що створюють сукупно політичну організацію суспільства);
- регулятивного (право, політичні норми та традиції, норми моралі);
- функціонального (методи політичної системи суспільства; основи політичного режиму);
- ідеологічного (політична свідомість).

Політична система суспільства має певну *структуру*, тобто внутрішню побудову, взаємозв'язок і взаємодія елементів системи між собою та зовнішнім середовищем.

До *елементів політичної системи суспільства* належать:

1. **Суб'єкти (носії) політики** (держава, громадяни та об'єднання громадян (політичні партії, громадські організації), трудові колективи, класи, нації, соціальні верстви, групи). Від суб'єктів залежить ефективність функціонування соціальної, економічної, правової і політичної системи, оскільки вони формують політичну систему, визначають напрями її розвитку. Основним ядром політичної системи суспільства є держава.

До суб'єктів політичної системи належать:

– держава (особлива організація політичної влади суспільства, наділена суверенітетом та розміщена на певній території, де проживає населення, з наявним державним апаратом, за допомогою якого встановлюються загальнообов'язкові правила поведінки та реалізовується здатність здійснювати фіскальні заходи);

– об'єднання громадян (добровільні громадські формування, що їх створює населення з метою захисту своїх прав і свобод, законних інтересів, діють на засадах самофінансування, самоорганізації та самоуправління). Об'єднання громадян поділяється на:

а) політичні партії (добровільні політичні організації, створенні прихильниками певної політичної теорії, які висловлюють волю певних категорій населення й мають за основну мету делегування своїх представників у державні органи та органи місцевого самоврядування, утримання влади, реалізацію програмних рішень);

б) громадські організації (добровільні об'єднання громадян, які створюються для реалізації, задоволення та захисту прав і законних інтересів цих громадян у певних сферах суспільного життя);

– трудові колективи (об'єднання працівників державної, комунальної, колективної, приватної та змішаної формам власності для спільної роботи та досягнення бажаного результату в економічній та громадській діяльності).

2. **Політичні норми** (основні правила поведінки, що регулюють політичні відносини між суб'єктами політичної системи суспільства, визначають межі дозволів і заборон).

3. **Політичні принципи** (основні вихідні положення, тенденції, ідеї, закономірності, що покладені в основу політичної діяльності та повинні виконуватися всіма її суб'єктами).

4. **Політичні відносини** (врегульовані політичними нормами відносини, в результаті-яких у суб'єктів політичної системи виникають права та обов'язки).

5. **Політичний процес** (діяльність усіх суб'єктів політичних відносин, спрямована на формування, зміну, перетворення та функціонування політичної системи суспільства).

6. **Політичний режим** (сукупність способів та прийомів, за допомогою яких здійснюється політична влада).

7. **Політична діяльність** (дія суб'єктів, спрямована на забезпечення функціонування та захисту політичної влади в суспільстві).

8. **Політична свідомість** (елемент свідомості людини, що характеризує її оцінку сучасного політичного буття та зумовлює вибір варіанта поведінки відповідно до індивідуальних і суспільних інтересів).

9. **Політична культура** (система політичних знань, досвіду, цінностей, якими володіють суб'єкти політичної системи, їхня оцінка сучасного політичного буття, а також вміння застосовувати ці знання у побуті та в політичній діяльності).

Ефективність функціонування будь-якого суспільства простежується через реалізацію функцій його політичної системи. Основними *функціями політичної системи суспільства* є: а) визначення мети і завдань суспільства та вироблення політичного курсу держави; б) організація діяльності суспільства й управління різноманітними суспільними процесами; в) встановлення взаємозв'язку та дотримання взаємодії між структурними елементами політичної системи; г) участь суб'єктів політичної системи в політичному житті держави та формуванні органів державної влади і місцевого самоврядування, здійснення контролю за їхньою діяльністю; д) забезпечення дотримання та захисту прав і свобод людини та громадянина; е) формування політичної свідомості та правової культури населення, підвищення його соціально-правової активності.

Тобто, функції політичної системи суспільства відображають основні напрями діяльності її суб'єктів і мету реалізації ними політичної влади.

3.2. Співвідношення політичної та державної влади, державної влади і держави

Влада – соціальне явище, яке передбачає вольові відносини індивіда до самого себе (влада над собою), між індивідами, групами,

класами в суспільстві, між громадянином і державою, між посадовою особою і підлеглим, між державами.

Реалізується влада у сфері особистої та суспільної діяльності, які, у свою чергу, впливають на політичну, економічну і правову систему держави.

Основними компонентами влади є її суб'єкт, об'єкт, засоби (ресурси) і процес, що призводить до руху всі її елементи (механізм і засоби взаємодії суб'єкта і об'єкта). Сутністю влади є вольові відносини (керування/панування/та підкорення). Влада включає в себе такі елементи: верховенство; монопольне право суб'єкта приймати рішення; спроможність забезпечувати виконання взятих зобов'язань.

Для виникнення владних відносин необхідно, щоб суб'єкт мав наступні якості:

– волю до влади (бажання панувати і готовність брати на себе пов'язану з цим відповідальність);

– компетентність (знання сутності справи, стану і настрою підвладних, уміння використовувати ресурси, мати авторитет).

Готовність до підкорення об'єкта владарювання залежить від низки чинників, зокрема від: його якостей; висунутих до нього вимог; ситуації та засобів впливу, які має суб'єкт; сприйняття суб'єкта об'єктом залежно від наявності (або відсутності) у нього авторитету.

Найбільш поширеним видом влади виступає соціальна влада. **Соціальна (публічна) влада** – вольові (керівництва – підкорення) відносини між людьми з приводу організації їх спільної діяльності, вироблення та здійснення спільної для даного соціального колективу волі (інтересу). Державна влада є особливим різновидом соціальної влади. Якщо у первісному суспільстві соціальна влада має публічний (суспільний) характер, то в класово-організованому – політичний. У державі ми маємо справу з політичною владою. В аналізі політичних систем суспільства влада посідає таке саме місце, як гроші в економічних системах: вона має міцні корені в суспільному і приватному житті громадян.

Політична влада нерозривно пов'язана із владою державною, знаходить у ній своє продовження. Тобто державна влада – головний, типовий засіб здійснення політичної влади. Відмінностями між політичною та державною владою є:

1. Кожна державна влада має політичний характер, але не всяка політична влада є державною (прикладом є двовладдя в Росії 1917 р. – влада Тимчасового уряду і влада Рад. Володіючи політичною владою, Ради на той час не мали самостійної державної влади).

2. Державна влада виконує роль арбітра у відносинах між різними соціальними верствами суспільства. Держава – центральний інститут політичної влади. Ядром політики як сфери діяльності, пов'язаної з відносинами між класами, націями та іншими соціальними групами є проблема завоювання, утримання і використання державної влади. Термін “політична влада” покликаний підкреслити реальну здатність і можливість класу (соціальної верстви, соціальної групи), який не має влади, вести боротьбу за її завоювання, реалізувати свою волю в політику – в межах правових норм і за їх допомогою.

Політична діяльність не вичерпується державною діяльністю. Вона здійснюється в рамках різних політичних партій та міжнародних організацій. За допомогою політичної влади реалізуються життєво важливі інтереси значних і впливових груп суспільства (класів, націй, етнічних спільнот та ін.).

На відміну від державної влади, політична влада класу, не спроможна виконати роль регулятора протидіючих сил.

3. Політична і державна влада мають різні механізми здійснення. Державна влада характеризується наявністю апарату управління і апарату примусу. Вона має владний примусовий вплив на поведінку людей та їх організацій, забезпечених державно-правовими методами.

Політична влада класу та іншої соціальної спільноти здійснюється через: а) їх організації (опосередкований шлях); б) політичні виступи (безпосередній шлях).

Якщо влада класу реалізується за допомогою державного апарату з використанням апарату примусу, можна говорити про державну владу. Державна влада не може протиставлятися політичній владі, оскільки політичну владу в суспільстві не можна уявити без держави. Держава є основним універсальним акумулятором політичної влади, адже має можливість: а) надавати інтересу (волі) влади загальнообов'язкового характеру; б) використовувати спеціальні органи (апарат) для його (її) здійснення; в) вдаватися в разі потреби до примусу.

Державна влада є основним напрямком здійснення політичної влади класу (соціальної верстви, соціальної групи) у державних формах за допомогою властивих лише їй засобів і методів.

Політична влада – публічні, вольові відносини, що утворюються між суб'єктами політичної системи суспільства (у тому числі державою) на основі політичних і правових норм.

Державна влада – публічно-політичні, вольові відносини, що утворюються між державним апаратом і суб'єктами політичної системи суспільства на підґрунті правових норм, зі спиранням, у разі потреби, на державний примус. Державна влада відносно самостійна і складає основу функціонування державного апарату.

У різних суспільствах і державах характер влади відрізняється: насильством з боку держави; прихованим примусом; проведенням організаційних заходів і переконанням.

Має місце поєднання різних засобів здійснення державної волі.

Будь-яка державна діяльність потребує керівництва. При цьому керівництво потребує влади, а будь-яка влада – легітимності.

Державній владі притаманні наступні ознаки (риси):

1) публічна влада – виступає від імені всього суспільства (народу), має “публічну” основу своєї діяльності (казенне майно, власні прибутки, податки);

2) апаратна влада – концентрується в апараті та системі органів держави і здійснюється через них;

3) верховна влада – юридично уособлює загальнообов'язкову волю всього суспільства, має у своєму розпорядженні монопольне право видавати закони і спиратися на апарат примусу як на один із засобів дотримання законів та інших правових актів;

4) універсальна влада – поширює владні рішення на усе суспільство: вони є загальнообов'язковими для всіх колективних і індивідуальних суб'єктів;

5) суверенна влада — відділена від інших видів влади всередині країни (від партійної, церковної та ін.). Вона незалежна від них і має виключне монопольне становище у сфері реалізації державних справ;

6) легітимна влада – юридично (конституційно) обґрунтована і визнана народом країни, а також світовою спільнотою (наприклад, представницькі органи набувають легітимності в результаті проведення виборів, передбачених і регламентованих законом).

Нелегітимна влада вважається узурпаторською. **Узурпацією** є порушення правових процедур при проведенні виборів або їх фальсифікація. Зловживання легітимною владою, тобто використання її в протизаконних цілях на лихо суспільству і державі, перевищення владних повноважень, є також узурпацією влади.

7) легальна влада – узаконена у своїй діяльності, в тому числі у застосуванні сили в межах держави (наявність спеціально створених органів для утримання влади і втілення її рішень у життя).

Легальність – юридичне вираження здатності втілюватися в нормах права, функціонувати в межах закону. Діяльність легальної влади спрямована на стабілізацію суспільства. Нелегальна влада (наприклад, мафіозна, злочинна) діє поза рамками закону, вносить беззаконня і безладдя до суспільства.

Досить близькі за своєю суттю поняття “держава” і “державна влада”. У ряді випадків вони вживаються як тотожні, взаємозамінні. Але між цими поняттями є й відмінності. Поняття “держава” є місткішим, оскільки воно охоплює не лише саму владу, але й інші інститути, органи влади. Державна влада – це лише певним чином сформовані владні стосунки.

3.3. Поняття та ознаки демократії

Демократія (грец. δῆμος – народ і κράτος – влада) – форма політичної організації суспільства, що характеризується участю народу в управлінні державою.

Ознаками демократії є:

- визнання народу найвищим та єдиним джерелом влади;
- формування основних державних органів через вільні та справедливі вибори;
- єдність і розподіл державної влади;
- реалізація прав і свобод людини та громадянина, їхній пріоритет над правами держави;
- рівність усіх перед законом;
- верховенство права;
- повага до прав меншості та визнання свободи їхнього волевиявлення;
- підкорення меншості інтересам більшості.

Демократія вимагає, щоб влада цілком належала народу, який її реалізує через дві основні форми:

1. **Безпосередня демократія** (різновид форми народовладдя, при якій влада здійснюється через безпосереднє волевиявлення населення шляхом проведення виборів, референдумів, звернень, обговорення тощо). Однією з найбільш дієвих форм безпосередньої демократії в Україні є вибори. Саме вони дозволяють перетворити волевиявлення громадян України у волю українського народу під час формування представницьких органів державної влади та органів місцевого самоврядування. Під виборами слід розуміти форму безпосередньої демократії зміст якої полягає у формуванні представ-

ницьких органів державної влади та органів місцевого самоврядування шляхом голосування громадян України.

Поняття виборів часто вживають як термін “виборче право”. В об’єктивному значенні **виборче право** – це інститут конституційного права, що об’єднує норми конституційного та інших галузей права, які визначають поняття, види, принципи виборів, порядок їх організації та проведення, а також юридичну відповідальність за порушення чинного законодавства про вибори.

Принципами виборчого права є:

– загальне виборче право (право голосу на виборах мають громадяни України, яким на день виборів виповнилося вісімнадцять років);

– рівне виборче право (усі кандидати в народні депутати мають рівні права і можливості брати участь у виборчому процесі);

– пряме виборче право (громадяни України обирають депутатів безпосередньо шляхом голосування за кандидатів у депутати, включених до виборчого списку партії чи блоку);

– добровільність участі у виборах (ніхто не може бути примушений до участі чи неучасті у виборах);

– вільні вибори (виборцям забезпечуються умови для вільного формування своєї волі та її вільного виявлення при голосуванні. Застосування насильства, погроз, обману, підкупу чи будь-яких інших дій, що перешкоджають вільному формуванню та вільному волевиявленню виборця, забороняється);

– таємне голосування (контроль за волевиявленням виборців забороняється);

– особисте голосування (кожний виборець голосує на виборах особисто);

– право бути обраним (депутатом може бути обраний громадянин України, який на день виборів досяг двадцяти одного року, має право голосу і проживає в Україні протягом останніх п’яти років);

– право висування кандидатів у депутати (право висування кандидатів у депутати належить громадянам України, які мають право голосу);

– рівність прав і можливостей кандидатів виборчого процесу.

Виборче право тісно пов’язане з виборчою системою, під якою слід розуміти суспільні відносини врегульовані нормами Конституції та законів України які виникають, змінюються та припиняються у зв’язку з голосуванням громадян за кандидатів на виборні посади та розподілі виборних посад за результатами виборів.

Найбільш поширеними у світі виборчими системами є:

– **мажоритарна** (застосовується під час виборів одноособових та колегіальних представницьких органів державної влади та органів місцевого самоврядування. Вона передбачає утворення одномандатних виборчих округів, на які поділяється вся територія країни чи відповідної адміністративно-територіальної одиниці, чи суб'єкта місцевого самоврядування, в яких громадяни голосують за конкретних кандидатів, що претендують на представницький мандат);

– **пропорційна** (застосовується під час виборів колегіальних представницьких органів державної влади та органів місцевого самоврядування і передбачає утворення виборчих списків кандидатів від організацій політичних партій та їх виборчих блоків);

– **змішана** (передбачає комбінування пропорційної та мажоритарної виборчих систем у межах однієї держави).

На сьогодні в Україні діє кілька самостійних виборчих систем, що передбачає застосування пропорційної та мажоритарної систем до різних видів виборів.

Вибори класифікуються:

1) за **об'єктами** поділяються на вибори: представницьких органів державної влади; представницьких органів місцевого самоврядування;

2) за **суб'єктами** розрізняють вибори: народних депутатів України; Президента України; депутатів місцевих рад і сільських, селищних, міських голів;

3) за **територією** вибори слід розрізняти: загальнонаціональні (загальнодержавні), що здійснюються на території всієї країни; місцеві вибори до представницьких органів місцевого самоврядування;

4) за **часом проведення** вибори поділяються на: чергові, що проводяться в період закінчення строку повноважень функціонування певного виду виборного органу або посади; позачергові, або дострокові, що проводяться в разі дострокового припинення строку повноважень; повторні, які проводяться у разі, коли вибори у виборчому окрузі визнані недійсними або такими, що не відбулися.

2. **Представницька демократія** (це вирішення суспільних і державних питань виборними представниками громадян).

Органами представницької демократії є:

1) Верховна Рада України;

2) Президент України;

3) Верховна Рада Автономної Республіки Крим;

4) Органи місцевого самоврядування.

Як і в інших країнах, в Україні представницькі органи державної влади і місцевого самоврядування вирішують переважну більшість питань загальнодержавного та місцевого значення. Адже приймати закони та інші рішення за допомогою референдуму технічно складно і дорого для державного бюджету.

Референдум – спосіб вирішення шляхом голосування кардинальних проблем загальнонаціонального (прийняття конституції) і місцевого значення, інших важливих законів чи внесення в них змін. Референдум є одним з важливих інститутів безпосередньої демократії, який проводиться з метою забезпечення народовладдя – особистої участі громадян у керівництві державою і місцевими справами. Організація і проведення референдумів здійснюється на демократичних засадах відповідно до Конституції України і Закону “Про всеукраїнський та місцевий референдум”:

– **всеукраїнський референдум** – спосіб прийняття громадянами України шляхом голосування законів України, інших рішень загальнодержавного значення. Він призначається Верховною Радою України або Президентом України. Всеукраїнський референдум проголошується за народною ініціативою на вимогу не менш як трьох мільйонів громадян України, які мають право голосу, за умови, що підписи щодо призначення референдуму зібрано не менш як у двох третинах областей і не менш як по сто тисяч підписів у кожній області;

– **місцевий референдум** – спосіб прийняття громадянами України, які постійно проживають на території відповідної адміністративно-територіальної одиниці, рішень з найважливіших питань місцевого значення. Його призначають органи місцевого самоврядування за вимогою не менше половини депутатів від загального складу, або якщо цього вимагає 1/10 частина громадян України, які постійно проживають на відповідній території і мають право голосу.

Референдум і вибори мають загальний метод здійснення – голосування, але різняться своїм предметом. Вибори проводяться для визначення особи (чи кола осіб), яка (які), на думку більшості виборців, найбільш гідна (гідні) обіймати виборну посаду. Завдання референдуму – вирішення важливих питань, не пов’язаних із наданням юридичної сили мандатам якихось осіб. Це можуть бути затвердження, зміна чи скасування законів, вирішення проблем територіального устрою в межах держави тощо.

Залежно від тих чи інших ознак референдуми поділяються на певні види.

1. За юридичною силою результатів розрізняють:

– імперативний референдум (референдум, результати якого набувають найвищої юридичної сили й не потребують затвердження Верховною Радою України);

– консультативний референдум (референдум, результати якого не мають юридичної сили й покликані тільки виявити точку зору населення на те чи інше питання. Цей вид референдумів ще називають всенародним (місцевим) опитуванням. Його рішення потребують затвердження Верховною Радою України.

2. За предметом голосування референдуми поділяють на:

– конституційний референдум проводиться з приводу прийняття Конституції або внесення до неї змін;

– законодавчий референдум проводиться з метою прийняття законів, що регулюють найважливіші аспекти державного й суспільного життя.

3. За територіальною ознакою розрізняють загальнодержавні і місцеві референдуми.

У різних країнах світу існують також: ліберальна, плебісцитна, тоталітарна, елітарна та соціальна форми демократії.

Питання для самоконтролю

1. Назвіть ознаки політичної системи.

2. Які елементи входять до складу політичної системи?

3. У чому полягає співвідношення між політичною та державною владою?

4. Вкажіть основні ознаки демократії.

5. Дайте визначення виборів та референдумів. Яка між ними відмінність?

6. Назвіть органи представницької демократії.

ПРАВО ЯК СОЦІАЛЬНЕ ЯВИЩЕ

- ◆ Передумови виникнення права та загальна характеристика його концепцій
- ◆ Ознаки права, класифікація його принципів і функцій
- ◆ Поняття, ознаки та види соціальних норм

4.1. Передумови виникнення права та загальна характеристика його концепцій

У первісному суспільстві були певні звичаї, тобто історично сформовані правила поведінки, які увійшли в буденне життя людей внаслідок їх багаторазового повторення, застосування та використання. Звичаї регулювали працю, побут, сімейні стосунки, відносини власності та інші відносини, що виникали на цьому етапі розвитку людства. Вони також регулювали організацію суспільного життя, ставши нормами первісної моралі і релігії. Тому вони отримали назву “мононорми”. Їх особливості полягали у тому, що вони:

- мали “природну” основу;
 - регулювали поведінку людей, об’єднаних спільною працею та проживанням;
 - були зумовлені економічною необхідністю та соціальними потребами членів общин;
 - існували в поведінці та свідомості людей;
 - відображали інтереси основної частини членів первісного суспільства;
 - не встановлювали чіткого розподілу між правами й обов’язками;
 - підлягали обов’язковому виконанню членами общин;
 - до їх порушників застосовувалося переконання або примус.
- Ці особливості були характерними і для держави, яка виникала одночасно разом з правом.

Сукупність мононорм, що врегульовували відносини між членами первісного суспільства, стали основою для виникнення права. Підставою для цього став об'єктивний розвиток суспільних відносин, у той період, коли в суспільстві виникли прошарки людей із протилежними інтересами. Його появи (як і утворенню держави) сприяли зростання продуктивності праці, виникнення приватної власності, розшарування суспільства. Оскільки мононорми об'єктивно не могли врегульовувати відносини, що виникали, створювались умови для формування дещо інших норм права. Першочерговим завданням таких правових норм було регулювання майнових та інших суперечностей між різними категоріями людей. Основними чинниками для утворення правових норм стали:

- переростання мононорм у норми звичаєвого права (як наслідок розпаду первісного ладу та формування класових відносин деякі звичаї, що відображали раніше волю всього народу, змінювалися, оскільки вони стали відображати волю панівного класу. Держави санкціонували звичаї, надавали їм загальнообов'язкового характеру та підтримувала їх силою примусу);

- результати діяльності судових органів (прийняті ними рішення набували характеру зразків для вирішення інших, аналогічних справ, тобто ставали прецедентами);

- правотворчість держави (державна видавала спеціальні документи, які передбачали обов'язкові до виконання правові норми – нормативно-правові акти).

Впродовж тривалого часу право набувало суттєвих особливостей, яке відрізняло його від мононорм, зокрема воно:

- відокремилось від суспільних відносин інституціональним утворенням (формальна визначеність юридичних норм зробила право самостійним інститутом суспільного життя);

- сформувалось із норм, які підтримуються силою держави (за невиконання юридичних норм державою застосовується сила примусу);

- відображає волю панівного класу (стало нормативним регулятором суспільних відносин).

Тобто право виникає як сукупність правових норм, що регулюють правила поведінки членів суспільства, що формулюються та охороняються державою силою примусу. Правові норми посідають особливе місце серед інших соціальних норм (звичаїв, традицій норм моралі, релігійних норм), оскільки вони не лише передбачають правила поведінки членів суспільства, але і встанов-

люють відповідальність за їх порушення. Формування права протягом тривалого історичного періоду вплинуло на його сутність.

Основою реалізації правових норм є праворозуміння (процес розумової діяльності людини по з'ясуванню природи права, його пізнання, оцінки та ставлення до нього). Елементами *праворозуміння* є:

- **суб'єкт** (громадянин, учений, юрист-практик);
- **об'єкт** (конкретне суспільство, держава, окремі галузі, інститути, норми);
- **зміст** (знання суб'єктів про право, про свої права й обов'язки, оцінка та ставлення до них).

Залежно від змісту праворозуміння виникли наступні правові теорії:

1. Теорія природного права. Ідеї природного права з'явилися в Стародавній Греції та Стародавньому Римі згідно яких закони впливають на поведінку людини. Ця теорія удосконалювалась в період буржуазних революцій XVII–XVIII століть. Зокрема, на думку видатних філософів Дж. Локка, Б.Спінози, Г. Гроція, Т. Гобса, Ж-Ж. Руссо, Радищева державою створюється природне та позитивне право. Природне право існує в усіх державах, воно належить усім членам суспільства від народження, тобто воно є невід'ємним правом людини. До таких природних прав людини належать право на життя, честь, гідність, особисту недоторканність, свободу пересування, власність.

2. Теорія позитивізму. На відміну від теорії природного права, для якої основні права та свободи первинні, концепція позитивізму базується на об'єктивному праві. За висновками його засновників О. Канта, Д. Остіна, К. Берга, Г. Шершеневича, право встановлюється виключно державою. При цьому право є сукупністю норм, які не потребують свого обґрунтування іншими чинниками, окрім факту власного існування.

3. Теорія нормативізму. Нормативізм – своєрідна філософсько-правова течія, оскільки в його основу покладена спеціальна теорія пізнання, базою якої є гносеологія правової реальності. Ця теорія є розвитком ідеї позитивізму. У своїй праці “Чиста теорія права” австрійський правознавець Г. Кельзен зазначив, що право – це сукупність норм, тобто правил поведінки, які регулюють суспільні відносини з позицій належного та сутнісного, незалежно від реального життя. Разом з цим Кельзен запропонував відмовитися від досягнень психології, соціології та інших наук, оскільки їх поло-

женнями ігноруються основи позитивізму. На його думку, юридична наука повинна вивчати право не зважаючи на політичні, економічні та інші оцінки правових явищ.

4. Соціологічна теорія. Розвиток соціологічної теорії права розпочався з моменту виокремлення соціології в самостійну науку наприкінці XIX ст. Причиною її виникнення стала критика юридичного позитивізму, котрий надавав перевагу юридичній формі, а не змісту права. Динамізм розвитку суспільства виявив нездатність чинних нормативно-правових актів ефективно врегульовувати суспільні відносини, що зумовлювало виникнення соціальних конфліктів.

За соціологічною теорією, право – це суспільні відносини, які реально сформовані в суспільстві і є предметом правового регулювання та забезпечення державною охороною.

5. Марксистська теорія. Основоположники цієї теорії (К. Маркс, Ф. Енгельс, В. Ленін):

– трактують право як зведену в закон волю панівного класу (як класове явище);

– визначають змістом права виражену класову волю власників основних засобів виробництва, що утримують державну владу;

– відмічають право як соціальне явище, в якому класова воля одержує державно-нормативне вираження: право – це норми, що встановлюються й охороняються державою.

6. Психологічна теорія. Автори теорії Л. Петражицький та А. Россо висловили в ній наступні ідеї:

– психіка людей є фактором, який визначає розвиток суспільства, його мораль, право, державу;

– поняття та сутність права формуються, насамперед, не через діяльність законодавця, а через психологічні закономірності – правові емоції людей: через почуття правомочності (атрибутивна норма) та обов'язки (імперативна норма);

– правові емоції поділяються на два види – позитивного (встановленого державою) та інтуїтивного (особистого, автономного) права. Інтуїтивне право, на відміну від позитивного, є дійсним регулятором поведінки осіб.

У той же час, найбільш популярною на сьогодні є *інтеграційна теорія* (автор Дж. Холл), відповідно до якої необхідно поєднати позитивні аспекти теорії природного права, позитивізму, нормативізму та соціологічної теорії, створивши на цій основі нову школу права, котра б приховувала як позитивні, так і негативні аспекти названих концепцій, а також відповідала сучасним вимогам.

4.2. Ознаки права, класифікація його принципів і функцій

Право – система правил поведінки, що встановлюються або санкціонуються державою, гарантуються нею, містяться в нормативно-правових актах і регулюють найважливіші суспільні відносини. Йому притаманні наступні ознаки:

– встановлення або санкціонування державою чи суб'єктами, уповноваженими владними органами (компетентними державними органами, іншими суб'єктами, що наділені такими повноваженнями);

– нормативність (складається з норм, тобто правил поведінки, які визначають межі дозволених, заборонених або зобов'язальних дій суб'єкта);

– системність (формується в певну систему норм, що перебувають у певній підпорядкованості і взаємозв'язку);

– формальна визначеність (норми права офіційно закріплюються у формі нормативно-правових актів);

– загальнообов'язковість (встановлені чи санкціоновані державою правила поведінки є обов'язковими та повинні виконуватися всіма суб'єктами суспільних відносин, яким вони адресовані, незалежно від віку, статі, правового статусу, соціального стану, релігійних та інших переконань);

– гарантування державою (за допомогою компетентних державних органів не тільки встановлюються правові норми, але й забезпечується належна їх реалізація);

– свідомо-вольовий характер (компетентні державні органи чи інші суб'єкти, що наділені владними повноваженнями, створюють правові норми, беручи до уваги інтереси, погляди, свободи та потреби людей).

Різновидністю права є *загальносоціальне право* – це право, що створюється громадянським суспільством, відображає основні принципи, які забезпечують свободу особистості та його безпеку життєдіяльності.

Право формується на основі принципів (закріплені в нормах права основні вихідні ідеї, закономірності, тенденції та особливості, що відображають зміст і положення права, його взаємодію з іншими суспільними явищами). В залежності від поширення дії *принципи права* класифікуються на:

1. *Загальні* (характеризують певні положення, покладені в основу змісту права, визначають його характер і ознаки, систему формування правової системи держави). Вони діють у всіх галузях

права, визначаючи особливості всіх норм національної правової системи незалежно від специфіки регулювання ними суспільних відносин. До цих принципів належать принципи:

а) верховенства права (право є основою регулювання соціальних процесів в державі, оскільки безпосередньо впливає на життєдіяльність суспільства);

б) соціальної справедливості (захищає права та свободи різних соціальних груп, а також передбачає відповідність між правопорушенням і покаранням);

в) гуманізму (норми права створюються для реалізації та захисту прав і свобод громадян; наприклад, ніхто не може бути безпідставно заарештованим або утримуватися під вартою, підданий катуванню, приниженню гідності, безпідставному покаранню);

г) рівності громадян перед законом (всі без виключення громадяни незалежно від національності, посади, статі та релігійних переконань – рівні перед законом);

д) демократизму (забезпечує громадянам керівництво державою через безпосередню участь у виборах, референдумах);

е) законності (передбачає верховенство закону в усіх суспільних відносинах держави);

є) взаємної відповідальності (держави відповідає перед громадянами, а громадяни повинні виконувати покладені на них обов'язки);

ж) поєднання переконання та примусу (переконання передують примусу, який застосовують тоді, коли інші заходи не спонукають суб'єкта до викання своїх обов'язків, передбачених правом);

з) свободи (передбачає можливість вибору певного варіанта поведінки особи. Свобода може обмежуватись лише у випадку порушення особою прав інших суб'єктів, в тому числі держави).

2. Галузеві (притаманні конкретній галузі права, оскільки визначають її специфіку. Певна галузь обмежується відповідним предметом правового регулювання галузі; Наприклад, принцип свобода відпочинку притаманна трудовому праву).

3. Міжгалузеві (притаманні кільком близьким галузям права; наприклад, принцип незалежності судочинства притаманний як кримінально-процесуальній, цивільно-процесуальній та господарсько-процесуальній галузям права).

4. Інститутів права (використовується в формуванні певного інституту права, враховуючи та визначаючи його особливості; наприклад: громадянства, інститут власності, інститут майнової відповідальності).

5. **Типологічні** (керівні положення, притаманні всім правовим системам, наприклад принцип інкорпорації чи уніфікації права).

6. **Історичні** (керівні засади, що характеризують специфіку права певної держави у відповідний період; наприклад, принцип федеративності права).

Усі ці принципи дають можливість сформувати систему ознак права для об'єктивної оцінки його дії. Разом з цим, головною метою права є виконання своїх функцій. **Функції права** – це напрями його впливу на суспільні відносини з метою їх врегулювання. Залежно від завдань, які вирішують, та відповідно до регулювання суспільних відносин вони класифікуються на:

1. **Загальні** (характеризують соціальний вплив права на суспільне життя – політику, економіку, культуру та інші сфери життєдіяльності держави, виключаючи застосування спеціальних юридичних засобів). Такого виду функціями є:

– організаційна (для виконання відповідних організаційних завдань за допомогою права встановлюються, змінюються чи припиняються правові відносини);

– гуманістична (право охороняє та захищає права людини як найважливішої соціальної цінності);

– інформаційна (надає знання про організацію діяльності суспільства, правовий статус особистості, волю законодавця, виражену в юридичних нормах);

– пізнавальна (є джерелом знань про сутність і зміст норм, принципів і функцій права, порядок їх застосування на практиці);

– орієнтаційна (дозволяє зрозуміти сутність механізмів держави, порядку їх застосування для регулювання різноманітних суспільних відносин);

– оціночна (є критерієм оцінки правомірного або протиправного поведіння суб'єкта);

– виховна (є мірою свободи індивідів і універсальним регулятором суспільних відносин, формує певний світогляд у громадян держави, виховує в них повагу до норм права, визнання права найвищою соціальною цінністю).

2. **Спеціальні** (розкривають сутність і зміст юридичного призначення права). До них належать:

1) регулятивна (напрям впливу права на суспільні відносини з метою їх врегулювання, а також закріплення у нормативно-правових актах певного статусу особи, встановлення її прав, свобод і обов'язків). Різновидами регулятивної функції права є такі підфункції:

– регулятивна статична (передбачає вплив права на суспільні відносини через закріплення порядку утворення та компетенції державних органів і їх посадових осіб, поділу державної влади, форм власності, основних прав і свобод людини та громадянина);

– регулятивна динамічна (регулює вплив права на закріплення активної поведінки суб'єктів права в суспільних відносинах);

2) охоронна (реалізує правовий вплив компетентних державних органів на прийняття рішень, спрямованих на охорону політичних, економічних, національних, муніципальних, колективних та індивідуальних суспільних відносин).

4.3. Поняття, ознаки та види соціальних норм

Взаємовідносини між людьми в суспільстві врегульовують соціальні норми. Вони визначаються як правила поведінки, що регулюють взаємини людей та їхніх об'єднань.

Соціальні норми створюються на основі досвіду, волі й інтересів людей. Їм притаманні наступні ознаки: загальнообов'язковість (передбачають правила поведінки для всіх членів суспільства); регулятивність (регулюють відносини, що виникають між людьми в суспільстві); суб'єктність (стосуються як конкретної особи, так і певної спільноти – учасників суспільних відносин); впливовість (передбачають певний вплив на поведінку членів суспільства переконанням або державним примусом).

Соціальні норми виникають у процесі історичного розвитку і, концентруючи досягнення людства в організації суспільного життя, передаються з покоління в покоління. Враховуючи історичний досвід соціальні норми класифікуються на види за наступними критеріями:

1. За **сферами дії** на: **економічні** (регулюють суспільні відносини в сфері економіки. Вони пов'язані з взаємодією форм власності, з виробництвом, розподілом і споживанням матеріальних благ); **політичні** (регулюють відносини між класами, націями, народностями; пов'язані з їх участю в боротьбі за владу в державі, а також формують взаємовідносини держави з іншими елементами політичної системи); **релігійні** (регулюють відносини в сфері релігії та між різними релігіями); **екологічні** (регулюють відносини в сфері охорони навколишнього середовища).

2. За **регулятивними особливостями** на:

– **норми моралі** (система норм і принципів, які виникають із потреби узгодження інтересів індивідів з класом, соціальною гру-

пою, державою, спрямовані на регулювання поведінки людей відповідно до понять добра і зла і підтримуються особистими переконаннями, традиціями, вихованням, силою громадської думки);

– *норми-звичаї* (правила поведінки, що склалися внаслідок фактичного їх застосування протягом тривалого часу);

– *норми права* (встановлені або санкціоновані, а також охоронювані державою правила поведінки, що визначають права та обов'язки осіб у регульованих суспільних відносинах);

– *корпоративні норми* (правила поведінки, які регулюють відносини між членам в окремих організаційних структурах).

Соціальні норми утворюють єдину систему норм. Разом з цим, норми права співвідносяться із соціальними як частина з цілим, оскільки вони є важливою формою регулювання суспільних відносин.

Норми моралі, норми-звичаї, корпоративні та інші норми взаємодіють із принципами і нормами права, знаходять у них одну з необхідних форм свого існування (наприклад, релігійні норми святкування Різдва, Великодня стали правовими).

Технічні норми це правила, що вказують на найбільш економічні та екологічно нешкідливі методи, прийоми і засоби впливу людей на матеріальний світ, їх роботу з технічними і природними об'єктами. Вони посідають своєрідне місце в соціальній системі, обумовлене тим, що регулюють відносини між людьми і природою та технікою, тоді як соціальні норми – відносини між людьми та їх об'єднаннями. Ними є правила доцільного поводження з предметами природи, знаряддями праці та різними технічними засобами, наприклад, правила виконання будівельних робіт, інструкції з експлуатації машин і механізмів.

Технічні норми базуються на пізнанні законів природи, особливостей технічних об'єктів (знарядь виробництва які являють собою специфічну мову спілкування людини з матеріальними об'єктами. Недотримання технічних норм призводить до відповідної реакції сил природи на конкретні дії людини (каліцтва, травми, хвороби). Так, невиконання технічних вимог користування газом може призвести до трагічних наслідків, порушення правил роботи із комп'ютером. Розглядаючи технічні норми відносно того регулюють вони поведінку людей чи ні, їх можна протиставити соціальним нормам, тобто суто технічні норми як абстракція, відволікання від суспільних відносин, мають таке саме значення, як правила математики та інших несоціальних утворень, наприклад, правила поводження з комп'ютерами, телевізорами, стереосистемами, холодильниками і т.д.

У той же час, люди змушені на практиці узгоджувати свої вчинки з технічними вимогами, що спричинило до перетворення технічних норм у соціальні. Наприклад, технічними нормами є різні правила, що встановлюють вимоги до якості продукції, товарів і гарантії їх якості. Тому вони мають соціальний характер.

Ряд технічних норм, що діють у матеріально-виробничій та управлінській сферах сформувалися в норми права, тобто перетворилися на техніко-юридичні з ознаками обов'язковості та охорони державними засобами, аж до примусу. При цьому вони не втрачають свого організаційно-технічного характеру. Наприклад, правила протипожежної безпеки, експлуатації атомних станцій, усіх видів транспорту, енергопостачання, збереження і переміщення вибухових і токсичних речовин, поводження зі зброєю тощо.

Соціально-технічні норми перетворюються на техніко-юридичні у двох випадках: 1) держава через відповідні уповноважені органи формує зміст соціально-технічних норм, дотримання яких визнається юридично обов'язковим; 2) держава не формує зміст соціально-технічних норм, а відсилає до них (інструкції тощо), але встановлює відповідальність за порушення їхнього змісту. Такі норми мають бланкетний або відсильний характер (наприклад, ухилення від заборон з техніки безпеки, промислової санітарії та інших правил праці, передбачених трудовим законодавством, може спричинити адміністративну, дисциплінарну або кримінальну відповідальність).

Юридико-технічні норми не можна протиставляти соціальним нормам, тому що усі без винятку правові норми регулюють відносини лише між особами, групами, суспільством і державою (але не відносини між особою і річчю або явищем природи) і в цьому сенсі вони є соціальними. Їх іноді називають підвидом соціальних норм або соціальними нормами з технічним змістом.

Таким чином, у матеріально-виробничій і управлінській сфері технічні норми не можуть не набувати характеру соціальних, а згодом – і якості юридичних норм.

Питання для самоконтролю

1. Розкрийте типологію права.
2. Дайте поняття і розкрийте сутність кожного з типів права.
3. Окресліть етапи формування права з їх характеристикою
4. У чому полягає цінність права як історичного явища?
5. Які функції виконує право у суспільстві?

СТРУКТУРА НОРМИ ПРАВА

- ♦ Структура норми права та її класифікація, способи її викладення в нормативно-правових актах
- ♦ Поняття, ознаки, принципи та види правотворчості, стадії правотворчого процесу
- ♦ Поняття та види джерел права

5.1. Структура норми права та її класифікація, способи її викладення в нормативно-правових актах

Структура норми права – це її внутрішня будова, що характеризується змістом, взаємозв'язком і співвідношенням елементів.

Згідно зі спеціалізацією норми права за своїм змістом, досить різноманітні. Так, відповідно до механізму правового регулювання кожна з них призначена вирішувати специфічні завдання, реалізовувати певні функції права. Виходячи з цієї обставини норми права класифікують за наступними критеріями:

1. За *суб'єктами правотворчості*:

– норми органів представницької влади (правила поведінки встановлює парламент);

– норми глави держави (правила поведінки, які встановлює Президент України);

– норми органів виконавчої влади (правила поведінки встановлюються урядом України, міністерствами та іншими органами виконавчої влади);

– норми органів, наділених владними повноваженнями (правила поведінки встановлюють для окремої галузі чи адміністративної території).

2. За *галузями права* (предметом правового регулювання): норми конституційного; адміністративного; трудового; цивільного та інших галузей права.

3. За *субординацією у правовому регулюванні*:

– матеріальні норми (встановлюють правила поведінки, що містять суб'єктивні права та юридичні обов'язки суб'єктів права. Функціональне призначення норм матеріального права полягає в первинній регламентації поведінки суб'єктів, визначенні змісту первинних суб'єктивних прав і юридичних обов'язків суб'єктів права);

– процесуальні норми (регламентують встановлений порядок реалізації суб'єктивних прав і юридичних обов'язків суб'єктів права, що міститься в нормах права. Функціональне призначення норм процесуального права полягає в правовому регулюванні організаційно-процедурних відносин, у забезпеченні форм реалізації чи охорони норм матеріального права).

4. За *функціональним призначенням* (функціями права):

– регулятивні норми (правила поведінки, що встановлюють суб'єктивні права та юридичні обов'язки суб'єктів права). Залежно від характеру передбачених нормою суб'єктивних прав і юридичних обов'язків, регулятивні норми поділяються на:

а) дозвільні норми (дають можливість суб'єктам виконувати певні дії, наділяють їх певними правами, наприклад, звернення зі скаргою до відповідних державних органів та їх посадових осіб);

б) уповноважувальні норми (дають певні права для виконання своїх обов'язків);

в) зобов'язальні (наділяють суб'єктів обов'язками щодо виконання певних дій, наприклад, сплати податків);

г) заборонні норми (містять заборони щодо виконання суб'єктами певних дій, наприклад, заборона порушувати правила дорожнього руху);

– охоронні норми (встановлюють міру юридичної відповідальності за порушення відповідних правил поведінки, невиконання чи неналежне виконання юридичних обов'язків, наприклад, встановлення цивільно-правової відповідальності за порушення умов договорів).

5. За *колом суб'єктів*:

– загальні норми (поширюються на всіх громадян держави, наприклад, норми Конституції України);

– спеціальні норми (поширюються на певні категорії населення, наприклад норми Земельного кодексу);

– виняткові норми (передбачають винятки із загальних та спеціальних норм; наприклад, для представників дипломатичного корпусу).

6. За **дією в часі**: постійні норми (містяться в Конституції); тимчасові норми (містяться в окремих нормативно-правових документах).

7. За **дією в просторі**: загальні норми (дія поширюється на всю територію); локальні норми (дія поширюється на окремій території).

8. За **методом правового регулювання**: імперативні норми (категоричні правові норми); диспозитивні норми (суб'єкту окремої сфери дозволяється самостійно встановлювати права та обов'язки).

9. За **характером поведінки суб'єкта**:

- зобов'язальні норми (містять чітко визначені дії суб'єкта);
- диспозитивні норми (встановлюються суб'єктом відповідні правила поведінки);
- рекомендаційні норми (закріплюють варіанти бажаних, але не обов'язкових правил поведінки).

До **елементів структури норми права** відносяться:

1. **Гіпотеза** (припущення) – частина норми права, що визначає умови, за наявності яких суб'єкти права мають здійснювати свої права та обов'язки, зазначені в диспозиції цієї норми. За складом вона поділяється на:

- просту (містить тільки одну умову чи одну обставину, що впливає на правило поведінки);
- складну (містить декілька умов або обставин, які впливають на правило поведінки).

За ступенем визначеності, гіпотези поділяють на:

- абсолютно визначені (гіпотеза чітко вказує на обставини, з наявністю чи відсутністю яких пов'язується дія норми права);
- відносно визначені (гіпотеза не містить достатньо повних умов про обставини дії норми, обмежуючи умови застосування норми права певним колом формальних вимог);
- альтернативні (гіпотеза передбачає існування декількох умов, за настанням кожної з яких починає діяти норма права).

2. **Диспозиція** (розпорядження) – частина норми права, що визначає саме правило поведінки, яким дозволяється, забороняється або рекомендується вчинення певних дій. Диспозиція розподіляє між учасниками правових відносин права та обов'язки. Відповідно до складу вона буває:

- проста (передбачає лише один правовий наслідок, який настає за наявності певних фактичних обставин);
- складна (передбачає декілька правових наслідків, які настають одночасно за наявності певних фактичних обставин).

За ступенем визначеності диспозиції поділяють на:

– абсолютно визначені (диспозиція чітко визначає однозначне правило поведінки, тобто суб'єкти суспільних відносин можуть поводитись лише відповідно до норм права, і їм не надається можливість вибору іншої поведінки);

– відносно визначені (диспозиція чітко не визначає правило поведінки, в межах якої можуть діяти суб'єкти суспільних відносин);

– альтернативні (диспозиція визначає декілька варіантів поведінки суб'єктів суспільних відносин, але передбачає настання лише одного з них).

3. Санкція (стягнення) – частина норми, у якій вказано заходи державного примусу у разі невиконання її диспозиції. Залежно від складу вона буває:

– проста (передбачає застосування державою до особи, що порушила норму права, одного стягнення);

– складна (передбачає застосування з боку держави до особи, що порушила норму права, одночасно декількох стягнень).

Залежно від ступеня визначеності, санкції поділяються на:

– абсолютно визначені (санкція чітко і вичерпно вказує на вид та міру юридичної відповідальності, яка повинна бути застосована до правопорушника за порушення норми права);

– відносно визначені (санкція передбачає мінімальну і максимальну (або лише максимальну) межу юридичної відповідальності, яка повинна бути застосована до правопорушника за порушення норми права);

– альтернативні – це коли у санкції названі або перелічені декілька видів юридичної відповідальності, яка повинна бути застосована до правопорушника за порушення норми права, з яких правозастосовний орган обирає лише один – найдоцільніший до випадку, що розглядається.

За характером наслідків санкції поділяються на:

– штрафні (застосовуються уповноваженими суб'єктами до осіб, винних у вчиненні правопорушення);

– правовідновлювальні (спрямовані не на покарання правопорушника, а на відновлення попереднього стану порушених прав і законних інтересів, виконання правопорушником покладених на нього невиконаних або неналежним чином виконаних обов'язків);

– попереджувальні (забезпечують запобігання правопорушень, проведенню профілактичної роботи правоохоронними органами та іншими уповноваженими суб'єктами, з метою недопущення протиправної поведінки суб'єктів суспільних відносин).

Отже, гіпотеза – це припущення, диспозиція – розпорядження, а санкція – стягнення. Усі ці елементи логічно впливають один з одного, утворюючи цільну упорядковану систему, яку можна відобразити у вигляді словосполучення “якщо – то – інакше”. Тобто, якщо існують певні обставини (гіпотеза), то (диспозиція) варто прийняти запропоновану лінію поведінки, інакше (санкція) настануть зазначені несприятливі наслідки.

Структурні елементи норми права можуть бути викладені в одній або кількох статтях нормативно-правового акта. Способи викладення норм права в нормативно-правових актах поділяються:

1. За рівнем узагальнення норм права в статтях нормативно-правових актів:

– казуальний (передбачає викладення конкретних індивідуальних ознак, випадків фактичних обставин, настання яких зумовлює виникнення правила поведінки, наприклад, норми Конституції України закріплюють положення про те, що повноваження Президента України припиняються достроково у разі: відставки, неможливості виконувати свої обов’язки за станом здоров’я, усунення з поста в порядку імпічменту, смерті);

– абстрактний (передбачає узагальнення викладення змісту правової норми та, виключаючи конкретні індивідуальні ознаки, зводячи її до загальних, абстрактних категорій, які детально розкриваються в інших нормативно-правових актах, наприклад, норми Конституції України містять узагальнюючі терміни, зокрема, органи законодавчої, виконавчої та судової влади, органи місцевого самоврядування, вибори, референдуми тощо).

2. За формою викладку правових норм в нормативно-правовому акті:

– прямі (у статті містяться всі необхідні елементи норми права без посилань до інших статей, наприклад, у ст. 99 Житлового кодексу України зазначено: “у разі припинення дії договору наймання житлового приміщення (одночасно припиняється дія договору піднаймання), піднаймач і члени його сім’ї (а також тимчасові мешканці) зобов’язані негайно звільнити приміщення, що займають. У разі відмови вони підлягають виселенню в судовому порядку, а з будинків, що погрожують обвалом, – в адміністративному порядку”);

– бланкетні (у статті нормативно-правового акта міститься посилання не до конкретного акта, а до подібного нормативно-правового акта чи до його частини з метою з’ясування структурних елементів правової норми; наприклад, за ст. 17 ЦПК України сторони

мають право передати спір на розгляд третейського суду, крім випадків, встановлених законом);

– відсылні (в статті містяться не всі елементи норми права, але є відсилання до інших статей цього акта, якщо наявні недостатні відомості. Наприклад, згідно зі ст. 42 Кримінального процесуального кодексу України: “Підозрюваним є особа, якій у порядку, передбаченому статтями 276–279 цього Кодексу, повідомлено про підозру, особа, яка затримана за підозрою у вчиненні кримінального правопорушення, або особа, щодо якої складено повідомлення про підозру, однак його не вручено їй внаслідок невстановлення місцезнаходження особи, проте вжито заходів для вручення у спосіб, передбачений цим же Кодексом для вручення повідомлень”.

Тобто, способи викладення норми права можуть бути різними. Для країн континентальної Європи (романо-германська правова сім'я) характерною є абстрактна форма викладення правових норм (ознаки врегульованих правом ситуацій у такому разі подаються в узагальненій формі). Казуїстична форма викладення правової норми є характерною для країн англо-американської (англосаксонської) правової сім'ї, оскільки вказана в нормі ситуація викладена детально, з переліком окремих варіантів казусів. Такий спосіб викладення правових норм інколи використовується й у наш час, якщо необхідно викласти вичерпні варіанти застосування норми або винятки з неї. Наприклад, ст. 78 Конституції України перераховує всі види діяльності, якими не має права займатися народний депутат, встановлюючи таким же вичерпним чином винятки із заборон: “Народні депутати України не можуть мати іншого представницького мандата, бути на державній службі, обіймати інші оплачувані посади, займатися іншою оплачуваною або підприємницькою діяльністю (крім викладацької, наукової та творчої діяльності), входити до складу керівного органу чи наглядової ради підприємства або організації, що має на меті одержання прибутку”.

5.2. Поняття, ознаки, принципи та види правотворчості, стадії правотворчого процесу

Правотворчість – правова форма діяльності держави та уповноважених організацій з прийняття, зміни, призупинення та скасування дії юридичних норм. Вона є важливим напрямом функціонування громадянського суспільства і держави, одна з правових форм (“оболонок”) їх діяльності. Її слід відрізнити від правотворення.

Метою правотворчості є створення єдиної, внутрішньо узгодженої системи норм, яка регулює різноманітні за змістом суспільні відносини. Ознаками правотворчості є те, що вона:

- здійснюється державою безпосередньо або з її дозволу, а також громадянським суспільством (народом) і його суб'єктами;
- полягає у створенні нових норм права або в зміні чи скасуванні чинних;
- набуває завершення в нормативно-правовому акті;
- реалізовується відповідно до правового регламенту (процедури, яка встановлюється правовими нормами);
- відповідає конкретно-цільовій та організаційній спрямованості держави.

Правотворчість не можна зводити до законотворчості. Законотворчість є виключною монополією представницьких вищих органів держави (в Україні – Верховної Ради) або народу (громадянського суспільства) у передбачених законом випадках. **Законотворчість** – важлива складова частина правотворчості, яка закінчується прийняттям законів. Результатом правотворчості є прийняття нормативно-правових актів: законів, указів, розпоряджень, рішень тощо. Вони з'являються внаслідок складної діяльності вищих державних органів, органів місцевого самоврядування, комерційних і некомерційних організацій, трудових колективів. Звідси можна сформулювати принципи правотворчості, якими є:

1. Загальні:

1. **Науковість** (вивчення соціальних, економічних, політичних та інших факторів розвитку суспільства, його об'єктивних потреб, ефективне використання досягнень юридичної та інших наук при упорядкуванні проектів нормативних актів; залучення до розробки нормативно-правових актів науковців, фахівців відповідної галузі права чи господарства, проведення їхньої незалежної наукової експертизи, використання правил законодавчої техніки).

2. **Законність** (прийняття нормативно-правових актів законним відповідно закріпленого Конституцією України процесу правотворчості, формування відповідно до цього їх змісту, а також набрання та здійснення чинності).

3. **Демократизм** (передбачає участь громадян, державних і недержавних організацій у процесі правотворчості, вираження їх волі, безпосередня або через представників участь народу в розробці та прийнятті нормативно-правових актів, врахування громадської думки й інтересів широких верств населення).

4. **Гласність** (прозорість правотворчого процесу для широкої громадськості, відкрите, вільне і ділове обговорення проектів нормативно-правових актів, інформування про них населення).

5. **Гуманізм** (формування нормативно-правових актів на засадах загальнолюдських цінностей, міжнародних стандартів прав людини, створення умов і механізмів їхнього втілення в життя суспільства і держави).

6. **Системність** (суворий облік системи права, системи законодавства, узгодження з іншими нормативно-правовими актами).

II. Спеціальні:

1. **Оперативність** (негайне прийняття нормативно-правових актів при наявності відповідних суспільних потреб).

2. **Динамізм** (передбачає своєчасність реагування суб'єктів правотворчості на зміни в соціально-економічному та політичному розвитку шляхом видання відповідних нормативно-правових актів).

3. **Стабільність** (підготовка нормативно-правових актів для постійного регулювання їх положеннями певних суспільних відносин).

4. **Повнота** (врахування при підготовці нормативно-правових актів усіх обставин, що вникають в тій чи іншій сфері життєдіяльності держави).

5. **Плановість** (прийняття нормативно-правових актів відповідно до їх функціонального призначення і встановлених термінів).

6. **Професіоналізм** (до розробки нормативних актів мають залучатись кваліфіковані спеціалісти із відповідних галузей науки, вчених-юристів і юристів-практиків, які мають необхідні знання і досвід).

7. **Техніко-юридична досконалість** (впорядкування нормативно-правових актів з врахуванням правил, способів, прийомів юридичної техніки, які є обов'язковими для правотворчих органів).

8. **Врахування місцевого досвіду** (необхідно у процесі прийняття нормативних актів місцевого значення).

Правотворчість в суспільстві виконує певні функції (напрями діяльності, пов'язаної зі встановленням, зміною або скасуванням правових норм, створенням і розвитком законодавства). До таких належать функції:

– *первинного регулювання суспільних відносин* (розробка і прийняття нових правових норм діє у тих випадках, коли суспільні відносини раніше не регулювалися і вперше виникла необхідність у їх регулюванні. Наприклад, із переходом України на шлях розвитку ринкових відносин виникла необхідність у створенні нових законів: про біржу, приватизацію тощо);

– *відновлення правового матеріалу* (скасування, зміна або доповнення до чинних норм передбачає заміну застарілих законів, що не відповідають потребам суспільного розвитку. Тому у випадку зміни суспільних потреб необхідно удосконалювати законодавство. Це спонукає правотворчі організації до створення нових нормативно-правових актів або змін чи доповнень у чинні);

– *заповнення прогалин у праві* (усунення повної або часткової відсутності в чинних нормативних актах необхідних юридичних норм. При цьому враховуються ті обставини, що аналогія закону не усуває наявні прогалини, які заповнити можна лише шляхом правотворчості);

– *упорядкування нормативно-правового матеріалу* (кодифікаційна або систематизаційна правотворчість передбачає обґрунтоване його відновлення для більш докладного використання).

Процес правотворчості є складним і багатограним явищем. Для з'ясування його дійсного змісту важливе значення має класифікація поняття правотворчості за різними критеріями.

1. Залежно від способів створення норм права правотворчість поділяється на такі види:

– санкціонування органами державної влади норм, які склались на практиці (вони існують як звичай або нормативні положення, що виникли у результаті узагальнення практики діяльності людей чи громадських організацій);

– прийняття норм права суб'єктами правотворчої діяльності (проявляється в нормативно-правових актах, нормативно-правових договорах);

– надання рішенням органів державної влади, судів та органів адміністративної юрисдикції загальнообов'язкового значення при розгляді наступних аналогічних справ (таким чином створюються правові прецеденти, які можуть бути судовими чи адміністративними).

2. Залежно від суб'єктів правотворчість поділяється наступним чином:

– правотворчість народу в процесі проведення референдуму (референдум є безпосередньою формою участі народу в правотворчості, тобто прийняття законів всенародним голосуванням. У таких випадках закріплюється вища юридична сила законів, прийнятих на референдумі, крім того, такі нормативні акти не потребують додаткового затвердження та є обов'язковими до виконання на всій території країни. Змінити правові акти, прийняті в такому порядку, можна лише в результаті проведення наступного референдуму);

– правотворчість представницького органу державної влади (прийняття законодавчих актів Верховною Радою України);

– делегована правотворчість (здійснюється за дорученням вищого представницького органу державної влади – парламенту. Повноваження на видання правових нормативних актів визначаються Конституцією України та іншими законодавчими актами залежно від державного органу);

– правотворчість органів місцевого самоврядування (згідно ст. 59 ЗУ “Про місцеве самоврядування в Україні”: “Рада в межах своїх повноважень приймає нормативні та інші акти у формі рішень. Рішення ради приймається на її пленарному засіданні після обговорення більшістю депутатів від загального складу ради, крім випадків, передбачених цим Законом.

При встановленні результатів голосування до загального складу сільської, селищної, міської ради вводиться сільський, селищний, міський голова, якщо він бере участь у пленарному засіданні ради, і враховується його голос. Рішення ради приймається відкритим (у т.ч. поіменним) або таємним голосуванням);

– локальна правотворчість (прийняття нормативних документів на підприємстві, в установі та організації для внутрішнього користування їх співробітниками);

– правотворчість громадських організацій (прийняття нормативних актів профспілковими та іншими громадськими організаціями для врегулювання певних відносин у відповідній сфері).

3. Залежно від юридичної сили актів правотворчість поділяється на:

– законотворчість (правотворчість вищого представницького органу – парламенту, у процесі якої видаються нормативно-правові акти іншої юридичної сили – Закони);

– підзаконну правотворчість (видання норм права Президентом, урядом, міністерствами, державними комітетами, місцевими органами державного управління, мерами, главами адміністрацій, керівниками підприємств, установ, організацій тощо).

Далеко не всім юридичним нормам необхідно надавати форми законів. Є низка суспільних відносин, які можуть бути врегульовані підзаконними актами, нормативними договорами та іншими документами. Підзаконна правотворчість характеризується більшою оперативністю, гнучкістю, меншою формальністю, більшою компетентністю конкретних суб’єктів, які її здійснюють.

Правотворчий процес – процесуальна діяльність суб'єктів правотворчості, якою передбачається порядок формування і закріплення їх волі шляхом встановлення, зміни чи скасування правових норм, яка відбувається відповідно до встановленої процедури.

У країнах англосаксонської правової сім'ї основним видом правотворчої діяльності є судова правотворчість, тобто діяльність суду з прийняття судових рішень, відповідно стадії цієї діяльності і є стадіями правотворчості. Разом з цим, в країнах романо-германської правової сім'ї, у т.ч. й в Україні, основним видом правотворчості є законотворчість, а основним джерелом права – нормативно-правовий акт. Процес законотворчості регламентований правом. Зокрема, в Конституції України йдеться про порядок прийняття законів. Крім цього, Регламентом Верховної Ради України передбачаються правила і режим роботи цього органу. Інші суб'єкти підзаконної правотворчості також мають власні нормативні документи, що встановлюють порядок їх діяльності щодо прийняття правових актів.

Процес правотворчості поділяється на два етапи:

Етап I. Формування державної волі (підготовка проекту):

– **перша стадія.** Прийняття рішення про підготовку проекту (проект нормативного акта готує орган правотворчості, інші суб'єкти законодавчої ініціативи, а також спеціально уповноважені суб'єкти);

– **друга стадія.** З'ясовуються суспільна потреба в урегулюванні певної сфери суспільних відносин, мета та предмет правового регулювання (у результаті аналізу чинного законодавства в певній сфері суспільних відносин виникає можливість визначити форму акта та підготувати пояснювальну записку до нього);

– **третьа стадія.** Підготовка проекту нормативно-правового акта (готує суб'єкт правотворчості із залученням фахівців у відповідній галузі із відповідним досвідом роботи і необхідними для цього знаннями. Комітети Верховної Ради України дають доручення відповідним відомчим установам, зокрема науковим, проаналізувати законопроект і подати зауваження та пропозиції);

– **четверта стадія.** Обговорення проекту (здійснюється на розширених засіданнях робочих груп, обговоренням в засобах масової інформації, отриманням експертних висновків від профільних наукових установ);

– **п'ята стадія.** Формування остаточного варіанта проекту (покладається на відповідний орган, відповідальний за підготовку нормативно-правового акта).

Етап II. Прийняття нормативно-правового акта відповідним суб'єктом правотворчої діяльності:

– **перша стадія.** Внесення в офіційному порядку одним із суб'єктів законодавчої ініціативи проекту на розгляд відповідного правотворчого органу (законопроекти, розроблені за дорученням або на замовлення Верховної Ради України, Президента України чи уряду, повинні супроводжуватися пояснювальною запискою, яка має містити обґрунтування необхідності його розробки чи прийняття, характеристику цілей, завдань і основних положень майбутнього нормативно-правового акта, його місце в системі чинного законодавства, а також очікувані соціально-економічні й інші наслідки його застосування);

– **друга стадія.** Обговорення проекту (необхідне для усунення суперечностей, прогалин та інших упущень в нормативно-правовому акті. Проекти у Верховній Раді України розглядаються у трьох читаннях. На першому читанні документ доповідає представник суб'єкта законодавчої ініціативи);

– **третьа стадія.** Прийняття проекту (здійснюється голосуванням спочатку окремо по кожній статті, розділові, главі, поправках до них, а потім по проекту в цілому. В Україні закон вважається прийнятим, якщо за нього проголосувала більшість від фактичної кількості народних депутатів. Рішення про прийняття, зміну та внесення доповнень до Конституції України вважається прийнятим, якщо за нього проголосувало не менше від 2/3 народних депутатів. Голосування проводиться поіменно).

Закон підписує голова Верховної Ради України та передає на підпис Президентові України, котрий протягом 15 днів підписує його чи повертає до Парламенту з пропозицією доопрацювання. Якщо протягом цього терміну Президент не повернув закон для повторного розгляду, то він вважається схваленим і має бути підписаним та набрати чинності. У разі повернення закону на доопрацювання, під час повторного читання закон, який був прийнятий Верховною Радою України двома третинами від її конституційного складу, Президент України повинен підписати протягом 10 днів;

– **четверта стадія.** Набрання нормативно-правовим актом чинності (вступає в чинність з дня вказаного в документі або через 10 днів з моменту його офіційного оприлюднення в засобах масової інформації: “Голос України”, “Офіційний вісник України”, “Урядовий кур'єр”, “Відомості Верховної Ради України”. Офіційним також є його оприлюднення по телебаченню, радіо, передані телеграфом, розіслані відповідним державним установам, органам місцевого та регіонального самоврядування, об'єднанням громадян тощо).

5.3. Поняття та види джерел права

Під джерелами права вчені-правники розуміють форми закріплення загальнообов'язкових правил поведінки (правові норми, які формують об'єктивне юридичне право). Тобто, під **джерелами права** необхідно визначити форми об'єктивізації правових норм, які є ознаками їхньої обов'язковості на сьогодні в суспільстві.

Не слід підміняти поняття “джерела права, як ознаки загальнообов'язковості правової норми” поняттям “джерела, як засіб пізнання права”. Так, якщо ознайомлюватися з текстом будь-якого нормативного акта, то він є, одночасно, джерелом права у суто юридичному розумінні і джерелом нашого пізнання про право. Але, якщо ми без наявного тексту нормативно-правового акта дізнаємося про його зміст з інших джерел, то цей акт все-таки буде джерелом права, але вже не джерелом нашого пізнання про право. Так само, слід відрізнити поняття джерела права, як ознаки його загальнообов'язковості, від поняття походження і визначення змісту правової норми. Зокрема, не можна визнавати закон силою, яка створює право, оскільки закон чи інший нормативно-правовий акт це тільки форма, в якій право знаходить своє зовнішнє вираження.

Законодавець не може встановлювати норми, які не відповідають реально існуючим суспільним відносинам та не обумовлені всім ходом суспільного розвитку. Закон, який містить такі положення, залишається тільки декларацією, яка позбавлена практичного значення. Тому, законодавець не є джерелом права, а лише технічним його утворювачем. Питання про джерела права, в цьому розумінні, свідчать не про загальнообов'язковість правових норм, а про фактори, які беруть участь у створенні права. Розуміючи джерела права в цьому значенні, слід зазначити, що загальне джерело права є суб'єктивна свідомість. Усі інші фактори впливають на правотворчість через людську свідомість. Якщо дотримуватися цього розуміння, то джерелами права слід визнати звичай, судову практику (або судовий прецедент), закон (або нормативно-правовий акт), нормативно-правовий договір, релігійні канонічні тексти та міжнародно-правові акти. Не можна, наприклад, визнати джерелом права природу речей, вже хоча б тому, що природа ця різними людьми розуміється по-різному, і питання про те, яке з цих різноманітних розумінь є загальнообов'язковим, може бути вирішене тільки у порівнянні з якимось із вказаних джерел права. Саме те розуміння, яке виразилося у цих формах, є загальнообов'язковим.

Отже, джерелами права є:

– **звичаєве право** (система норм, заснованих на звичаях, санкціонованих державною владою. Особливістю таких норм є те, що вони не встановлюються рішенням органів держави, а виникають внаслідок багаторазового застосування протягом тривалого часу, закріплюють людський досвід у свідомості людей і входять в звичку, існуючи як соціальні норми).

Правовий звичай має такі ознаки:

- природна основа виникнення;
- створення протягом тривалого періоду,
- визначеність конкретних ознак правил поведінки;
- поширеність серед окремих соціальних груп;
- зв'язок із релігійними нормами та обрядами;
- дія протягом тривалого періоду;
- формування звички людей;
- визнання певною спільнотою;
- санкціонування державою.

На сьогодні правовий звичай має доволі обмежене коло застосування. Це пояснюється двома причинами. По-перше, цілий ряд правових звичаїв знаходять своє закріплення у чинному законодавстві і перестають відігравати роль власне правового звичаю, перетворюючись в норми права, закріплені в нормативно-правових актах. По-друге, при розвинутій законодавчій системі потреба правового регулювання реально існуючих правових відносин оперативно знаходить відповідну реакцію законодавчої влади, не даючи можливості сформуватися правовому звичаю.

Сьогодні правовий звичай в Україні застосовується лише у цивільно-правових відносинах, в морському праві. Звичай відіграє важливе значення в релігійно-общинній правовій системі країн Азії та Африки;

– **судовий прецедент** (рішення конкретної юридичної справи, що виносить судовий орган держави і яке стає обов'язковим для вирішення подібних справ у майбутньому).

Структура судового прецеденту містить наступні елементи: встановлення конкретних обставин справи; правові принципи, які застосовуються при розгляді і вирішенні справи; висновок у справі.

Особливістю правового прецеденту є те, що не все рішення є обов'язковим, а лише його частина – сутність рішення, а на практиці – це сформульоване судом правило. Сутність рішення містить правові принципи, які застосовуються для вирішення правових питань відповідно до конкретних обставин справи.

Судовий прецедент є обов'язковим для судів будь-якої інстанції при вирішенні аналогічних справ, або є прикладом тлумачення закону та не має обов'язкової сили. Ступінь обов'язковості прецеденту залежить від місця в судовій системі як суду, що вирішує справу, так і суду, чиє рішення береться за зразок.

Основними ознаками судового прецеденту є:

– динамічність (можливість при прийнятті рішення найбільш повно брати до уваги особливі й конкретні обставини справи, зважаючи на попередній судовий досвід);

– визначеність (обов'язок судді при розгляді справи визнати та зважати на попереднє рішення);

– гнучкість (можливість обирати відповідний прецедент для вирішення справи по суті);

– якість (потреба високого рівня професіоналізму юристів, що проявляється у віднаходженні відповідного прецеденту та якісному застосуванні його при розгляді конкретної справи);

– суб'єктивність (можливість вільного тлумачення справи та її вирішення відповідно до суб'єктивного розуміння норми суддею).

В Україні акти, що видаються вищими спеціалізованими судами та Верховним Судом України в порядку узагальнення практики чи роз'яснення правил застосування конкретної норми, характеризуються як акти тлумачення, тобто роз'яснення змісту норми. Водночас порушення суддею визначеного порядку розгляду є підставою для перегляду справи;

– *канонічне право* (норми певних релігій, які закріплюються у відповідних канонічних текстах та книгах, які регулюють правові відносини суб'єктів правовідносин, незалежно від їхньої приналежності чи неприналежності до певної релігійної конфесії).

Особливістю релігійно-канонічних текстів є:

– зв'язок з релігією (особливим є зв'язок з християнством, яке виникло в другій половині I ст. в Палестині, у IV ст. воно стає державною релігією Римської імперії; до XII ст. термін “канонічне право” практично не застосовувався, оскільки не існувало окремої системи норм права, що регулюють питання віри, культу, а норми права та норми релігії були тісно переплетені; у християнстві завжди була присутня ідея про богоугодний характер права, тому порушення норм права розглядалися як гріх);

– систематизованість (під час так званої Папської революції розпочалося вирізнення церковних законів в окрему релігійну систему норм та їх систематизація);

– особливість (канонічне право в Європі розвивалося в умовах становлення особливого політико-правового статусу Римської церкви, тобто у результаті Папської революції церква стала особливим політико-правовим утворенням у Європі);

– впливовість (римське право розглядалося як право ідеальне, тобто є втіленням розуму, принципами якого повинні були керуватися всі, у т.ч. і церква. Тому канонічне право запозичило багато понять і норм римського права, особливо в питаннях власності, спадкування та договорів);

– структурованість (на підґрунті юрисдикції церкви над певними класами осіб і категоріями справ виникли такі галузі канонічного права, як корпоративне, кримінальне, шлюбно-сімейне, процесуальне);

– подвійність (наявність у канонічному праві подвійності систем: західна церква визнає акти Папи Римського, а православні – визнають насамперед джерела, прийняті всесвітніми соборами);

– адаптованість (канонічне право змінювалося відповідно до потреб часу, тобто церква може приймати і абсолютно нові норми права, якщо вони не суперечать загальним принципам віри.

Правовідносини в канонічному праві – це правовий зв'язок між суб'єктами канонічного права, заснований на нормах внутрішнього і зовнішнього церковного права.

Правовідносини в канонічному праві мають свої специфічні особливості, зумовлені специфікою правового регулювання. Залежно від змісту та суб'єктивного складу цих правовідносин, можна виділити три види правовідносин в канонічному праві:

1) безпосередні правовідносини між Богом і людиною (якість цих правовідносин залежить від віри людини в Бога; базуються на догматично-правових приписах);

– опосередковані правовідносини Бога з людиною (через церкву, а також через державу та інші релігійні чи нерелігійні організації; ці правовідносини базуються в своїй більшості на норми внутрішнього права церкви);

– зовнішні правовідносини (правовідносини між православною церквою і державою, іншими релігійними і нерелігійними суспільними організаціями; ці правовідносини значною мірою врегульовані нормами зовнішнього канонічного права). Це джерело права притаманне для релігійно-общинної правової системи або для релігійних систем права, найбільш поширеним видом яких є система ісламського права. Воно Україні практично не застосовується;

– міжнародно-правові акти (норми міжнародного співтовариства, які поширюються на територію держави після відповідної ратифікації цих актів відповідними державними органами).

Основними *джерелами міжнародного права* є:

– **загальні конвенції** (договори, в яких беруть участь або можуть брати участь усі держави, і в них містяться норми загального міжнародного права);

– **міжнародний договір** (міжнародна угода, укладена між державами в письмовій формі, що регулюється міжнародним правом). Особливим видом міжнародного договору є Статут ООН;

– **міжнародний звичай** (неписане правило, що склалося в міжнародній практиці та за яким суб'єкти міжнародного права визнають його обов'язковий характер). Допоміжним засобом для визначення звичаю можуть вважатися також спільні заяви керівників держав (комюніке за результатами переговорів);

– **судові рішення** (допоміжний засіб до якого належать рішення Міжнародного Суду ООН, інших судових і арбітражних органів, які започатковують формування звичаєвої норми міжнародного права).

– **праці видатних учених** (сприяють усвідомленню низки міжнародно-правових положень, а також міжнародно-правових позицій держав);

– **односторонні дії та акти держав** (належать внутрішнє законодавство та інші нормативні акти, які в міжнародних органах можуть бути доказом);

– **правова доктрина** (специфічне правове явище, яке включає в себе праці видатних правознавців, актів законодавства та судової практики України та інших держав, в яких аналізується еволюція наукових поглядів, форми їх об'єктивізації, розкривається співвідношення і особливості взаємодії з іншими правовими явищами, а також формулюється авторське визначення певних правових доктринальних понять). На сьогодні особлива увага приділяється визначенню місця і значення доктрини у вітчизняній правовій системі та можливості її визнання формальним джерелом права);

– **нормативно-правовий договір** (письмовий юридичний акт суб'єктів договірної правотворчості, що містить норму чи принцип права). Його ознаками є: прийняття декількома правотворчими суб'єктами; сукупність норм та принципів права; дія в часі, просторі та щодо певного кола осіб (адресатів); загальнообов'язковість для адресатів; наявність письмової та юридичної форм вираження; наявність юридичної сили; забезпечення державою.

Для нього характерні наступні риси:

1. Суб'єктом договору завжди є суб'єкт публічно-правових відносин, і перш за все той, що має владні повноваження (держава, її органи, посадові особи, міжнародні організації – такі найбільш типові суб'єкти нормативних договорів. Від місця суб'єкта у механізмі держави залежить юридична сила договору. Чим вище місце, тим більша юридична сила).

2. Формальність та об'єктивація забезпечується прийняттям правового акта у формі нормативно-правового договору.

3. Змістом нормативно-правового договору є норми права (правила поведінки – права та обов'язки сторін), що виникають в результаті згоди сторін і регулюють питання владування, управління та саморегулювання, але не всі, а лише ті, що допускають договірну форму регулювання. За характером це норми-цілі, норми-наміри, норми-координатори, норми-узгодження, норми-утримання тощо.

4. Своєрідність зобов'язань сторін нормативно-правового договору та засобів їх забезпечення (межі договору як засобу нормативно-правової саморегуляції сторін жорстко передбачені їх статусом, що не знижує обсяг їх інтересів і добровільності у визначенні предмета договору. Зміст договору не може суперечити Конституції, у протилежному випадку укладання таких договорів може мати місце лише після внесення відповідних змін до Основного закону).

5. Тривалий термін дії.

6. Набуває чинності лише після ратифікації парламентом (для міжнародних договорів), підписання керівником парламенту та президентом (для конституційних договорів).

7. Забезпечення виконання договірних зобов'язань державою та її органами включає багато різних засобів, у тому числі: організаційних, правових, економічних тощо (відповідно норми, які містяться у договорах такого роду, є загальнообов'язковими для виконання, що забезпечується гарантіями держави шляхом застосування різних форм і методів, у т.ч. і державного примусу);

8. Нормативно-правовий договір є частиною національного законодавства (може бути підставою для укладання інших правових актів, у т.ч. договорів з метою реалізації норм, що в ньому містяться).

Складність дослідження юридичної природи нормативно-правових договорів як джерела права обумовлена їх багатоманітністю. Тому їх можна класифікувати за різними критеріями:

1. За сферами правового регулювання суспільних відносин: конституційні (у т.ч. федеративні); міжнародні; колективні; господарські.

2. За змістом: договори компетенції; договори про взаємодію.

Незважаючи на зазначені властивості, нормативно-правовий договір не може бути застосованим у всіх сферах суспільних відносин, а також у процесі регулювання відносин між фізичними особами;

– **нормативно-правовий акт** (офіційний акт правотворчості, що представляє собою владний припис, що містить норми права).

Основні ознаки нормативно-правового акта:

1) відображає державні інтереси та спрямований на регулювання широкого кола найважливіших сфер суспільних відносин;

2) має визначену структуру (може складатись із частин, розділів, статей, параграфів, пунктів, підпунктів) та зміст (назва, дата, місце і суб'єкт прийняття, підпис уповноваженої посадової особи, реєстраційний номер), визначену законом документальну форму закріплення; закон чи підзаконний нормативно-правовий акт;

3) змістом нормативно-правового акта є правила поведінки загального характеру, дія яких розповсюджується на невизначене коло суб'єктів;

4) приймається чітко визначеним колом правотворчих органів;

5) розробляється і приймається у чітко визначеному порядку;

6) є обов'язковим для виконання, забезпечується системою державних гарантій, у т.ч. і примусовими засобами;

7) публікується у спеціальних виданнях (в Україні згідно з указом Президента від 10 червня 1997 р. “Про порядок офіційного оприлюднення нормативно-правових актів та набрання ними чинності” офіційними друкованими виданнями є: “Офіційний вісник України”, “Відомості Верховної Ради України”, “Урядовий кур'єр”);

8) діє в часі, просторі і за колом осіб;

9) має юридичну силу, що дає можливість визначити принципи підпорядкування й ієрархічної побудови системи нормативно-правових актів.

За юридичною силою нормативно-правові акти поділяють на:

1. **Закони** (нормативно-правовий акт, прийнятий в особливому порядку органом законодавчої влади чи на референдумі, що відображає волю народу, має вищу юридичну силу та регулює найбільш важливі суспільні відносини).

Ознаки закону: приймається органом законодавчої влади, уповноваженими суб'єктами чи на референдумі; порядок його підготовки та видання визначається конституцією країни й регламентом парламенту; висловлює волю та інтереси народу; має вищу юридичну силу, тож усі підзаконні акти повинні відповідати йому, та ні в чому не суперечити; регулює найбільш важливі, ключові суспільні відносини.

Саме ці ознаки і вирізняють закон у системі інших правових актів, надаючи йому ознаку верховенства. Змінити чи скасувати закон має право тільки той орган, який його прийняв, до того ж у чітко встановленому порядку.

Закони класифікуються:

– за **юридичною силою**:

1) конституція (основоположний установчий політико-правовий акт, який закріплює конституційний лад, права та свободи людини і громадянина, визначає форму правління і державного ладу, правовий статус органів державної влади);

2) конституційні закони (приймаються в такому ж порядку, як і конституція з питань, передбачених та органічно пов'язаних з Конституцією);

3) звичайні закони (акти поточного законодавства, присвячені регулюванню різних аспектів соціально-економічного, політичного та духовного життя суспільства);

– за **суб'єктами законотворчості**:

1) представницьких державних органів влади;

2) інших центральних органів влади, що здійснюють правотворчість на основі делегування їм правотворчих повноважень від представницьких органів;

3) уповноважених громадських організацій (муніципальних органів, профспілок, акціонерних спілок, товариств тощо);

4) спільні (державних органів та інших соціальних структур);

5) народу України, прийняті на референдумі;

– за **предметом правового регулювання**:

1) конституційні (ЗУ “Про вибори Президента України”);

2) адміністративні (Кодекс України про адміністративні правопорушення);

3) цивільні (Цивільний кодекс України);

3) кримінальні (Кримінальний кодекс України);

4) природоохоронні (Кодекс України “Про надра”);

– за **термінами дії**:

1) постійні (Конституція України);

2) тимчасові (Тимчасовий регламент Верховної Ради України);

– за **структурою**:

1) прості (ЗУ “Про господарські товариства”);

2) кодифіковані (Цивільний кодекс України);

– за **сферою дії**:

1) загальнодержавні (ЗУ “Про банки і банківську діяльність”);

2) локальні (ЗУ “Про столицю України місто-герой Київ”).

2. *Підзаконні нормативно-правові акти* (документи компетентних органів, які видаються на підставі закону, відповідно до нього і для його виконання. Вони регламентують лише ті відносини, які вже регулюються за допомогою законів, тому вони не можуть суперечити законам та Конституції, повинні відповідати принципам і вимогам права. Вони повинні мати наступні реквізити: назва, видавник, дата видання, підстави, підпис уповноваженої особи і печатка).

Підзаконні акти розділяють на наступні види:

Укази та розпорядження Президента України (обов'язкові для виконання на всій території України, не повинні суперечити Конституції України та законам України, видаватися в межах президентських повноважень, передбачених Конституцією та конституційними законами. Важлива роль приділяється указам, багато в чому завдяки їм глава держави реалізує повноваження та елементи свого правового статусу. У сучасний період сфера правового регулювання, охоплена указами, дуже широка. Здебільшого вони видаються з метою усунення прогалин у праві. Другими за значимістю підзаконними актами глави держави є розпорядження. Вони приймаються з поточних або процедурних питань. Акти Президента публікуються в офіційних виданнях. Конституційність актів глави держави може бути перевірена Конституційним Судом України).

Постанови та розпорядження уряду України (мають особливо важливе значення, видаються у формі постанов. Акти з оперативних та інших поточних питань видаються у формі розпоряджень. Усі акти уряду України є обов'язковими до виконання в Україні. Особливістю актів уряду є те, що вони можуть бути прийняті лише на підставі та на виконання законів України, а також указів Президента України. Постанови і розпорядження уряду України підписуються Прем'єр-міністром України і підлягають офіційному опублікуванню не пізніше за 15 днів із дня їх прийняття. Конституційність актів Кабміну може бути перевірена Конституційним Судом України).

Накази, інструкції, положення міністерств, державних комітетів та інших центральних органів виконавчої влади та статуту (приймаються на основі й відповідно до законів України, указів і розпоряджень Президента України, постанов та розпоряджень уряду України, регулюють суспільні відносини, що перебувають у межах компетенції цієї виконавчої структури):

– накази (розпорядчі документи оперативного характеру, котрими затверджуються чи скасовуються інші підзаконні нормативно-правові акти чи продовжується строк їхньої дії);

- інструкції (встановлюють порядок застосування чинного законодавства чи порядок здійснення будь-якої діяльності);
- положення, статuti (закріплюють структуру, функції та компетенцію певної державної організації).

Рішення і постанови органів місцевого самоврядування (приймаються в межах їхньої компетенції та діють на території відповідних міст, районів, сіл, селищ тощо).

Локальні нормативні акти (розпорядження, прийняті на рівні конкретного підприємства, установи та організації, що регулюють їх діяльність (наприклад, Статут Львівського національного університету ім. І. Франко).

Питання для самоконтролю

1. За якими критеріями класифікуються норми права?
2. Які елементи належать до структури права?
3. Як поділяються способи викладення норм права в нормативно-правових актах?
4. Дайте визначення правотворчості та назвіть її ознаки.
5. Які функції виконує правотворчість в суспільстві?
6. Що таке правотворчий процес та на які етапи він поділяється?
7. Дайте визначення джерела права.
8. Назвіть ознаки нормативно-правового акта.

СИСТЕМА ТА СТРУКТУРА ПРАВА

- ◆ Поняття та структура системи законодавства, її співвідношення із системою права
- ◆ Систематизація законодавства та її види
- ◆ Структура права та його норми

6.1. Поняття та структура системи законодавства, її співвідношення із системою права

Система законодавства – це система всіх прийнятих і впроваджених парламентом нормативно-правових актів. Вона сформована в певну структуру (внутрішня побудова законодавства, зумовлена системою права, яка характеризує внутрішнє об'єднання нормативно-правових актів, а також їх розподіл за інститутами та галузями).

Видами структури системи законодавства є:

– **галузева** або **горизонтальна** (передбачає розподіл нормативно-правових актів за предметом правового регулювання: цивільне законодавство, кримінальне законодавство, адміністративне законодавство тощо);

– **субординаційна** або **ієрархічна** (розподіл нормативно-правових актів за юридичною силою (Конституція України та конституційні закони; закони України; постанови Верховної Ради України; укази Президента України; постанови Кабміну України тощо);

– **державно-організаційна** або **вертикальна** (відображає особливості форми державного устрою, тобто встановлює поділ нормативно-правових актів за територіальним значенням: законодавство федеральне і законодавство суб'єктів федерації (наприклад, у Російській Федерації).

Взаємозв'язок системи права та системи законодавства полягає у тому, що ці дві самостійні категорії є проявами права, його внутрішнього і зовнішнього боків, і тому з'ясування характеру їх спів-

відношення має важливе теоретичне та практичне значення. Насамперед необхідно зазначити, що система права та система законодавства є різними за своєю природою категоріями:

– система права відображає об'єктивні закономірності суспільного розвитку, від ступеня цієї об'єктивності залежить зміст системи законодавства та ефективність його реалізації;

– право – інформаційно-керівна система, а законодавство – система, призначення якої полягає у збереженні правової інформації та в оптимізації її використання.

Разом з цим, наявна відмінність між поняттями “галузь права” і “галузь законодавства” обумовлює необхідність провести класифікацію галузевої структури системи законодавства, тобто встановити види галузей законодавства з урахуванням ступеня їх відповідності галузям, підгалузям, інститутам права. Зокрема:

– *галузеве законодавство* – містить норми однієї галузі права, предметом регулювання якої є певна сфера (рід) суспільних відносин. Тут формування галузі йде від юридичного методу: галузь законодавства, як правило, збігається з галуззю права (кримінальне, трудове, адміністративне законодавство);

– *спеціальне (внутрішньогалузеве) законодавство* – містить норми підгалузі (рідше інституту) права, предметом регулювання яких є група (вид) чи сукупність груп (видів) суспільних відносин. Тут формування галузі йде від юридичного методу: підгалузь чи інститут права складають законодавство, яке є частиною певної галузі законодавства (гірниче, водне, лісове законодавство як внутрішньогалузеві елементи екологічного законодавства);

– *комплексне (міжгалузеве) законодавство* – містить норми декількох галузей права, які регулюють різні види суспільних відносин, які становлять відносно самостійну сферу суспільного життя, що формуються у цілісний комплексний метод. Тут формування галузі йде не від юридичного методу, а від соціального предмета, і галузь законодавства складається із норм різних галузей права (законодавство про приватизацію, місцеве самоврядування, господарське/підприємницьке тощо).

6.2. Систематизація законодавства та її види

Суттєві перетворення в нашому суспільстві характеризуються складними та суперечливими процесами. Таке становище зумовлюється економічною та фінансовою кризою у країні, соціальною на-

пруженістю у суспільстві та зростанням злочинності. Реформи, що здійснюються в Україні, потребують інтенсивної законотворчості, всебічного ефективного впливу законодавства на зміни, що відбуваються.

Необхідність правової реформи в країні є об'єктивним процесом, що обумовлений низкою соціальних, політичних, економічних та правових передумов. Серед них слід визначити наступні: створення основ демократичної правової державності, створення демократичних інститутів публічної влади, виникнення та функціонування багатопартійної системи, становлення ринкової економіки, забезпечення потреби в нормативному регулюванні, що відповідає завданням перетворення суспільства.

Основні елементи концепції правової реформи визначають питання правового забезпечення важливих напрямів формування та функціонування української державності та розвитку повноцінного громадянського суспільства. Йдеться як про перетворення суспільних і політичних відносин за допомогою права, так і змін самого права. Одним з пріоритетних напрямів правової реформи та вдосконалення правової системи України на нинішньому етапі є питання систематизації законодавства.

Систематизація нормативно-правових актів – діяльність компетентних державних органів і уповноважених організацій з метою впорядкування та вдосконалення дії всіх нормативно-правових актів, відміни чи зміни застарілих норм і створення нових, відповідно до потреб та розвитку суспільного життя.

У сучасних цивілізованих державах є значна кількість нормативних актів, що приймаються різними правотворчими органами. Правотворчість не може зупинитися на певному етапі, а весь час перебуває в дії, розвитку в силу динамізму соціальних зв'язків, виникнення нових потреб суспільного життя, котрі потребують правового регулювання. Система права, що постійно змінюється, її розвиток і вдосконалення, прийняття нових нормативних актів, внесення до них змін, скасування старих нормативних рішень об'єктивно обумовлює упорядкування всього комплексу чинних нормативних актів, їх узагальнення, приведення у певну науково обґрунтовану систему, видання різного роду збірників і зібрань законодавства. Таку діяльність з приведення нормативних актів у єдину, упорядковану систему називають систематизацією законодавства.

Основним завданням систематизації законодавства є його: впорядкування; структурне оновлення; визначення пріоритетних напрямів розвитку; вдосконалення процесу підготовки та прийняття законів, механізму їхнього виконання.

Важливим напрямом систематизації є виявлення та відміна актів, що суперечать Конституції та конституційним законам.

Важливим засобом здійснення систематизації є її техніко-інформаційне забезпечення. Його актуальність особливо очевидна зараз, коли в результаті постійних змін законодавства надзвичайно зростає цінність правової інформації, оперативного її доведення до суб'єктів права.

Забезпечення правовою інформацією є одним із важливих шляхів систематизації законодавства. Стрімке оновлення законодавчої бази держави висуває на перший план вирішення важливого завдання – формування в Україні єдиного інформаційно-правового простору, що забезпечує правову інформованість усіх структур суспільства і кожного громадянина окремо. Таким чином, в умовах активного реформування законодавства України необхідне його чітке впорядкування, приведення до системи та узгодження нормативного масиву. Реалізація цих завдань буде сприяти підвищенню ефективності законодавства та всебічному регулюванню сучасних суспільних процесів. Тобто, систематизація законодавства необхідна для:

1) подальшого розвитку законодавства (аналіз і оброблення чинних нормативних актів, групування правових приписів за певною схемою, створення внутрішньоединої системи актів є необхідною умовою ефективності правотворчої діяльності, сприяє усуненню прогалин, протиріч у чинному законодавстві);

2) забезпечення зручних умов при реалізації права, можливість оперативно знаходити та правильно тлумачити усі потрібні норми (систематизація є необхідною передумовою цілеспрямованого та ефективного правового виховання, наукових досліджень, навчання студентів).

У різні періоди життя держави потреба у систематизації законодавства буває різною. У випадку накопичення протягом багатьох років великого обсягу нормативно-правового матеріалу, дії значної кількості нормативних актів, прийнятих у різні періоди, і, до того ж тих, що дублюють один одного, систематизація законодавства особливо необхідна. В умовах перетворення правової системи, за якої скасовуються великі нормативні блоки, що регулюють застарілі відносини, а також створюється якісно нова суспільно-економічна система, яка об'єктивно потребує оновлених законів – систематизація законодавства відступає на другий план.

Сьогодні в Україні темпи правотворчої і, насамперед, законодавчої діяльності як ніколи дуже високі. Створюються сотні і тисячі

нових нормативних актів, що суттєво змінюють характер та основні принципи правового регулювання. Проте, якщо сьогодні не здійснювати упорядкування чинної нормативної бази, яка зростає швидкими темпами, у майбутньому виникнуть великі труднощі стосовно знаходження і використання чинних норм прав. Справа ускладнюється і тому, що сьогодні, коли створюється практично нова правова система України, необхідно терміново вирішити долю формально чинних в країні нормативних актів і їх частин, які повністю або частково протирічать новим нормативним рішенням або безнадійно застаріли.

У поняття систематизації законодавства включають чотири самостійні форми правової діяльності:

1. Збирання державними органами, підприємствами, фірмами та іншими установами і організаціями чинних нормативних актів, їх оброблення і розміщення за певною системою, зберігання, а також видання довідок для зацікавлених органів, установ, окремих осіб за їх запитаннями (облік нормативних актів).

2. Підготовка та видання різного роду зібрань і збірників нормативних актів (інкорпорація законодавства).

3. Підготовка і прийняття укрупнених актів на базі об'єднання норм розрізаних нормативно-правових документів, виданих з одного питання.

4. Підготовка та прийняття нових актів (кодексів), в яких зібрані як застарілі норми, що виправдали себе, так і нові нормативні приписи (кодифікація законодавства).

Види систематизації:

а) внутрішня систематизація (мета – обробка нормативних актів, що сприяє досягненню внутрішньої єдності норм права, усуненню колізій, прогалин у праві);

б) зовнішня систематизація (мета – обробка нормативних актів за формою та їхня класифікація).

Функції систематизації:

- дозволяє ознайомитись із масивом чинного законодавства;
- виявляє та усуває непогодженості, протиріччя, прогалини правового регулювання (дефекти законодавства);
- підвищує ефективність законодавства;
- робить законодавство інформаційно-доступним (більш зручним для користування, полегшує пошук необхідної норми);
- сприяє вивченню, дослідженню законодавства;
- здійснює правове виховання громадян (поліпшує пізнавальний процес формування їхньої правосвідомості).

Основними формами систематизації є:

1) **інкорпорація** (передбачає об'єднання в певному порядку чинних нормативно-правових актів у збірники без зміни їхнього змісту).

Інкорпорація як форма систематизації характеризується такими ознаками: а) зовнішня обробка чинного законодавства (алфавітна, хронологічна, предметна); б) зміст нормативно-правових актів не змінюється (крім норм, що відмінені чи втратили силу); здійснює її орган, який не має права відмінити, змінювати чи встановлювати норми права (наприклад, Мін'юст України не може внести певні зміни та доповнення до збірки, що вже прийнята Верховною Радою України);

2) **кодифікація** (створення нового, систематизованого нормативно-правового акта шляхом глибокої та всебічної переробки чинного законодавства і внесення до нього суттєвих змін).

Серед ознак, що характеризують кодифікацію, необхідно виділити наступні: а) є діяльністю лише компетентних державних органів, яка має правовий характер; б) кінцевий результат кодифікації – створення нового нормативно-правового акта, що за своїм змістом суттєво відрізнявся б від попередніх; в) за своєю суттю кодифікований акт є зведеним актом, адже він охоплює норми, що раніше містилися в різних нормативно-правових актах, хоча регулювали однорідну сферу суспільних відносин; г) – створені нормативно-правові акти спрямовані на врегулювання протягом тривалого часу правових відносин у різних галузях суспільного життя;

3) **консолідація** (об'єднання декількох нормативно-правових актів, що регулюють однорідну сферу суспільних відносин в один нормативно-правовий акт без суттєвої зміни його змісту).

Ознаками консолідації є: а) об'єднання норм, які містяться в розрізних нормативно-правових актах, в єдиний нормативно-правовий акт; б) створення умов для більш ефективного використання нормативно-правових актів.

6.3. Структура права та його норми

Сутністю будь-якого явища є сукупність найбільш важливих і стійких якостей, відносин або властивостей, що становлять їхню основу, визначають глибину природи та зв'язки, що впливають на всі інші характеристики.

Сутність права слід визначати, враховуючи такі положення:
– право існує у певних формах, що фіксують окремі юридичні конструкції;

– право може існувати поза інституційними формами свого прояву (як ідеї, оцінки, зв'язки або діяльність суб'єктів);

– з формальної точки зору право виступає як регулятор, що обслуговує той чи інший соціальний інтерес.

У різні періоди історичного розвитку правової думки до розуміння права ставилися по-різному. Деякі вчені виділяють три підходи до розуміння сутності права:

1) **класовий** (право визнається як система встановлених та гарантованих державою правових норм, що відображають державну волю економічно пануючого класу. Воля пануючого в економіці та політиці класу нав'язується як закон усьому суспільству);

2) **загально-соціальний** (право розглядається як загально-визнаний компроміс між різними класами, групами та соціальними прошарками для забезпечення потреб та інтересів як громадянського суспільства в цілому, так і окремих його суб'єктів);

3) **расово-релігійний** (відповідні релігійні, національні або расові інтереси будуть визначальними для організації державно-політичного життя суспільства та офіційно зафіксовані у системі законів і підзаконних нормативно-правових актів, інших формах права).

Таким чином, сутність права багатоаспектна і тому потребує використання різних форм і методів її пізнання залежно від історичних обставин, умов та цілей наукового дослідження.

З питанням про сутність права тісно пов'язане питання про його зміст (визначає, в чому конкретно ознаки і властивості права знаходять свій об'єктивний вираз). Тобто через зміст права матеріалізується його сутність. **Зміст права** – сукупність правових приписів, за допомогою яких здійснюється регулювання суспільних відносин; це закріплені у правових нормах суб'єктивні права (дозволи), юридичні обов'язки (зобов'язання) та заборони.

Розрізняють два **види змісту права**:

1) **соціально-політичний** (відображається економічна, політична, класова сутність та спрямованість права);

2) **спеціально-юридичний** (характеризує право як специфічне інституційне утворення (соціальний інститут, необхідний атрибут функціонування суспільства). Отже, зміст права визначається потребами суспільного розвитку, інтересами суб'єктів суспільних відносин, вираженими в їх свідомості).

Зміст права формує його структуру. **Структура права** – внутрішня побудова права, спосіб організації і взаємодії його елементів.

Право поділяється:

1. За субординацією у правовому регулюванні:

– **матеріальне право** (сукупність норм права, за допомогою яких держава безпосередньо регулює певні суспільні відносини, зокрема: конституційні, адміністративні, фінансові, кримінальні, земельні, цивільні, трудові, сімейні тощо. Ці норми закріплюють порядок формування, структуру, правовий статус державних органів та їхніх посадових осіб, юридичних і фізичних осіб, форми власності тощо. Відповідно, виокремлюються такі матеріальні галузі права, як: адміністративне, конституційне, кримінальне, трудове, цивільне, фінансове та ін.);

– **процесуальне право** (сукупність норм права, що регулюють порядок застосування норм матеріального права, зокрема: відносини, що виникають в процесі розгляду кримінальних, цивільних і господарських справ; мету, завдання та обов'язки суду при здійсненні правосуддя; права та обов'язки сторін. Воно походить від матеріального і має за мету обслуговування його інтересів, хоча характеризується порівняною самостійністю, єдністю та диференціацією процесуальних норм на галузі та інститути.

До процесуальних галузей права належать цивільно-процесуальне, кримінальне процесуальне, виправно-трудове, останнім часом виникають нові галузі процесуального права: конституційно-процесуальне, адміністративно-процесуальне тощо.

Матеріальне та процесуальне право співвідносяться як зміст і форма, адже процесуальні норми відображають порядок реалізації матеріальних норм права, що, відповідно, є однією з передумов ефективного впливу права на суспільні відносини.

2. За функціональним призначенням:

– **регулятивне право** (сукупність норм права, що регулюють поведінку суб'єктів права, закріплюючи суб'єктивні права та юридичні обов'язки);

– **охоронне право** (сукупність норм права, що мають за мету охорону суспільних відносин, забезпечення їх недоторканності з боку правопорушників, недопущення та зменшення правопорушень).

3. За предметом і методом правового регулювання:

– **публічне право** (сукупність норм права, що регулюють відносини та закріплюють порядок організації, формування, структуру, правовий статус державних органів, захист суверенітету, територіального ладу і правопорядку, міждержавні стосунки тощо. Особливістю публічного права є те, що воно регулює відносини фізичних

та юридичних осіб з державою, а також між державними органами та між державами, інші суспільні відносини публічного характеру. До публічних галузей права належать: конституційне, міжнародне публічне, адміністративне, кримінальне, кримінальне процесуальне, цивільно-процесуальне тощо.);

– **приватне право** (сукупність норм права, що регулюють майнові, особисті немайнові, шлюбно-сімейні, трудові та подібні їм відносини. Приватне право регулює відносини між фізичними та юридичними особами, котрі виникають, змінюються та припиняються з волі цих осіб, встановлює певні межі для їхніх дій. До приватних галузей права належать: цивільне, сімейне, трудове, авторське, житлове, міжнародне приватне.

4. Залежно від обов'язковості виконання вимог правових норм:

– **об'єктивне (позитивне) право** (система норм права, що встановлюються державою та містяться у виданих компетентними державними органами нормативно-правових актах. Виконання норм об'єктивного права не залежить від волі суб'єкта, наприклад, обов'язок сплачувати податки, захищати Вітчизну);

– **суб'єктивне право** (вид і міра індивідуальних можливостей суб'єкта права щодо виконання певних дій, реалізації встановлених нормами об'єктивного (позитивного) права прав і свобод людини та громадянина. Право в суб'єктивному значенні є персоніфікованим, тобто належить конкретній особі, а його реалізація безпосередньо походить від волі суб'єкта, приміром, реалізація права на освіту, на медичну допомогу, на підприємницьку діяльність тощо).

Розглядаючи структуру права необхідно визначити і структуру його норми, яка визначає конкретні права та обов'язки осіб у регульованих суспільних відносинах. Однією з характерних ознак норми права є наявність особливої внутрішньої будови (структури). **Структура норми права** визначається як сукупність чітко визначених елементів, які у процесі взаємодії забезпечують функціональну самостійність норми. Її ознаками є наявність:

а) ідеально-логічної конструкції, що забезпечує процес регулювання відносин між людьми;

б) моделі можливої поведінки, яка сформувалась у процесі суспільного розвитку;

в) засобу пізнання та використання правової дійсності;

г) об'єктивованого результату відображення у правовій нормі певного суспільного відношення з точки зору особливостей його типу, виду, суб'єктів, об'єктів, поширеності і повторюваності;

д) єдності ідеальної (відображає набір логічно взаємодіючих елементів) та реальної (як результат правового опосередкування суспільних відносин) структури;

е) системи взаємопов'язаних елементів, що взаємодіють між собою;

є) категорії, що залежить від законодавця з точки зору формування структурних елементів та їх залежності від системи юридичних фактів;

ж) обставин, що забезпечує прояв різноманітних властивостей структурних елементів залежно від зміни фактичних обставин, різновиду суб'єктів і мети регулювання;

з) підстав для стійкості правових норм як єдиного державно-владного засобу упорядкування відносин у межах суспільства.

Норма права складається з трьох елементів:

1. **Гіпотеза** (вказує на певні життєві обставини, наявність чи відсутність яких надає можливість реалізувати закріплені у нормі права та обов'язки). Цей структурний елемент має наступне значення:

– визначає коло відносин, які регулюються правом;

– встановлює умови дії норми;

– передбачає факти, необхідні для виникнення чи зміни правовідносин;

– конкретизує абстрактний варіант поведінки, вміщений у нормі до певного випадку чи суб'єкта;

– визначає межі та сферу регулятивної дії диспозиції норми.

Складність умов і обставин, що викликають дію норми, та їх різноманітний характер дають можливість класифікувати гіпотези за:

1) **кількістю обставин, передбачених нормою права:**

– прості (називають одну обставину, наявність якої викликає реалізацію прав, передбачених гіпотезою норми. Наприклад, умови договорів про працю, які порушують становище працівників, є недійсними згідно зі ст. 9 КЗпП України. Таке визначення надає можливість охарактеризувати норму як логічно завершену категорію, оскільки визначаються умови реалізації наданих суб'єктам прав та обов'язків, змісту можливої та необхідної поведінки, а також відповідальності, яка настає внаслідок невиконання обов'язків чи порушення прав інших суб'єктів;

– складні (об'єднують дві чи більше обставини, наявність яких є необхідною для дії норми. Наприклад, якщо працівник після закінчення строку попередження про звільнення не залишив роботи і не вимагає розірвання трудового договору, власник не вправі звільнити його за раніше поданою заявою);

2) *ступенем визначеності змісту:*

– абсолютно-визначені (вичерпно визначають обставини, наявність чи відсутність яких викликає дію норми. Наприклад, при направленні працівників для підвищення кваліфікації з відривом від виробництва за ними зберігається місце роботи і проводяться виплати, передбачені ст. 122 КЗпП України);

– відносно-визначені (не містять достатньо повних даних про обставини дії норми, обмежуючи умови застосування норми колом формальних вимог. Наприклад, відповідно до ст. 151 КЗпП України, якщо протягом року з дня накладення дисциплінарного стягнення працівника не піддано новому стягненню, він вважається таким, що не мав дисциплінарного стягнення);

– альтернативні (ставлять дію норми у залежність від одного чи декількох фактичних обставин. Наприклад, відповідно до ст. 46 КЗпП України відсторонення працівника від роботи власником допускається у разі: появи на роботі у нетверезому стані, у стані наркотичного або токсичного сп'яніння, відмови або ухилення від обов'язкових медичних оглядів, інструктажу та навчання).

2. **Диспозиція** (частина норми, що вказує на те, якою повинна бути поведінка суб'єктів при настанні умов, передбачених гіпотезою). Вона: визначає вид відносин, що регулюються правом; передбачає коло суб'єктів, які підпадають під дію права; характеризує зміст суб'єктивного права як варіанта можливої поведінки, що забезпечує інтереси певного суб'єкта права; визначає зміст юридичного обов'язку як виду необхідної поведінки, що вчиняється в інтересах уповноваженої сторони; встановлює вид правової норми (регулятивна, уповноважувальна, зобов'язуюча чи заборонна).

Диспозиції класифікують за:

1) *ступенем визначеності прав і обов'язків суб'єктів:*

– визначені (чітко визначають права та обов'язки учасників правових відносин, передбачаючи варіант поведінки. Наприклад, згідно зі ст. 182¹ КЗпП України жінці, яка працює і має двох та більше дітей до 15 років, за її бажанням надається додаткова оплачувана відпустка тривалістю до семи календарних днів);

– відносно-визначені (містять загальні ознаки поведінки, у межах якої можуть діяти суб'єкти. Наприклад, відповідно до ст. 151 КЗпП України, якщо працівник не допустив нового порушення трудової дисципліни, стягнення може бути зняте до закінчення одного року);

– альтернативні (вказують на декілька правових наслідків, припускаючи настання одного з них. Наприклад, за ст. 177 КЗпП

України жінки, що мають дітей віком від 3 до 14 років, не можуть залучатись до надурочних робіт або направлятись у відрядження без їх згоди);

2) характером передбачених прав і обов'язків:

– уповноважувальні (надають суб'єктам можливість на вчинення передбачених у них позитивних дій, вказуючи на варіант їх можливої, дозволеної поведінки. Наприклад, згідно зі ст. 188 КЗпП України, за згодою одного із батьків можуть прийматися на роботу особи, які не досягли 15 років);

– зобов'язуючі (вміщують наказ на вчинення певних позитивних дій, встановлюючи для суб'єктів певний варіант необхідної поведінки. Наприклад, за ст. 171 КЗпП України власник або уповноважений ним орган повинен проводити розслідування та вести облік нещасних випадків і аварій на виробництві);

– заборонні (передбачають заборону вчинення певних протиправних дій. Їх змістом є вимога утриматися від вчинення негативної поведінки, що визнається правопорушенням. Наприклад, відповідно до ст. 19 КЗпП України при прийнятті на роботу забороняється вимагати документи, не передбачені законодавством);

3) характером прав і обов'язків:

– прості (передбачають лише один варіант поведінки. Наприклад, у разі укладення трудового договору між працівником та фізичною особою фізична, згідно зі ст. 24 КЗпП України, особа повинна у тижневий строк зареєструвати укладений договір у державній службі зайнятості);

– складні (передбачають декілька варіантів поведінки. Наприклад, згідно зі ст. 678 ЦКУ, покупець неякісного товару може обміняти його, або повернути продавцю і отримати гроші);

4) наявністю зв'язку з іншими елементами:

– умовні (настають за наявності певних життєвих обставин, що відображаються у гіпотезі);

– безумовні (не передбачають залежності прав та обов'язків суб'єктів від настання певних життєвих обставин. Так, норма Конституції, що закріплює право кожного на життя, не має гіпотези. Вона не передбачає умови наявності певних ознак і характеристик “кожного”, вбачаючи в ньому будь-яку людину);

– захищені (права та обов'язки в яких гарантовані негативними наслідками, передбаченими санкцією норми);

– незахищені (не мають безпосереднього зв'язку із санкцією норми, яка, як правило, відсутня. Наприклад, норма Конституції

України передбачає те, що Президент держави приймає відповідно до закону рішення про загальну або часткову мобілізацію та введення воєнного стану в Україні або в окремих її місцевостях у разі загрози нападу, небезпеки державній незалежності України).

3. **Санкція** (передбачає засоби примусового впливу як результат невиконання чи порушення норми). Її особливостями є те, що вона:

- забезпечує реалізацію диспозиції;
- визначає негативне ставлення суспільства до правопорушення;
- забезпечує повноваження порушених прав;
- встановлює покарання винних у порушенні чи невиконанні норм;
- має доповнюючий характер, оскільки не застосовується при нормальному функціонуванні права.

Санкція має каральний характер і спрямована на покладення на правопорушника нових обмежуючих зобов'язань. Крім цього, вона передбачає державні засоби захисту права, що мають право-відновлюючий характер.

Санкції класифікують за:

1) **призначенням:**

- охоронні (направлені на покарання винних у скоєнні правопорушення: позбавлення волі, штраф);
- відновлювальні (направлені на поновлення порушеного права: договір, укладений недієздатним, визнається недійсним);
- попереджувальні (забезпечують запобігання правопорушенню та сприяють перевихованню: затримання підозрюваного, арешт майна);

2) **ступенем визначеності:**

- абсолютно-визначені (в них точно зазначені вид та міра юридичної відповідальності за порушення норми права. Наприклад, відповідно до ст. 41 КЗпП України, вчинення працівником, який виконує виховні функції, аморального проступку тягне розірвання трудового договору);
- відносно-визначені (межі юридичної відповідальності зазначені від мінімальної до максимальної. Наприклад, п. 4 ст. 345 КК України погроза вбивством працівникові міліції організованою групою карається позбавленням волі на строк від 7 до 14 років);
- альтернативні (перераховані кілька видів юридичної відповідальності, з яких правозастосовний орган обирає найдоцільніший до випадку, що розглядається. Наприклад, згідно з ч. 1 ст. 345 КК

України, погроза вбивством працівникові правоохоронного органу карається виправними роботами на строк до двох років або арештом на строк до шести місяців, або обмеженням волі на строк до трьох років, або позбавленням волі на той самий строк);

3) *сферою застосування*: конституційно-правові; цивільно-правові; адміністративно-правові; кримінальні; дисциплінарні санкції;

4) *складом*:

– прості (визначають одну міру державного стягнення до порушника норми. Наприклад, за ст. 46 КЗпП України, відсторонення працівника від роботи власником допускається у разі появи на роботі у нетверезому стані);

– складні (визначають одночасно декілька заходів державного впливу до порушника припису – позбавлення волі з конфіскацією майна);

5) *спрямованістю негативних наслідків*:

– особисті (передбачають позбавлення певних прав. Наприклад, згідно зі 371 КК України завідомо незаконне затримання карається позбавленням права обіймати певні посади на строк до п'яти років або обмеженням волі на строк до трьох років);

– майнові (передбачають втрати матеріального характеру. Наприклад, розголошення таємниці усиновлення всупереч волі усиновителя карається штрафом до 50 неоподатковуваних мінімумів доходів громадян).

Ознайомлення з різновидами елементів юридичної норми дало можливість наочно продемонструвати, що вона собою представляє і як діє. Навіть простий опис структури норми дозволяє переконатися, що це не довільна логічна конструкція, а відображення об'єктивної структури права на її первинному рівні.

Питання для самоконтролю

1. Які види має структура системи законодавства?
2. Охарактеризуйте взаємозв'язок системи права та системи законодавства.
3. Яка розбіжність галузей права і галузей законодавства?
4. Дайте визначення систематизації нормативно-правових актів.
5. Мета проведення систематизації нормативно-правових актів.
6. Назвіть види систематизації.
7. Які підходи виділяють вчені у розумінні сутності права?
8. Охарактеризуйте ознаки системи права.

ПРАВОВІ ВІДНОСИНИ

- ◆ Поняття та ознаки правових відносин, їх суб'єкти та об'єкти
- ◆ Особливості та види правових відносин, їх класифікація
- ◆ Поняття та види юридичних фактів

7.1. Поняття та ознаки правових відносин, їх суб'єкти та об'єкти

Правові відносини – це особливий різновид врегульованих нормами права суспільних відносин, учасники яких мають суб'єктивні права та юридичні обов'язки. Правовідносини складають основну сферу суспільного цивілізованого життя.

Підставою виникнення, припинення чи зміни правовідносин є норми права. Отже, правовідносини – один із основних каналів переведення права у площину соціальної дійсності, інтересів людей та їх об'єднань.

Норми права і правовідносини органічно взаємопов'язані та становлять у деякій мірі єдине ціле. Це невелика, чітка динамічна система, у якій два компонента кореспондують один з одним. Норма поза правовідносинами мертва, а правовідносини без норми неможливі. Вони співвідносяться як причина і наслідок – перша передує другому. Зв'язок норми права і правовідносин виражений у наступному:

– правові відносини виникають і функціонують тільки на основі норм права (суб'єкти не можуть самі, поза цими нормами, тобто всупереч волі держави, встановлювати вигідні їм правовідносини. Такі відносини офіційна влада не буде охороняти);

– правовідносини є формою реалізації юридичної норми, спосіб втілення її в життя (у правовідносинах відображається сила і ефективність державного припису, оскільки вони покликані врегулювати ті чи інші суспільні відносини, координувати взаємну поведінку відповідних фізичних та юридичних осіб);

– правовідносини і норма права є складовими частинами (елементами) єдиного механізму правового регулювання;

– норма права у своїй гіпотезі вказує на умови виникнення правовідносин, у диспозиції – на права та обов'язки їх суб'єктів, у санкції – на можливі наслідки у випадку порушення цієї норми. Норма права містить у собі модель реальних суспільних відносин, а отже, і правовідносин як їх юридичної форми.

Ознаки правових відносин:

– є особливим різновидом суспільних відносин (вони виникають, змінюються чи припиняються на основі норм права);

– виникають між конкретними суб'єктами (кожен з них реалізує суб'єктивні юридичні права, наприклад, правомочна сторона – кредитор, а зобов'язана сторона – позичальник);

– передбачають свідомо-вольову діяльність суб'єктів (реалізуються за волевиявленням усіх учасників, наприклад, договір купівлі-продажу, виклик до суду);

– обов'язкова наявність юридичного зв'язку між суб'єктами (здійснюється через реальне використання ними суб'єктивного юридичного права чи виконання суб'єктивного юридичного обов'язку);

– включає в себе реалізацію суб'єктивних прав і виконання юридичних обов'язків охороняється державою (забезпечується можливістю застосування державного примусу).

Правові відносини мають певну структуру (сукупність елементів):

1. Суб'єкти. Види суб'єктів правовідносин:

– фізичні особи (індивідуальні суб'єкти правовідносин), а саме: а) громадяни (особи, що мають громадянство конкретної держави); б) іноземні громадяни; в) особи без громадянства (апатриди); г) особи із подвійним громадянством (біпатриди); д) спеціальні індивідуальні суб'єкти (посадові особи із особливим статусом, визначеним законом: представники влади, державні службовці);

– колективні суб'єкти (юридичні особи, які мають відокремлене майно, печатку, банківський рахунок і статут, зареєстровані в державних органах, можуть своїми діями набувати майнових і особистих немайнових прав, виконувати юридичні обов'язки, бути позивачем і відповідачем у суді та нести за свої вчинки юридичну відповідальність): а) державні органи; б) підприємства, установи та організації; в) органи місцевого самоврядування; г) об'єднання громадян (політичні партії та громадські організації);

– нація чи народ (суб'єкти правовідносин з приводу реалізації народного чи національного суверенітету).

Усі суб'єкти правових відносин мають володіти особливою правосуб'єктністю: можливістю мати суб'єктивні права та юридичні обов'язки; здатністю своїми діями реалізовувати та набувати нових суб'єктивних прав та обов'язків; можливістю особисто нести юридичну відповідальність за свої дії.

Складовими елементами правосуб'єктності є:

– **правоздатність** (передбачена нормами права здатність суб'єкта мати суб'єктивні права та юридичні обов'язки).

Правоздатність настає для: фізичних осіб – з моменту народження; юридичних осіб – з моменту реєстрації.

Правоздатність припиняється для: фізичних осіб – з моменту смерті; юридичних осіб – з моменту ліквідації;

– **дієздатність** (передбачена нормами права здатність суб'єкта своїми діями самостійно здійснювати та набувати нових суб'єктивних прав і юридичних обов'язків). На відміну від правоздатності вона залежить від віку, фізичного стану та інших обставин. Вона має декілька ступенів:

1) повна (з 18 років);

2) неповна (з 14–18 років, законодавство передбачає можливість оголосити особу, що досягла 16 років, повністю дієздатною, якщо вона одружилася, працює за трудовим договором або здійснює підприємницьку діяльність);

3) часткова (до 14 років, переважно дії за особу чинять батьки чи опікуни (крім, наприклад, дрібних покупок);

4) обмежена (може лише за рішенням суду);

– **деліктоздатність** (передбачена нормами права здатність суб'єкта нести відповідальність за свої дії. Наприклад, кримінальна відповідальність застосовується до осіб, яким до вчинення злочину виповнилося 16 років, а в деяких випадках із 14 років).

2. **Об'єкти правових відносин** (певні матеріальні та нематеріальні цінності, з приводу яких між суб'єктами виникають, змінюються чи припиняються правові відносини).

Види об'єктів правовідносин:

– предмети матеріального світу (речі, цінності, майно тощо. Речі – предмети природи в їх природному стані, а також створені в процесі трудової діяльності. Цінності – гроші, акції, векселі, облигації, цінні документи (диплом, атестат);

– послуги виробничого і невиробничого характеру (виконання роботи, обумовленої договором або контрактом, наприклад, дого-

вір перевезення, підряд на капітальне будівництво, виконання пісні на святковому концерті тощо);

– продукти інтелектуальної власності (твори мистецтва, літератури, живопису, кіно, інформація, комп'ютерні програми та інші результати інтелектуальної діяльності, що захищаються законом);

– особисті немайнові блага (життя, здоров'я, честь, гідність, право на освіту та інші права і свободи. Наприклад, між учнем і керівництвом школи виникають правовідносини, їх об'єктом є не атестат, а освіта. Між громадянином, що придбав путівку в санаторій, і адміністрацією санаторію виникають правовідносини, їх об'єкт – здоров'я громадянина тощо).

Виходячи з того, що у правовідносинах поєднуються фактичні суспільні відносини та юридичні (правові) норми, розрізняють їх *юридичний* і *фактичний зміст*. Юридичний зміст правовідносин – це зафіксовані в нормах права суб'єктивні права та юридичні обов'язки їхніх учасників.

3. *Суб'єктивне право* (міра можливої поведінки учасника правовідносин для досягнення конкретного матеріального і нематеріального блага, забезпечена юридичними обов'язками інших учасників даного правовідносини).

Суб'єктивне право включає в себе наступні правочини:

– можливість вибору варіанта поведінки учасником правовідносини, що володіє суб'єктивним правом (тобто вчиняти юридичні і фактичні дії);

– можливість вимагати від учасника, що несе юридичні обов'язки, вчинення певних дій або утримання від них;

– можливість вдатися до допомоги держави (її примусової сили) у разі невиконання іншим учасником правовідносин юридичних обов'язків.

Ознаками суб'єктивного права є: 1) можливість певної поведінки; 2) належність такої можливості правомочному суб'єкту; 3) надання певної поведінки з метою задоволення інтересів правомочного; 4) наявність правовідносин; 5) міра можливої поведінки, порушення якої є зловживання правом; 6) існування поведінки відповідно до суб'єктивного юридичного обов'язку; 7) встановлення відповідної поведінки юридичними нормами; 8) забезпечення (гарантування) поведінки державою.

Істотними елементами суб'єктивного права є такі правомочності:

1) правомочність на власні позитивні дії (правовикористання), тобто можливість чинити самим суб'єктом фактично і юри-

дично значущі дії, наприклад, право голосувати, подавати позов до суду, продавати чи дарувати своє майно тощо;

2) правомочність на чужі дії (правовиконання), тобто можливість зацікавленої особи жадати від зобов'язаного суб'єкта виконання покладених на нього обов'язків, наприклад, вимагати сплату боргу, передавати майно, відшкодовувати податкові недоплати тощо;

3) правомочність домагання (правозахист), тобто можливість звертатися за підтримкою і захистом держави у разі порушення суб'єктивного права правозобов'язаною особою, наприклад, стягувати в примусовому порядку борг, відновлювати незаконно звільненого на роботі;

4) правомочність є наслідком суб'єктивного права (наслідок), наприклад, кожна людина має право на вищу освіту, але не всі молоді люди вчаться, багато хто працює, у т.ч. у фірмах, займаються бізнесом тощо. Однак вони не позбавлені права на вищу освіту.

Суб'єктивне право реалізується через три правомочності: право володіння; право користування; право розпорядження певним майном.

Кожна галузь права містить специфічні правомочності. Наприклад, у галузі кримінального права є такі правомочності: давати пояснення за пред'явленим обвинуваченням; вимагати виконання іншою стороною (органом дізнання, прокурором, слідчим, судом) відповідного юридичного обов'язку; скаржитися на дії та рішення особи, що провадить дізнання, слідчого, прокурора, суду.

4. Юридичний обов'язок (міра належної поведінки зобов'язаної сторони в цілях задоволення інтересів управленої сторони правовідносин). Юридичний обов'язок може полягати в наступному:

– здійснення активних дій;

– утримання від вчинення певних дій;

– юридичній відповідальності у разі невиконання визначених нормою права обов'язків.

Ознаками об'єктивного права є: 1) необхідність певної поведінки; 2) обов'язок, що належить правозобов'язаному; 3) покладається з метою задоволення інтересів правомочної особи; 4) існує у правовідносинах; 5) є мірою належної поведінки; 6) існує лише відповідно до суб'єктивного юридичного права; 7) встановлюється юридичними нормами; 8) забезпечується та гарантується державою.

Структура юридичного обов'язку складається із трьох елементів: а) необхідності зобов'язаного суб'єкта здійснювати певні дії (активні обов'язки) або утриматися від них (пасивні обов'язки);

б) необхідності зобов'язаного суб'єкта реагувати на законні вимоги правомочної сторони, наприклад, обов'язок виконувати умови договору; в) необхідності нести юридичну відповідальність (зазнавати позбавлення прав особистого, майнового чи організаційного характеру) у разі відмови від виконання юридичних обов'язків або несумлінного їх виконання, якщо суперечить вимогам правової норми, наприклад, обов'язок боржника платити неустойку за невиконання умов договору.

Суб'єктивне юридичне право та суб'єктивний юридичний обов'язок об'єднують те, що вони:

- впливають з юридичних норм;
- забезпечуються державою;
- не безмежні, а існують у певних суворих рамках – це завжди

“міра” поведінки.

Суб'єктивні права та обов'язки перебувають у тісному взаємозв'язку. Крім цього, вони є взаємозалежними, обумовленими одні одними. Завдяки їм між їх носіями (суб'єктами) виникає зв'язок, який називається правовідносинами. Права та обов'язки державних органів та їх посадових осіб як носіїв спеціальної правосуб'єктності виражаються через їх повноваження. **Фактичним змістом правовідносин** є реально здійснювані учасниками правовідносин дії, спрямовані на реалізацію їхніх суб'єктивних прав та юридичних обов'язків.

7.2. Особливості та види правових відносин, їх класифікація

Можливість певної поведінки, яка надається нормами права, може втілюватись в життя не лише через правовідносини, але й іншими шляхами:

– **особистою реалізацією правових норм** (пов'язана з необхідністю для суб'єкта права вступати у відносини з іншими особами, які є носіями прав і обов'язків. Подібні випадки реалізації норм права цілком залежить від волі обох сторін);

– **безпосереднього використання суб'єктом його прав і виконання ним обов'язків** (у таких випадках суб'єкт не повинен вступати у взаємини з іншими учасниками. Наприклад, можливість власника розпоряджатися своїм майном, коли всі інші суб'єкти повинні утримуватись від втручання у сферу його абсолютних майнових прав).

Особливостями правовідносин є те, що вони:

– належать до суспільних відносин, які виникають виключно між людьми і пов'язані безпосередньо з їх діяльністю та поведін-

кою (власник майна може реалізувати свою правомочність тільки у стосунках з іншими людьми, тобто він має право продати, дарувати, передавати майно у володіння іншої особи, а також вимагати додержання свого права власності від людей та організацій);

– відображаються у свідомості людей (передбачають майбутні стосунки на існуючі власні і загальнолюдські цінності та суспільні пріоритети);

– формуються на основі реальних суспільних відносин (є юридичним виразом економічних, політичних, сімейних, національних та інших, реально існуючих у житті відносин, впливають на суспільні відносини, що склалися на їх ґрунті, є засоби їх регулювання);

– виникають, припиняються чи змінюються відповідно до правових норм (впливаючи на поведінку людей правовідносин демонструють реальну силу права і його життєву спроможність та ефективність);

– пов'язують суб'єктів правовідносин між собою суб'єктивними правами та юридичними обов'язками (сторони в правовідносинах виступають відносно одна одної як правоупноважені і правозобов'язані особи, де права та інтереси одних можуть бути реалізовані лише через виконання обов'язків);

– визначають взаємну поведінку її учасників і сприяють персоніфікації їх прав та обов'язків (на відмінну від суспільних відносин дії суб'єктів правовідносин координуються до початку цих відносин, що відсутнє в інших суспільних відносинах).

Правовідносини: завжди мають вольовий характер; не можуть виникати, функціонувати та реалізуватися без волевиявлення хоча б одного учасника; обов'язково проходять через свідомість і волю людей (в окремих випадках суб'єкт може не знати, що став учасником правовідносин; наприклад, при спадкуванні за законом, якщо спадкоємець проживає в іншому місті); охороняються державою (гарантування умов законності та правопорядку означає, що держава охороняє усі правовідносини в суспільстві).

Правовідносини досить багатоманітні і класифікуються за різними критеріями, до прикладу за:

1) *галузеву ознакою*, на:

– адміністративно-правові (наприклад, відносини щодо отримання паспорта);

– кримінально-правові (приміром відносини щодо призначення покарання);

– конституційно-правові (зокрема, відносини щодо виборів);

- цивільно-правові (скажімо, відносини купівлі-продажу);
- трудові (відносини за трудовим договором);

2) функціональним призначенням, на:

– регулятивні виникають внаслідок правомірної поведінки суб'єктів, яка відповідає вимогам, встановленим нормами права, наприклад, цивільні, фінансові, шлюбно-сімейні;

– охоронні (виникають з факту неправомірної поведінки суб'єктів, що суперечить вимогам, встановленим нормами права та є відповідним реагуванням з боку держави на таку поведінку, наприклад, кримінально-правові, адміністративно-правові відносини);

3) субординацією в правовому регулюванні, на:

– матеріально-правові (виникають на основі норм матеріального права. До них належать: конституційно-правові, адміністративно-правові, кримінально-правові тощо);

– процесуальне-правові (виникають на основі норм процесуального права та є похідними від норм матеріального права, наприклад, кримінально-процесуальні відносини в процесі здійснення кримінального провадження в справі);

4) методом правового регулювання, на:

– договірні (диспозитивні, виникають за згодою правомочної та зобов'язаної сторін, наприклад, укладання договору);

– управлінські (імперативні, виникають за бажанням правомочної сторони, наприклад, притягнення працівника до дисциплінарної відповідальності);

5) ступенем визначеності суб'єктів, на:

– відносні (визначена лише одна сторона, яка є носієм суб'єктивного права, а решта зобов'язані утримуватися від порушення її законних прав та інтересів, наприклад, відносини авторського права);

– абсолютні (визначені суб'єктивні права та юридичні обов'язки правомочної та зобов'язаної сторін, наприклад, відносини між продавцем і покупцем);

6) характером дії зобов'язаного суб'єкта, на:

– активні (суб'єкт зобов'язаний вчинити певні дії, наприклад, зупинитись на вимогу працівника служби охорони громадського порядку);

– пасивні (суб'єкт має утримуватися від виконання певних дій, наприклад, від порушення правил дорожнього руху);

7) кількістю суб'єктів, які беруть участь у правовідносинах, на:

– прості (виникають між двома суб'єктами);

– складні (виникають між трьома і більшою кількістю суб'єктів);

8) *розподілом суб'єктивних прав і юридичних обов'язків між суб'єктами правових відносин*, на:

- односторонні (кожен із суб'єктів має або суб'єктивні права, або юридичні обов'язки);
- двосторонні (кожен із суб'єктів має і суб'єктивні права, і юридичні обов'язки).

9) *тривалістю дії*, на:

- короткотривалі (купівля–продаж конкретної речі);
- довготривалі (шлюбно-сімейні відносини).

7.3. Поняття та види юридичних фактів

Юридичні факти – конкретні життєві обставини, з настанням яких норма права пов'язує виникнення, зміну чи припинення правовідносин.

Ознаками юридичних фактів є те, що вони: передбачені нормами права; призводять до правових наслідків; поширюють або припиняють дію норми права на конкретну ситуацію; визначають конкретний зміст прав і обов'язків сторін.

Юридичні факти класифікують за:

1) *вольовою ознакою*:

– дії (пов'язані з вольовою поведінкою суб'єкта та характеризуються як зовнішній прояв їхньої волі та свідомості), які поділяються на:

а) *правомірні дії* (вчинки суб'єктів, які відповідають правовим приписам. До них належать юридичні факти, що спричиняють виникнення, зміну чи припинення регулятивних правовідносин). Правомірні дії, в свою чергу, поділяються на: *індивідуальні акти* (рішення суб'єктів правовідносин, які безпосередньо націлені на досягнення правового результату, наприклад, укладання угоди, подання заяви щодо виникнення трудових правовідносин, вступу до шлюбу); *юридичні вчинки* (факти, поведінка суб'єктів правовідносин, з якої складаються реальні життєві відносини. Вони безпосередньо направлені на отримання правового результату, однак він настає незалежно від бажання суб'єкта. Наприклад, визначення батьківства передбачає необхідність виникнення правовідносин щодо реалізації прав та обов'язків);

б) *протиправні дії* (вольова поведінка суб'єктів правовідносин, яка суперечить правовим приписам і визначається як невиконання юридичних обов'язків і порушення суб'єктивних прав). Проти-

правні дії поділяються на: *злочини* (суспільне небезпечні діяння, передбачені Кримінальним кодексом України); *проступки* (діяння, що є суспільне шкідливими та передбачені нормами відповідної галузі права. Різновидами проступків є: дисциплінарні, адміністративні, цивільно-правові, матеріальні);

– **події** (юридичні факти, що існують незалежно від волі та свідомості суб'єктів, тобто призводять до виникнення, зміни чи припинення правовідносин незалежно від бажання суб'єктів права. Наприклад, стихійне лихо, що є юридичним фактом виникнення правовідносин із приводу виплати суми застрахованого майна; фізична природна смерть особи, що є юридичним фактом і підставою для виникнення правовідносин з питань спадкування майна);

2) юридичними наслідками:

– правостворювальні (зумовлюють виникнення правовідносин, наприклад, укладення трудового договору, скоєння злочину);

– правозмінювальні (викликали зміну правовідносин, наприклад, переведення на іншу роботу, зміна фактичних обставин юридичної справи);

– правоприпинювальні (призвели до припинення правовідносин, наприклад, розірвання шлюбу; розірвання трудового договору);

3) характером дії:

– акти одноразової дії (обставини, з якими норми права пов'язують настання наслідків лише щодо конкретного вчинку, наприклад, укладення угоди купівлі–продажу, наявність акта усиновлення);

– юридичний стан (обставини, що існують тривалий період і періодично продовжують юридичні наслідки, Наприклад, отримання громадянства, укладення шлюбу);

4) складом:

– прості (складаються з одного факту, якого достатньо для настання юридичних наслідків);

– складні (до їх складу входить декілька фактів, які необхідні для настання юридичних наслідків, наприклад, для призначення пенсії за віком необхідне настання таких фактів: досягнення віку, наявність визначеного стажу, наявність рішення органу соціального забезпечення щодо призначення пенсії);

5) ступенем визначеності:

– визначені (у них всі елементи мають юридичний характер);

– відносно-визначені (складаються не лише з юридичних фактів, а й інших елементів);

6) обсягом:

- завершені (у них процес накопичення юридичних фактів є завершеним і породжує юридичні наслідки);
- незавершені (накопичення юридичних фактів не завершилось і вони породжують лише проміжні юридичні наслідки).

Питання для самоконтролю

1. У чому полягає зв'язок норми права і правовідносин?
2. Назвіть основні ознаки правових відносин.
3. Які елементи входять до структури правових відносин?
4. Охарактеризуйте види об'єктів правових відносин.
5. Які шляхи існують в реалізації норм права?
6. За якими критеріями класифікуються правові відносини?
7. Дайте визначення юридичних фактів, назвіть їх ознаки.
8. Як поділяються протиправні дії?

РЕАЛІЗАЦІЯ НОРМИ ПРАВА

- ◆ Поняття та застосування норм права
- ◆ Поняття та класифікація актів застосування норм права
- ◆ Прогалини у праві та шляхи їх усунення.
Аналогія права та аналогія закону
- ◆ Поняття, ознаки, види та акти тлумачення норм права

8.1. Поняття та застосування норм права

Основним призначенням норми права є її застосування на практиці. Тому якщо прийняття нормативно-правового акту (попередній етап правового регулювання), то реалізація норм права є конкретним результативним проявом правового регулювання, оскільки об'єктом останнього є вольове поведження людей і саме такого роду поведження суб'єктів права (учасників суспільних відносин), що відповідає приписанням правових норм – результат дії права та ціль держави. Отже, *реалізація норм права* – це втілення приписань правових норм у правомірному поведженні суб'єктів права.

Реалізація норм права класифікується:

1) *за суб'єктами*:

– на індивідуальну (полягає в можливості особи індивідуально використовувати свої суб'єктивні юридичні права та виконувати покладені на неї суб'єктивні юридичні обов'язки);

– на колективну (реалізуються через поєднання дій двох і більшої кількості суб'єктів права. Наприклад, право громадян на освіту реалізується тільки індивідуально, право на звернення може бути реалізовано як індивідуально, так і колективно, право громадян України на об'єднання в політичні партії та громадські організації – тільки колективно);

2) *за характером поведінки суб'єктів права*: активні (здійснення певних дій); пасивні (утримання від здійснення деяких варіантів поведінки);

3) *за методами*: добровільні; примусові;

4) *за способами правового регулювання*:

– на використання норм (форма реалізації уповноважуючих норм права, яка полягає в тому, що учасники правовідносин на власний розсуд використовують закріплені у цих нормах можливості щодо реалізації суб'єктивних прав і юридичних обов'язків, наприклад, використання права на отримання медичної допомоги);

– на дотримання норм права (форма реалізації заборонних норм права, що передбачає утримання суб'єктів права від вчинення заборонених правом дій, наприклад, nepорушення прав власності інших суб'єктів права);

– на виконання норм права (форма реалізації зобов'язальних норм права, суб'єктів права щодо виконання покладених на них обов'язків, які передбачені нормами права, наприклад, виконання обов'язку зі сплати до Пенсійного фонду).

Специфічною формою реалізації норм права є їх застосування. *Застосування правових норм* – це здійснювана компетентними державними органами або уповноваженими на те громадськими об'єднаннями організаційно-правова діяльність, яка полягає у встановленні формально обов'язкових правил поведінки індивідуального характеру з метою забезпечення необхідних умов для належної реалізації юридичних норм.

Характерними рисами застосування правових норм є те, що:

– воно здійснюється у певних процесуальних формах (в окремих випадках норми, які закріплюють відповідну процесуальну форму, утворюють окремі самостійні процесуальні галузі права: кримінально-процесуальне, цивільно-процесуальне, або передбачають тільки загальну форму правозастосовного акта);

– процес складається з ряду чітко визначених стадій і завершується виданням передбаченого законодавством правозастосовного акта (в них фіксуються індивідуально-конкретні правові приписи);

– діяльність базується на чітко визначених принципах законності, обґрунтованості, доцільності (таким чином забезпечує її правомірність, справедливість та ефективність).

Застосування правових норм характеризується такими ознаками: 1) мають владний характер (здійснюється спеціальними суб'єктами, які наділені владними повноваженнями: Президентом, прокуратурою, судом, поліцією, головою місцевої адміністрації, директором та ін.); 2) застосовуються відповідно до вимог чинного законо-

давства; 3) мають юридичний характер (відносини виникають, змінюються чи припиняються відповідно до вимог норм права, мають форму взаємних юридичних прав і обов'язків суб'єктів права); 4) є активною і творчою діяльністю; 5) закріплюють процедуру правозастосовної діяльності (наприклад, цивільно-процесуальне право закріплює порядок розгляду та вирішення цивільних справ, права та обов'язки учасників судового процесу); 6) результатом застосування є прийняття правозастосовного акта, що має індивідуальний характер.

Норми права застосовуються при обставинах неможливості виникнення правових відносин без:

– прийняття рішень компетентних державних органів або їхніх посадових осіб (наприклад, розпорядження Президента України про призначення на посаду голови райдержадміністрації);

– прийняття правозастосовними органами рішення щодо їх відповідності вимогам законності (приміром, розпорядження голови державної адміністрації про реєстрацію суб'єкта релігійної громади);

– офіційного встановлення підтвердження наявності чи відсутності конкретних фактів або визначити їх такими, що мають юридичне значення (наприклад, тільки в судовому порядку можна визнати громадянина безвісно відсутнім);

– досягнення сторонами домовленості про взаємні права та обов'язки і звернення для вирішення конфлікту до компетентного державного органу (так, господарські спори між юридичними особами розглядають господарські суди);

– наявності можливості визначити міру юридичної відповідальності за скоєне правопорушення та для застосування примусових заходів виховного та іншого характеру тощо (наприклад, вирок або рішення суду про накладення штрафу);

– виконання неналежним чином юридичних обов'язків (батьки не приділяють належної уваги вихованню дітей тому за рішенням суду їх можуть позбавити батьківських прав).

Стадії застосування норм права.

1. Встановлення та аналіз фактичних обставин юридичної справи чи ситуації, що потребує вирішення. На цій стадії встановлюються фактичні обставини справи (сукупність юридичних фактів, які є підставою застосування правової норми, що відображається в гіпотезі). Такі обставини встановлюються за допомогою юридичних доказів, що збираються компетентними органами в певному процесуальному порядку та закріплюються протоколами.

Не потребують доказування наступні факти:

– презумпція (припущення про певні факти, їх наявність або відсутність, наприклад, припущення про невинуватість будь-якої особи доти, доки її вина не буде доведена у встановленому законом порядку);

– преюдиції (виключення можливості заперечення юридичної ймовірності, наявності чи істинності певних фактів, наприклад, суд вже встановив певні факти, перевірів їхню істинність і дав їм юридичну оцінку. Такі факти при розгляді справи вдруге не потребують нової перевірки та оцінки).

2. Вибір і аналіз правової норми, що підлягає застосуванню.

Змістом цієї стадії є правова оцінка всієї сукупності фактичних обставин у справі та їх відповідності правовим нормам. Вона завершується юридичною кваліфікацією, тобто правовою оцінкою сукупності фактичних обставин у справі через віднесення конкретного випадку до певних правових норм.

3. Вирішення справи по суті. Передбачає підведення конкретних фактів під норму права. При цьому правозастосовний орган поширює загальні правила, що містяться в чинному законодавстві, на своєрідні життєві обставини.

8.2. Поняття та класифікація актів застосування норм права

Акт застосування норми права – правовий документ, у якому формально закріплюється рішення компетентного суб'єкта по конкретній юридичній справі.

Акт застосування норм права повинен мати таку структуру:

– вступна частина (назва, місце і дата ухвалення акта, назва органу чи посади особи, що ухвалює рішення у справі, наприклад, вирок, рішення, ухвала тощо);

– описова частина (описуються факти, що є предметом розгляду, фіксується, коли, де, ким, за яких обставин і якими способами вчинено відповідні дії);

– мотивувальна частина (передбачає аналіз доказів, які підтверджують наявність або відсутність фактичних обставин, здійснюється їх обґрунтування, посилання на офіційні роз'яснення вжитого закону та процесуальні норми, що ними керувався орган або посадова особа, яка видала (прийняла) цей правозастосовний акт, дається їм юридична кваліфікація;

– резолютивна частина (формулюється рішення у справі, наприклад, про права та обов'язки сторін тощо).

Правозастосовні акти класифікуються за:

1) **суб'єктом прийняття** на: представницьких органів державної влади; глави держави; органів виконавчої влади; суду; контрольно-наглядових органів; правоохоронних органів; органів місцевого самоврядування; інших суб'єктів, які наділені відповідними повноваженнями;

2) **способам прийняття** – колегіальні; одноосібні;

3) **галузевою належністю норм** – акти застосування: конституційно-правових норм; цивільно-правових норм; адміністративно-правових норм; кримінально-правових норм тощо;

4) **юридичною формою**:

– нормативні документи (укази, постанови, розпорядження, накази, ухвали тощо);

– регулятивні документи (затвердження прокурором обвинувального висновку);

– прості документи (накладення штрафу за перехід пішоходом дороги у невстановленому місці);

5) **характерам правового впливу**:

– регулятивні (забезпечують реалізацію диспозицій регулятивних норм і владно підтверджують або визначають суб'єктивні права та юридичні обов'язки сторін);

– охоронні (забезпечують реалізацію санкцій охоронних норм, встановлюючи заходи юридичної відповідальності);

6) **юридичним значенням**:

– основні (містять остаточне рішення в юридичній справі, наприклад: вирок, рішення суду, указ);

– допоміжні (забезпечують прийняття основних актів; наприклад постанова про порушення кримінальної справи, ухвала суду);

7) **характером індивідуальних велінь** – управомочуючі; забронюючі;

8) **характером юридичних наслідків**:

– правоконстатуючі (встановлюють можливість реалізації суб'єктивного права);

– правовстановлюючі (визначають варіанти застосування прав);

– правовідновлюючі (відновлюють суб'єктивні права та юридичні обов'язки суб'єктів);

– правозмінювальні (передбачають можливість зміни суб'єктивних прав і юридичних обов'язків);

– правоприпинюючі (встановлюють факти припинення суб'єктивних прав і юридичних обов'язків).

8.3. Прогалини у праві та шляхи їх усунення. Аналогія права та аналогія закону

Прогалина в праві – це повна або часткова відсутність у чинних нормативно-правових актах необхідних юридичних норм.

Виокремлюють такі причини появи прогалин у праві:

– первинна прогалинність (невміння законодавця відобразити в нормативних актах різноманіття життєвих ситуацій, які вимагають правового регулювання);

– вторинна прогалинність (незданість законодавця передбачити появу нових життєвих ситуацій у результаті постійного розвитку суспільних відносин, здійснити щодо них певні законодавчі дії);

– технічна прогалинність (технічні помилки законодавця, допущені при розробці законів і у використанні прийомів юридичної техніки).

Прогалини в праві виникають, як правило, за наявності суперечливості норм однакової сили. Такі прогалини повинні усуватися в процесі правотворчості шляхом внесення змін і доповнень до законів, видання нових, досконаліших юридичних актів.

Не вважаються прогалинами:

– утримання законодавця від прийняття певних норм;

– передача певних норм на розсуд юристів-практиків.

За наявності прогалини в галузі кримінального законодавства і законодавства про адміністративні правопорушення виходом для юриста-практика є відмова у порушенні провадження в справі, тобто ухвалення виправдувального рішення. Юрист-практик у такому разі повинен керуватися одним із принципів римського права за яким відсутність правопорушення спричиняє незастосування покарання.

За наявності прогалини у галузі цивільного законодавства суди не можуть відмовити у правосудді, посилаючись на відсутність закону. У разі прогалин у цивільно-правових відносинах застосовується аналогія двох видів: аналогія закону та аналогія права.

Аналогія закону – вирішення справи або окремого юридичного питання на основі правової норми, розрахованої на подібні випадки. Аналогія виключається, якщо вона прямо заборонена законом або якщо закон пов'язує настання юридичних наслідків з наявністю конкретних норм.

Аналогія права – вирішення справи або окремого юридичного питання на основі принципів права, загальних засад і змісту законодавства.

Аналогія права застосовується у випадках:

- відсутності норми, яка передбачає такий конкретний випадок;
- відсутності норми, що передбачає подібний випадок.

При вирішенні справи за аналогією закону та аналогією права необхідно дотримуватись наступних умов:

1) аналогія допустима лише у разі повної відсутності або неповноти правових норм;

2) суспільні відносини, до яких застосовується рішення за аналогією, повинні бути врегульовані у загальній формі, тобто перебувати у сфері правового регулювання;

3) наявність подібності аналізованих обставин і обставин, передбачених наявною нормою, повинна бути в істотних формах, а розбіжність у деталях – у неістотних;

4) пошук норми, яка регулює аналогічний випадок, має відображатись спочатку в актах тієї самої галузі права, у разі відсутності такої – в іншій галузі та у законодавстві в цілому;

5) вироблене в ході використання аналогії правове рішення не повинно суперечити положенням чинних нормативно-правових актів;

6) обов'язково має бути вмотивоване пояснення причин застосування рішення за аналогією до конкретного випадку.

При застосуванні аналогії права істотне значення мають принципи права, які закріплюються в конституції. Оскільки норми Конституції України є нормами прямої дії, то правозастосування, виходячи із власної правосвідомості, може мотивувати рішення в справі, посилаючись на конституційні норми.

Для усунення прогалин у законі використовується також *субсидіарне застосування норм права* – додаткове застосування одного інституту або галузі права до відносин, що регулюються іншим інститутом або галуззю права.

Субсидіарне застосування правових норм до різних відносин, як правило, закріплене в законі. Є випадки субсидіарного застосування, які прямо законом не передбачені.

Теоретичним підґрунтям субсидіарного застосування є системність права, поділ його на взаємозалежні галузі та інститути. Так, сімейне право виділилося в самостійну галузь з цивільного права і перебуває з ним у тісному зв'язку завдяки подібності регульованих суспільних відносин і методу їх правового регулювання. У сімейному кодексі України зокрема, закріплюється, що правозастосовувач повинен керуватися розпорядженнями норм цивільного права, які встановлюють строки задоволення позову.

Загальні положення і норми цивільного права застосовуються до відносин: а) що регулюються трудовим правом (у випадку неврегулювання окремих питань трудовим законодавством); б) які регулюються і виникають у зв'язку з охороною довкілля (які неврегульовані екологічним законодавством); в) що регулюються сімейним законодавством (у випадку неврегулювання окремих питань).

У деяких галузях права субсидіарне застосування норм цивільного права скасоване самим законодавцем, а в інших випадках, незважаючи на відсутність прямої заборони в законодавстві, воно недопустимо. Субсидіарне застосування норм цивільного права можливе лише до норм, включених як додаткові до законодавчих актів про сімейні, трудові та деякі інші відносини.

Регулювання суспільних відносин будь-якою галуззю права здійснюється, як правило, лише власними галузевими засобами. Субсидіарне застосування норм права є винятком із загального правила. Прогалину в праві не можна ототожнювати з допущенням помилок у праві як результат невірної оцінки об'єктивних умов і вияву не тієї законодавчої волі, яку слід було б втілити в нормативно-правовому акті.

Помилки в праві можливі у випадках:

– недоліків роботи законодавця, невисокого рівня його правової та професійної культури, що проявляється в неспроможності охопити формулюваннями та термінами, які містяться в нормативно-правовому акті, всі однорідні суспільні відносини, котрі потребували правової регламентації;

– недосконалості юридичної техніки, що зумовлює недоліки в правовому регулюванні;

– відставання законодавства від динамізму суспільних відносин, яких на момент ухвалення закону не існувало та які не можна було передбачити.

Повністю уникнути прогалин у праві неможливо, а основним засобом усунення прогалин є правотворча діяльність компетентних державних органів та інших наділених такими повноваженнями суб'єктів. Для цього іноді потрібно багато часу, тому в таких ситуаціях використовуються спеціальні прийоми.

8.4. Поняття, ознаки, види та акти тлумачення норм права

Тлумачення правових норм – діяльність щодо з'ясування, роз'яснення змісту норми для правильного її застосування і реалізації.

Метою тлумачення норм права є правильне, точне, однозначне застосування вимог правових норм суб'єктами права в буденному житті та у практичній діяльності.

Тлумачення права охоплює єдність двох процесів:

1) усвідомлення, або з'ясування (внутрішній інтелектуальний процес суб'єкта зі встановлення змісту правової норми, що не виходить поза межі його свідомості, тобто тлумачення, з'ясування змісту норми для себе);

2) роз'яснення (інтерпретація змісту правової норми для інших осіб, тобто тлумачення, виражене назовні вербально або документально доступно для інших осіб).

Необхідність тлумачення правових норм на практиці обумовлена наступними причинами:

– невідповідність юридичних норм фактичним обставинам життя або високий рівень абстракції юридичної норми (наприклад, можливе виникнення відносин, які не існували або не були помітними на момент видання певної правової норми, але при потребі правового регулювання вони підпадають під дію такої норми);

– юридичні норми нерідко містять спеціальні правові поняття, визначення, які мають багатозначний або спеціально-юридичний характер (наприклад, “джерело підвищеної небезпеки”, “юридична особа” тощо);

– у нормах права нерідко використовуються оціночні поняття, що виражають лише соціальне значення тих чи інших явищ (при застосуванні норм права необхідне з'ясування змісту таких понять, як “тяжкі наслідки”, “істотна шкода” тощо);

– необхідність тлумачення норм права обумовлюється іноді самим змістом правової норми. Так, в нормі можуть використовуватися вирази “т.і.”, “тощо”. Встановлення їхнього змісту та значення можливе лише за допомогою тлумачення.

Тлумачення норм права: сприяє підвищенню ефективності реалізації правових приписів; надає можливість зміцнити законність, забезпечуючи єдине розуміння та застосування змісту правової норми; створює умови для поліпшення законодавчої техніки та сприяє більш чіткому формулюванню правил, які вміщуються в правових приписах; забезпечує усунення прогалин у праві.

Способи тлумачення норм права:

1) **мовний** (фонетичний, текстовий) – передбачає з'ясування змісту правової норми за допомогою аналізу її словесного формулювання, що міститься в нормативно-правовому акті;

2) **систематичний** – з'ясування змісту правової норми через встановлення її зв'язку з іншими нормами, що містяться в цьому чи в іншому нормативно-правовому акті у випадках:

– виявлення суперечності між правовими нормами, встановленими різними державними органами, то слід керуватися нормою, що встановлена вищестоящим суб'єктом;

– якщо існують суперечність між правовими нормами, встановленими одним і тим же суб'єктом, то слід керуватися нормою, що встановлена пізніше за часом;

3) **історичний** – передбачає з'ясування змісту правової норми на основі дослідження конкретно-історичних умов її розробки та прийняття);

4) **логічний** – передбачає з'ясування дійсного змісту правової норми за допомогою використання логічних правил і прийомів мислення, тобто законів формальної логіки. Необхідність цього способу визначається ступенем збігання логічної побудови норми з граматичною побудовою речення, проте досліджуються не окремі слова, а внутрішні зв'язки між структурними елементами правового акта);

5) **спеціально-юридичний** – процес з'ясування змісту правової норми, що заснований на спеціально-юридичних знаннях, знаннях юридичних категорій і понять та використовується як засіб з'ясування змістовного значення норми;

6) **функціональний** – у процесі його здійснення основне значення відводиться факторам і умовам об'єктивного та суб'єктивного характеру, в яких правова норма функціонує та які впливають на зміст норми, що тлумачиться;

7) **цільовий** – полягає в аналізі змісту правової норми через виявлення і розкриття її цілей, співвідношення з нею граматичної та логічної сутності формулювань законодавця, що містяться в текстах нормативно-правових приписів.

Види тлумачення розподіляються:

1. Залежно від суб'єктів права:

1. **Офіційне тлумачення** (процес з'ясування та роз'яснення змісту правової норми, що здійснюється компетентними державними органами та уповноваженими посадовими особами, які наділені повноваженнями на цю діяльність; воно має загальнообов'язкове значення; наприклад, ст. 150 Конституції України відносить офіційне тлумачення Конституції України та Законів України до компетенції Конституційного Суду України.

Офіційне тлумачення за сферою дії поділяється на:

– нормативне тлумачення (роз'яснення змісту правової норми поширюється на невизначене коло осіб і суспільних відносин, має юридичну силу та загальнообов'язкове для всіх можливих випадків застосування певної норми. Воно може здійснюватись тільки компетентним суб'єктом, виключаючи виникнення нових норм права, внесення до них змін і доповнень);

– казуальне тлумачення (роз'яснює суб'єкт тлумачення виключно щодо конкретного казусу для певних категорій осіб і є обов'язковим до виконання).

2. Неофіційне тлумачення (тлумачення, за яким з'ясування та роз'яснення змісту правової норми здійснюється будь-яким суб'єктом права і не має юридичної сили. Таке тлумачення походить від будь-яких суб'єктів, офіційно не наділених подібними повноваженнями, воно не має юридичної чинності, але його сила залежить від обґрунтованості та логічної переконливості тлумачення дійсного змісту правової норми).

Залежно від суб'єкта неофіційного тлумачення його класифікують на такі різновиди:

– доктринальне (зміст правової норми роз'яснюють учені-юристи, фахівці в галузі держави та права, має науковий характер);

– професійне (зміст правової норми роз'яснюють юристи-практики та інші практичні працівники з метою подальшого використання його результатів у процесі застосування правових норм);

– побутове тлумачення (зміст правової норми роз'яснюють будь-які суб'єкти права, що не є фахівцями в сфері юриспруденції).

Отже, таке тлумачення правових норм здійснюється будь-якими суб'єктами права, зокрема: вченими, адвокатами, юристами-практиками, громадянами. Воно не має обов'язкових юридичних наслідків і залежить від авторитету та обізнаності інтерпретатора, рівня його правої свідомості, правової і професійної культури.

II. Залежно від методів тлумачення:

– **адекватне** (зміст правової норми повністю відповідає її текстуальній формі, тобто зовнішнім проявом правової норми, наприклад, згідно зі ст. 70 Конституції України, право голосу на виборах і референдумах мають громадяни України, котрі досягли на день їх проведення 18 років. Не мають права голосу громадяни, визнані судом недієздатними);

– **обмежене** (зміст правової норми необхідно розуміти вужче за її текстуальну форму, наприклад, згідно зі ст. 202 Сімейного

кодексу України, повнолітні дочка/син зобов'язані утримувати батьків, які є непрацездатними та потребують матеріальної допомоги).

Після завершення процесу роз'яснення дійсного змісту норми права суб'єкт отримує певний результат, який проявляється в акті тлумачення відповідної норми права. *Акти тлумачення* – інтерпретаційні акти, що є результатом офіційного тлумачення правових норм, отримують формальну визначеність і проявляються текстуально.

Особливостями актів тлумачення є те, що вони:

– не встановлюють нових норм права, не змінюють їхнього змісту;

– містять конкретизуючі вказівки щодо правильності розуміння та застосування на практиці дійсного змісту правових норм;

– загальнообов'язкові для всіх суб'єктів суспільних відносин, на яких поширюється їхня дія;

– мають формальну визначеність, тобто певну зовнішню форму (постанов, указів, наказів, положень, інструкцій, рішень тощо);

– проявляються текстуально та публікуються в офіційних джерелах (наприклад, висновки та рішення Конституційного Суду України публікуються у “Віснику Конституційного Суду України”);

– за юридичною силою та значенням залежать від компетенції суб'єктів тлумачення.

Питання для самоконтролю

1. Як класифікується реалізація норм права?
2. Що є характерними рисами застосування правових норм?
3. Якими ознаками характеризується застосування правових норм?
4. Назвіть стадії застосування норм права.
5. Що означає акт застосування норм права?
6. Яку структуру має акт застосування норм права?
7. Яким чином класифікуються правозастосовні акти?
8. Які причини появи прогалин у праві?
9. У чому полягає відмінність аналогії права від аналогії закону?

ПРАВОПОРУШЕННЯ ТА ЮРИДИЧНА ВІДПОВІДАЛЬНІСТЬ

- ◆ Поняття, ознаки, склад і види правопорушень
- ◆ Поняття, ознаки та види юридичної відповідальності
- ◆ Поняття, основні вимоги та гарантії законності

9.1. Поняття, ознаки, склад і види правопорушень

Правопорушення – протиправне, винне, суспільно небезпечне або шкідливе діяння (дія/бездіяльність) деліктоспроможного суб'єкта, яке спричиняє шкоду інтересам суспільства, держави чи особи.

Правопорушенню властиві такі ознаки:

- суспільно небезпечне або шкідливе діяння (спричинення негативних наслідків законним інтересам особи (порушення суб'єктивних прав та юридичних обов'язків у виді матеріальної, моральної та фізичної шкоди), суспільства та держави);
- протиправність (дія чи бездіяльність, яка спричинила порушення вимог норм права або невиконання юридичних обов'язків);
- винність (відображає внутрішнє ставлення суб'єкта до вчинених суспільно небезпечних діянь та їх наслідків у формі умислу чи необережності);
- караність діяння (полягає в застосуванні до правопорушника юридичної відповідальності).

Тобто правопорушення є юридичним фактом, який має місце за наявності усіх зазначених ознак. Слід відрізнити правопорушення як юридичний факт від складу правопорушення – як сукупності названих у законі ознак, за наявності яких небезпечне чи шкідливе діяння визнається конкретним правопорушенням. Такі ознаки мають об'єктивний і суб'єктивний характер.

Вказані ознаки правопорушення утворюють склад правопорушення. *Склад правопорушення* – сукупність об'єктивних і суб'єктив-

них ознак, які характеризують протиправну поведінку (правопорушення), що є підставою для застосування юридичної відповідальності.

Елементами юридичного складу правопорушення є:

I. Суб'єкт (деліктоспроможна особа, яка скоїла правопорушення). Ним може бути:

– індивідуальний суб'єкт (фізична особа, що є осудною та досягла певного віку. Їх поділяють на громадян України, осіб без громадянства, іноземних громадян. Осудність фізичної особи характеризується тим, що вона усвідомлює характер своїх дій і може керувати ними);

– колективний суб'єкт правопорушення (юридична особа, державний орган, громадська організація тощо, дії кожного з яких пов'язані з колективним винесенням рішень).

II. Об'єкт (певні блага чи соціальні цінності, на які посягає правопорушник. До таких благ належать: матеріальні та духовні цінності, честь, гідність, життя, здоров'я людини, власність, державна безпека, що захищаються нормами права, тощо). За юридичною класифікацією ними можуть бути:

– загальний об'єкт (суспільні відносини, які охороняються правом і яким правопорушення наносить шкоду);

– родовий об'єкт (певне коло однорідних відносини, яким наносить збиток, наприклад, злочини проти життя та здоров'я, свободи і гідності особи);

– безпосередній (конкретні суспільні відносини, проти яких спрямоване одне або кілька правопорушень, наприклад, життя, здоров'я, честь, майно).

III. Суб'єктивна сторона (сукупність ознак, які характеризують суб'єктивне ставлення особи до свого діяння та його наслідків). Ознаками суб'єктивної сторони є:

1. **Вина** (психічне ставлення особи до скоєного). Виділяють дві форми вини:

а) намір: прямий (особа усвідомлює суспільну небезпеку свого діяння, передбачає та бажає настання наслідків свого діяння); непрямий (особа усвідомлює суспільну небезпеку свого діяння, передбачає і свідомо допускає настання наслідків свого діяння);

б) необережність: злочинна самовпевненість (особа передбачає наслідки свого діяння, але легковажно розраховує на запобігання цих наслідків); злочинна недбалість (особа не передбачає негативних наслідків, але могла і повинна була передбачити).

2. **Мета** (намір особи, яка скоїла правопорушення, отримати очікуваний результат, до якого вона прагне).

3. **Мотив** (внутрішні процеси, що відображаються у свідомості особи та спонукають її до скоєння правопорушення. Мотив впливає на свідомість людини, зумовлює характер її дій, формує спрямованість волі, визначає зміст провини).

Мотив і мета близькі за значенням. Якщо мотив засвідчує, якими факторами керується особа, скоюючи правопорушення, то мета визначає спрямованість діяння правопорушника, його найближчий результат, тобто те, до чого правопорушник прагне, чого хоче досягти.

IV. Об'єктивна сторона (сукупність зовнішніх ознак, що характеризують правопорушення. Такими ознаками є: діяння (дії чи бездіяльності); протиправність (формальний аспект); наслідки діяння (змістовний аспект); причинний зв'язок між діянням і наслідками, які воно спричиняє; місце, час, способи, засоби, обставини та ситуація скоєння правопорушення.

Правопорушення підходять до: на:

а) **злочини** (передбачені кримінальним законодавством суспільно небезпечні винні діяння, які посягають на суспільний лад держави, її політичну, економічну систему, власність, життя, права та свободи особи);

б) **проступки** (правопорушення, які наносять шкоду особі, суспільству, державі. Вони здійснюються у різних сферах суспільного життя, мають різні об'єкти впливу та юридичні наслідки). Розрізняють такі види проступків:

– конституційні (суспільно шкідливі протиправні вчинки, які завдають шкоду порядку організації та діяльності органів влади та управління, конституційним правам та свободам громадян, але не мають ознак складу злочину);

– адміністративні (правопорушення, які посягають на громадський або державний порядок, суспільні відносини у сфері державного управління, на відносини у сфері виконавчо-розпорядчої діяльності органів держави. До них належать: порушення правил протипожежної безпеки, митних правил тощо);

– цивільно-правові (правопорушення у сфері майнових та пов'язаних з ними особистих немайнових відносин, які виникають між суб'єктами та складають для них матеріальну чи духовну цінність, наприклад, невиконання зобов'язань за цивільно-правовим договором тощо);

– дисциплінарні (суспільно шкідливі вчинки, які завдають шкоду внутрішньому розпорядку діяльності підприємств, установ,

організацій, наприклад, невиконання чи неналежне виконання трудових обов'язків працівником тощо);

– процесуальні (правопорушення, які посягають на встановлені законом процедури здійснення правосуддя тощо).

9.2. Поняття, ознаки та види юридичної відповідальності

Держава, застосовуючи примусову силу, забезпечує охорону і безумовну реалізацію правових норм. Для цього нею встановлюються норми, які передбачають притягнення до відповідальності осіб, що порушують приписи правових норм. Така відповідальність називається *юридичною*, тобто передбачена нормами права міра державного примусу, що застосовується щодо особи, яка вчинила правопорушення.

Учасниками правовідносин, що виникають, змінюються чи припиняються у зв'язку з юридичною відповідальністю, є, з одного боку, держава в особі правоохоронних органів та організацій, а з іншого – суб'єкт, який скоїв правопорушення.

Юридична відповідальність відображає реакцію суспільства, держави на скоєне правопорушення. Її сутністю є негативна правова оцінка поведінки правопорушника, що характеризується застосуванням до нього таких заходів: особистісних (наприклад, позбавлення волі, виправні роботи тощо); майнових (наприклад, конфіскація, штраф тощо); організаційних (приміром, догана, звільнення з роботи).

Основні ознаки юридичної відповідальності:

– настає лише за скоєне правопорушення (дію/бездіяльність);
– основною підставою застосування юридичної відповідальності є наявність складу правопорушення (суб'єкт, об'єкт, суб'єктивна та об'єктивна сторони);

– встановлюються державою в нормах права (до правопорушників застосовуються санкції відповідних норм);

– реалізовується відповідними державними органами, уповноваженими особами та іншими суб'єктами, наділеними відповідними правами згідно до встановленої процедури (застосування процесуальних норм);

– проявляється в негативних юридичних наслідках особистісного, організаційного та майнового характеру;

– є видом державного впливу або примусу;

– реалізується через покарання чи відновлювальні заходи.

Метою юридичної відповідальності є захист прав і свобод людини та громадянина, забезпечення законності і правопорядку в державі, виховання у правопорушників поваги до права, а також профілактика правопорушень.

Мета юридичної відповідальності конкретизується в її функціях, серед яких можна виділити наступні:

– **штрафна** (каральна) **функція** (покарання винного, застосування до нього негативних юридичних наслідків особистого, організаційного чи майнового характеру);

– **правовідновлювальна функція** (відновлення порушеного права, компенсацію моральної та матеріальної шкоди);

– **виховна функція** (виховання у членів суспільства поваги до права, перевиховання правопорушників, формування їхньої правової свідомості та правової культури, прагнення до правомірної поведінки).

Основними принципами юридичної відповідальності є принципи:

– законності (юридична відповідальність застосовується до винних осіб лише за наявності правопорушення та відповідно до вимог закону);

– невідворотності (обов'язкова реакція з боку держави щодо накладення стягнень за вчинені правопорушення);

– своєчасності (своєчасне застосування до правопорушення заходів відповідальності);

– гуманізму (заборона застосовувати міри покарання, які принижують людську гідність);

– справедливості (недопустимість застосування до правопорушника відповідальності двічі);

– індивідуалізації (усі громадяни рівні перед законом при застосуванні юридичної відповідальності);

– персоналізації (застосування відповідальності лише до конкретного правопорушника)

Юридична відповідальність поділяється на:

1. **Позитивну** (сумлінне виконання своїх обов'язків перед громадянським суспільством, правовою державою, колективом людей та окремою особою).

2. **Ретроспективну** (характеризуються засудженням протиправного діяння і суб'єкта правопорушення, покладанням на останнього обов'язку перетерпіти позбавлення і несприятливі наслідки особистого, майнового, організаційного характеру за скоєне право-

порушення). Її ознаками є: державно-правовий примус; негативна реакція держави на правопорушення; наявність суб'єкта, винного у скоєнні правопорушення; обов'язок правопорушника відповідати за свою протиправну поведінку.

Різновидами ретроспективної юридичної відповідальності є:

– **конституційно-правова** (застосовується до відповідних суб'єктів за порушення конституційно-правових норм, наприклад, позбавлення народного депутата статусу недоторканності, оголошення імпідменту Президентів). Формами цієї юридичної відповідальності є: а) скасування акта, який суперечить чинному законодавству; б) визнання недійсним акта, який суперечить чинному законодавству; в) зміна акта в тій частині, що не відповідає чинному законодавству; г) надання вказівок компетентним органом чи службовою особою про обов'язкове скасування чи зміну акта, який суперечить чинному законодавству суб'єктом, який його приймав. Не вважається формою зазначеного виду юридичної відповідальності припинення дії акта;

– **кримінальна** (полягає у застосуванні міри кримінального покарання до фізичних осіб, винних у вчиненні злочину);

– **адміністративна** (накладення на порушників адміністративних стягнень, котрі мають для цих осіб обтяжливі наслідки майнового чи морального характеру);

– **цивільно-правова відповідальність** (відповідальність фізичної чи юридичної особи за порушення договірних зобов'язань, за заподіяння позадоговірної майнової шкоди, а також за порушення особистих майнових прав. Її завдання – захист прав власника. Окрім майнового, цивільно-правова відповідальність має і компенсаційний характер. За допомогою цивільного права регулюються і особисті немайнові відносини. На фізичну чи юридичну особу може бути покладений обов'язок спростувати відомості, які ганьблять честь і гідність громадянина або організації, коли той, хто її поширює, не доведе, що вони відповідають дійсності.

Разом з цим, застосування немайнової відповідальності в цивільному праві є винятком. Основним же для названого виду відповідальності є майновий характер заподіяної шкоди, правової санкції та юридичної відповідальності);

– **дисциплінарна** (застосовується за порушення трудової дисципліни). Вона поділяється на: а) загальну (передбачається Кодексом законів про працю і Правилами внутрішнього трудового розпорядку); б) спеціальну (застосовується в порядку підлеглості, за

статутами про дисципліну, а також за окремими нормативними актами дисциплінарної відповідальності).

Дисциплінарні стягнення можуть застосовувати органи, які мають право приймати на роботу (обирати, затверджувати і призначати на посаду даного працівника). На працівників, які несуть дисциплінарну відповідальність за статутами, положеннями та іншими актами законодавства, дисциплінарні стягнення можуть накладати також органи, що стоять вище від згаданих (ст. 1471 КЗпП України);

– **матеріальна** (настає у випадках заподіяння матеріальної шкоди підприємству, установі, організації внаслідок порушення покладених на певну особу трудових обов'язків (ст. 130 КЗпП України). Умовами накладення матеріальної відповідальності є передбачені законодавством такі ознаки: пряма дійсна шкода; протиправна поведінка працівника; причинний зв'язок між протиправними діями чи бездіяльністю та виниклою шкодою; провина працівника в заподіяній шкоді. Матеріальна відповідальність може бути повною та обмеженою. Випадки обмеженої матеріальної відповідальності працівників передбачені ст. 133 КЗпП України, а повна матеріальна відповідальність – ст. 134 КЗпП України).

Підставами для юридичної відповідальності є:

– наявність правової норми, що передбачає склад правопорушення;

– юридичний факт (скоєння самого правопорушення);

– наявність правозастосовного акта, що набрав чинності.

Невідворотність відповідальності, як один із принципів законності держави, не означає, що особа за кожне правопорушення має обов'язково нести юридичну відповідальність, понести покарання або на неї повинно бути накладене стягнення. Кримінальне, адміністративне, трудове та інше законодавство передбачає підстави звільнення від юридичної відповідальності. Зокрема підставами для звільнення від кримінальної відповідальності може бути:

1. Втрата суспільної небезпечності внаслідок зміни обставин, якими є: давність притягнення до кримінальної відповідальності (до часу розслідування чи розгляду справи в суді внаслідок зміни обставин скоєне діяння перестало бути небезпечним для суспільства); амністія чи помилування.

2. Втрата суспільної небезпечності особою, яка скоїла правопорушення, до якої належить: застосування примусових заходів виховного характеру до неповнолітнього, який скоїв злочин; застосування заходів адміністративного впливу до особи, яка скоїла

злочин, що не має великої суспільної небезпеки; передача особи на поруки трудовому колективу.

Отже, правова поведінка характеризується правомірним і протиправним аспектами діянь. Правопорушення, як один із різновидів протиправних діянь, призводить до ретроспективної юридичної відповідальності, що є реакцією держави на правопорушника і ті діяння, які він скоїв і за які зобов'язаний понести певну кару чи стягнення з метою виправлення і перевиховання.

Підставами притягнення до відповідальності є наявність юридичних і фактичних обставин, серед яких необхідно виділити:

- наявність правової норми, що передбачає правопорушення;
- юридичний факт вчинення правопорушення;
- склад правопорушення (суб'єкт, об'єкт, суб'єктивна та об'єктивна сторони);
- правосуб'єктність особи;
- відсутність обставин, які виключають застосування юридичної відповідальності;
- наявність правозастосовного акта, що набрав чинності (вирок суду).

Звільняються від юридичної відповідальності за наявності ознак правопорушення:

- необхідна оборона;
- крайня необхідність;
- неосудність особи;
- відсутність суспільної небезпечності;
- у зв'язку з передачею на поруки;
- у зв'язку з примиренням винного з потерпілим і відшкодуванням збитків винною особою, що вперше здійснила злочин невеликої тяжкості;
- у зв'язку з виконанням наказу, оперативним ризиком тощо.

9.3. Поняття, основні вимоги та гарантії законності

Законність – комплексне соціально-правове явище, що характеризує організацію та функціонування суспільства і держави на правових засадах.

Законність відображає: правовий характер організації суспільно-політичного життя; органічний зв'язок права і влади, права і держави, права і суспільства.

Вимога законності стосується:

- вищих органів державної влади;
- інших державних органів, які приймають відповідно до своєї компетенції підзаконні акти (сфера правотворчості);
- безпосередніх виконавців законів – посадових осіб;
- громадських організацій, комерційних корпорацій, громадян (сфера право реалізації).

Законність характеризується поєднанням двох ознак:

- зовнішньої (формальної) – обов'язком виконувати вимоги законів і підзаконних правових актів державними органами, посадовими особами, громадянами і різними об'єднаннями;
- внутрішньої (змістовної) – наявністю якісних, науково обґрунтованих і відповідних праву законів.

Важливо не тільки додержуватися законів, а й створювати правові норми, які повинні виконуватись в ім'я торжества свободи та справедливості. Законність – явище прогресивне і покликане сприяти суспільному прогресу. Для дотримання членами суспільства законів, необхідне об'єктивне відображення конституцією держави правових принципів і загальнолюдських цінностей. У сфері правотворчості це виражається в забезпеченні прийняття закону, який відповідає праву держави.

Принцип законності притаманний лише демократичним державам, оскільки він є антиподом свавілля і беззаконня, припускає пов'язаність усіх органів держави правовими нормами, дії в їх рамках і в ім'я їх реалізації. Разом з тим, в діяльності держави законність є певним методом державного управління суспільством, тобто воно здійснюється виключно правовими засобами. Як метод державного управління суспільством законність передбачає:

- використання посадовими особи органів держави при розробці і прийнятті рішень, а також в процесі здійснення своєї діяльності, на принципи і вимоги законності;
- дотримання ними своєї компетенції при реалізації прийнятих рішень;
- додержання правових процедур при здійсненні контролю і нагляду за законністю дій учасників суспільних відносин.

Метод законності є основою для застосування інших методів державного управління: організації, примусу, виховання, контролю тощо. Він є засобом підвищення рівня загальної та правової культури. Важливу роль у цьому відіграє режим законності, який формує систему демократії. Недотримання всіма суб'єктами су-

спільства режиму законності породжує безконтрольність дій влади, що призводить до сваволі в державі.

Законність та демократія – фундамент побудови правової держави. Вони взаємопов'язані і доповнюють одна одну, оскільки без законності не може існувати демократія, а без демократії неможливо забезпечити законність.

Основні закономірності та особливості правового життя суспільства відображають **принципи законності**, до яких належать:

– **верховенство закону** (у системі нормативно-правових актів закони мають вищу юридичну силу в державі, інші нормативно-правові акти є підзаконними та повинні прийматися на основі законів і відповідно до їх положень);

– **загальність законності** (рівність усіх суб'єктів права перед законом і відповідальність перед ним незалежно від віку, статі, віросповідання, положення в суспільстві);

– **дотримання режиму законності** (приписи законів повинні дотримуватися та виконуватися всіма суб'єктами права);

– **гарантії законності** (кожний суб'єкт держави у випадку порушення його прав і законних інтересів має право на захист);

– **доцільність законності** (прийняття та застосування на практиці кожного законодавчого акта має певну мету регулювання суспільних відносин і захисту прав суб'єктів держави);

– **демократизм законності** (ставлення громадськості та окремих її суб'єктів до виданих нормативно-правових актів);

– **справедливість законності** (проявляється в можливості держави захистити права та свободи будь-якої людини і громадянина, незалежно від матеріального чи службового положення);

– **єдність законності** (усі видані нормативно-правові акти повинні мати однакову юридичну силу на всій території держави);

– **встановлення контролю законності** (держава зобов'язана забезпечити реальний контроль за їх дотриманням і виконанням);

– **взаємозв'язок законності із культурою** (механізм втілення в життя законів безпосередньо залежить від розуміння та свідомого виконання громадянами їх вимог).

Вимоги законності – відображення її спрямованості, обумовлену змістом норм права. На відміну від принципів, які виражають зміст законності, діють у всіх її сферах, стосуються всіх видів діяльності будь-яких суб'єктів суспільних відносин, вимоги законності пов'язані з окремими видами діяльності певних суб'єктів. Вони є юридичними умовами (правилами) втілення в життя принципів права.

Вимоги законності відображаються у сфері:

а) **правотворчості:**

– забезпечення відповідності змісту закону потребам життя (для цього закони повинні створюватися на науковій основі, на підставі рекомендацій та узагальнень вчених і юристів-практиків);

– забезпечення верховенства закону над іншими правовими актами (дотримання субординації в нормативних актах, які передбачають формування у підзаконних нормативно-правових документах підпорядкування законодавчим актам);

– забезпечення своєчасної підготовки закону і його скасування з додержанням певної процедури;

– забезпечення стабільності правових актів (встановлення більш тривалого строку їх чинності, за винятком тих, дія яких встановлюється на певні терміни);

– прийняття правових актів відповідно до законотворчого процесу;

б) **реалізації права:**

– наявність спеціальних і юридичних механізмів, які забезпечують реалізацію права (додержання і виконання обов'язків, наявність можливостей для здійснення суб'єктивного права);

– гарантоване якісне застосування права з урахуванням усіх обставин, передбачених його нормами;

– правильне та об'єктивне тлумачення правових норм;

– стабільність судової практики.

Законність матиме правильне розуміння, сприйняття і реалізацію суспільством лише у випадках наявної гарантії законності.

Гарантії законності – сукупність умов суспільного життя і заходів, що вживаються державою для забезпечення режиму законності та стабільного правопорядку.

Система гарантій законності складається із:

1. **Загальноспеціальних гарантій** (об'єктивні економічні, політичні та інші умови соціального життя). До них відносяться:

– економічні (рівень економічного розвитку країни, усіх форм власності, економічних можливостей членів суспільства тощо);

– політичні (рівність суб'єктів, наявність політичного плюралізму тощо);

– ідеологічні – (реалізація державою належної правової поінформованості громадян та правильна оцінка їх ідейних позицій);

– соціальні (соціальний захист населення, наявність системи соціальних послуг, страхування тощо);

– моральні (рівень соціальної свідомості та культури).

2. *Спеціально-юридичних* (сукупність усіх умов і засобів, які закріплені в чинному законодавстві та спрямовані на забезпечення законності), які передбачають:

- високий рівень розвитку правової системи;
- ефективність реалізації чинного законодавства;
- діяльність правоохоронних органів, спрямована безпосередньо на охорону суспільства, прав і свобод людини та громадянина;
- своєчасне виявлення та попередження правопорушень;
- захист та відновлення порушених прав суб'єктів суспільства;
- своєчасне та об'єктивне застосування юридичної відповідальності;
- здійснення правосуддя.

Питання для самоконтролю

1. Які ознаки властиві правопорушенню?
2. Назвіть елементи юридичного складу правопорушення.
3. Дайте визначення юридичної відповідальності та назвіть її ознаки.
4. Що є метою застосування юридичної відповідальності?
5. Вкажіть та охарактеризуйте основні принципи юридичної відповідальності.
6. Як поділяється юридична відповідальності?
7. Що може бути підставою для застосування юридичної відповідальності?
8. Дайте визначення законності та назвіть вимоги, які вона пред'являє.
9. В якій сфері відображаються вимоги законності?
10. Які елементи входять до складу гарантій законності?

ПРАВОСВІДОМІСТЬ

- ◆ Поняття, роль та функції правосвідомості у суспільному житті
- ◆ Структура правосвідомості
- ◆ Роль правосвідомості у правотворчій діяльності держави

10.1. Поняття, роль та функції правосвідомості у суспільному житті

Процеси виникнення, розвитку та функціонування права безпосередньо пов'язані зі свідомою діяльністю суб'єктів суспільних відносин. У науці розрізняють різні форми суспільної свідомості: політичну, моральну, етичну, релігійну та правову. Виникнення правової свідомості є результатом еволюції свідомості у процесі регулювання суспільних відносин:

– від міфологічної свідомості – до логічної (першим недосконалим нормам права відповідала емпірична правосвідомість);

– від логічної до моральної (з розвитком і накопиченням правових знань, їх якісною зміною, відбуваються зміни в її структурі та змісті правосвідомості: перехід від емпіричного до теоретичного рівня праворозуміння);

– від моральної до правової (з'ясування змісту норм суб'єктивних прав і юридичних обов'язків допомагало особі зіставити ці знання з наявною практикою, накопичити правові знання, виробити власну правову позицію).

Правосвідомість є специфічною формою суспільної свідомості. На відміну від інших форм суспільної свідомості, правосвідомість має свій особливий предмет відображення і об'єкт впливу: правову систему; правовідносини; законодавство; правову поведінку.

Отже, **правосвідомість** - це сукупність поглядів та ідей, які відображають ставлення людей, соціальних груп, націй до права, законності, правосуддя щодо їх правомірності.

Концентрованим виразом правосвідомості, як форми суспільної свідомості, є:

– **правова ідеологія** (система правових поглядів, що базується на певних ідеологічних і наукових позиціях. Правова ідеологія формується в результаті наукового, теоретичного відображення правової дійсності, на основі узагальнення і розвитку найбільш відомих і значущих державно-правових теорій минулого і сучасності, вивчення основних закономірностей становлення, розвитку та функціонування держави і права);

– **правова психологія** (утворюється на основі відображення суб'єктами правових відносин правової поведінки у формі громадянської думки, переживань, почуттів, емоцій, оцінок тощо. Виникнення та існування правової психології пов'язане з властивістю людей безпосередньо, чуттєво сприймати правову реальність, емоційно реагувати на зовнішні стосовно них правові явища. Тому правова психологія виявляється у почуттях, емоціях, настроях членів суспільства щодо права);

– **правова поведінка** (зумовлює і визначає правову поведінку суб'єктів права, її напрям та характер. Вона є вольовим елементом правосвідомості, оскільки об'єднує в собі раціональні та емоційні компоненти);

– **правова установка** (безпосередньо впливає на поведінку суб'єктів шляхом формування відповідних мотивів і правових установок).

Правосвідомість підпорядковується загальним закономірностям розвитку суспільної свідомості. Вона виступає, як специфічне відображення правової, соціальної, політичної реальності суспільства, реальних відносин, що існують у суспільстві.

Істотно впливають на правосвідомість інші форми суспільної свідомості, перш за все політична свідомість і мораль.

Найбільш поширеним видом правосвідомості є політична свідомість, як сукупність поглядів і взаємовідносин між різними суб'єктами політичних формувань на зміст, методи та форми діяльності органів державної влади.

Тісним чином правосвідомість пов'язана з мораллю. Зв'язок правосвідомості з моральною свідомістю можна побачити на прикладі формування змісту понять “законність”, “правомірність”, “протиправність”, “правопорядок”, основою яких є категорії “добро” і “зло”.

Право та правосвідомість взаємопов'язані: право впливає на правосвідомість, формуючи уявлення суб'єктів про їхні права та

обов'язки, а правосвідомість впливає на право, визначаючи практику правозастосування.

На процес формування правосвідомості впливають суспільне становище, духовна культура суспільства, зокрема і правова, стан правовиховної роботи, інтелектуальні можливості особи. На практиці застосовуються наступні форми виховання правосвідомості:

- залучення населення до правотворчої діяльності;
- розвиток інститутів прямої та представницької демократії (проведення референдумів, всенародних опитувань);
- правова пропаганда;
- правильне застосування правових норм державними підприємствами, організаціями та установами;
- охорона конституційних прав і свобод громадян.

Основні напрями впливу правосвідомості на розвиток суспільних відносин є функціями правосвідомості, які відображають зовнішній і внутрішній прояви правосвідомості в системі суспільних відносин. Таким функціями є:

– **правотворча.** Виникнення певних соціальних, економічних і політичних відносин у суспільстві потребує правового врегулювання. Засобом такого регулювання виступає правосвідомість, яка формує законодавчу ініціативу та процес прийняття і реалізації законодавчого акта;

– **регулятивна.** Реалізація норм права здійснюється завдяки правосвідомості. При цьому необхідно враховувати, що норми права регулюють суспільні відносини шляхом впливу на свідомість конкретних суб'єктів суспільних відносин;

– **оціночна.** Юридична практика сприяє формуванню емоційного ставлення особи до різних проявів правової дійсності. При цьому оцінюється його відношення до результатів юридичної практики і визначаються потреби для наступного прийняття правових норм;

– **когнітивна.** На основі накопичених суспільною правосвідомістю знань правова наука виробляє певні правові норми. Тому розвиток суспільства потребує її постійного пізнання, у результаті чого формуються правові теорії, концепції, ідеї, а носії правосвідомості набувають правові знання.

Функції правосвідомості відображають соціальну спрямованість правосвідомості та визначають її місце в правовій системі. Разом з цим, згадані функції дозволяють визначити основні напрями та методи та завдання впливу правосвідомості на суспільну практику, а також визначити способи її прояву у практичній діяльності усіх суб'єктів правових відносин.

10.2. Структура правосвідомості

Усі суспільні відносини перед набуттям нормативного закріплення стають предметом правосвідомості суб'єктів правотворчих повноважень. Їх завданням є підготовка, формулювання, прийняття, внесення змін та систематизація нормативно-правових актів. Основною формою правотворення є наукове прогнозування розвитку права, якою можуть бути:

- наукові публікації з обґрунтуванням та певними пропозиціями необхідності прийняття певних нормативно-правових актів;
- внесення змін до діючих нормативно-правових актів;
- програмні заяви громадських організацій та політичних партій по розвитку окремих галузевих відносин, які потребують правотворчого рішення;
- висловлювання державних і політичних діячів з важливих соціально-економічних питань розвитку держави, окремих регіонів, галузей чи сфер життєдіяльності;
- рішення наукових конференцій, симпозіумів та інших заходів;
- планування законотворчої діяльності уповноваженими суб'єктами держави (вони можуть висувати свої пропозиції, альтернативні проекти, що зумовлює накопичення матеріалу для підготовки та розробки проектів закону);
- розробка концепцій окремих законів та інших нормативно-правових актів (в них теоретично обґрунтовуються завдання прийняття того чи іншого нормативно-правового акта, яким передбачаються шляхи регулювання суспільних відносин, що дозволяє заздалегідь вивчити питання про доцільність прогнозування ефективності їх регулювання).

При розробці законопроекту законодавець:

- враховує правову культуру населення чи окремих соціальних груп;
- формує правові приписи, які б втілювали суб'єкти суспільних відносин.

Якість прийняття нормативно-правових актів залежить від професійної правосвідомості. Не менш важливу роль відіграє процес правореалізації, в якому особливе місце посідає психологічне ставлення до нормативно-правового акта суб'єктів, особливо почуття права і законності, що створює умови для добровільного дотримання і виконання норм права. У цьому специфічну роль відіграє

професійна правотворчість, тобто кожна посадова особа, працівники правоохоронної сфери (судді, слідчі, прокурори) зобов'язані правильно тлумачити та застосовувати на практиці норми права – виносити рішення, керуючись нормою права і своїми внутрішніми переконаннями, сформованим на базі сукупності отриманих знань та практичних навичок. Професійна свідомість відіграє вирішальну роль в застосуванні прогалин у праві, аналогії права і закону. Без належних знань принципів права, вміння порівнювати між собою схожі норми права правозастосування неможливе.

У структурі правової свідомості виділяють три основні елементи:

1. **Правові знання.** Суб'єкт правосвідомості набуває правові знання у процесі ознайомлення з різними правовими явищами та їх осмислення. Зокрема, призначення правового регулювання, роль певних правозастосовчих і правоохоронних органів держави. Разом з тим, наявність певного обсягу правових знань не визначає рівень правосвідомості. Він визначається розумінням сутності права, правових норм та інших правових явищ, особливо вияснення їх вимог, цілей та призначення.

2. **Правові оцінки.** Правові знання набуваються за допомогою набутого соціального і правового досвіду суб'єкта. Завдяки набутому власному правовому досвіду він дає оцінку цим правовим явищам. Роль правових оціночних уявлень полягає у тому, що особа на основі певних юридичних норм осмислює свою поведінку з точки зору її відповідності вимогам закону.

3. **Правові установки.** Правову свідомість характеризують певні психологічні комплекси. Вони впливають на правову поведінку суб'єкта, формують у нього певні уявлення та дозволяють здійснити оцінку правових явищ. Тобто, правові установки впливають на регулятивну, на пізнавальну та оціночну функції правосвідомості.

Правосвідомість поділяється:

1. **За рівнем формування:**

– звичайний рівень (виникає під впливом конкретних життєвих обставин, наприклад, переконання в тому, що засудити корупціонера на 15 років позбавлення волі і конфіскувати все його майно – єдиний спосіб боротьби з цим злочином);

– професійний рівень (характеризує ставлення до права професіоналів у сфері юриспруденції);

– науковий рівень (формується в результаті спеціальних науково-дослідних робіт і визначає основні концептуальні положення конкретної правової діяльності).

2. За суб'єктом:

– індивідуальна (формується під впливом засобів масової інформації шляхом усвідомлення суспільного досвіду кожним індивідумом);

– групова (формується навколо певного окремого правового акта групою суб'єктів);

– суспільна (проявляється під час проведення загальних акцій: виборів до парламенту, обрання глави держави, проведення референдуму чи загальнонаціонального опитування).

Взаємозв'язок названих видів правосвідомості полягає в тому, що суспільна правосвідомість складається із правосвідомості окремих осіб. У свою чергу, правосвідомість особи формується під впливом суспільної правосвідомості (правового середовища та юридичної практики). Отримані внаслідок виховання, навчання та спілкування знання про право є основним джерелом формування індивідуальної правосвідомості, яка є основною ланкою правової свідомості в суспільстві.

10.2. Роль правосвідомості у правотворчій діяльності держави

У суспільстві правосвідомість відіграє одну з вирішальних ролей, оскільки вона є:

– *необхідним чинником при створенні норм права*. Правові норми формуються в процесі свідомої вольової діяльності правотворчих органів. Перш ніж закріпитися в юридичних нормах, певні інтереси і потреби людей проходять через волю і свідомість індивідів, які створюють правові норми. Тому якість правових норм, їх відповідність потребам суспільного розвитку нерозривно пов'язане з правовими уявленнями, рівнем правосвідомості ініціаторів створення правових норм;

– *важливою та необхідною умовою точної і повної реалізації правових норм*. Вимоги норм права реалізуються внаслідок свідомої вольової діяльності членів суспільства. Значно вищий рівень правосвідомості громадян держави дозволяє точніше виконувати приписи правових норм, забезпечуючи таким чином добровільне, глибоко усвідомлене здійснення правових вимог, а також розуміння їх правильності. Порушення правопорядку викликає в людей нетерпимість, що є важливим чинником стану та розвитку законодавства, стабільності правопорядку, реальності дотримання прав і

свобод громадян. Високий рівень правосвідомості свідчить про високу правову культуру особистості, створює умови для безпосередньої участі в різноманітних правовідносинах, що активно впливає на регулювання всіх процесів життєдіяльності суспільства і держави, дотримання порядку в ньому;

– *ефективним чинником функціонуванню держави, її політичної та правової системи.* Поведінку в правовій сфері життя суспільства, мотиви і установки діяльності окремих індивідів, формує права уява про справедливість взаємного дотримання держави та її громадян прав та обов'язків. Найважливішим чинником життя кожного члена суспільства є право власності. Відповідно до ст.ст. 325–327 Цивільного кодексу України в нашій державі вживаються три види власності (державна, комунальна та приватна). Разом з цим, для кожного члена суспільства найважливішою є приватна власність, яка закріплена в ст. 41 Конституції України: “Стаття 41. Кожен має право володіти, користуватися і розпоряджатися своєю власністю, результатами своєї інтелектуальної, творчої діяльності. Право приватної власності набувається в порядку, визначеному законом. Право приватної власності є непорушним. Примусове відчуження об'єктів права приватної власності може бути застосоване лише як виняток з мотивів суспільної необхідності, на підставі і в порядку, встановлених законом, та за умови попереднього і повного відшкодування їх вартості”. Тобто, згідно положень цієї статті ніхто не може протиправно та безпідставно позбавлятися свого майна. Разом з цим, на жаль, в нашій державі неподолані різноманітні способи довільного позбавлення людини власності. Несвоєчасне прийняття та реалізація окремих нормативно-правових актів щодо регулювання відносин власності внаслідок створення владними органами необхідних соціально-економічних та адміністративних умов дають можливість окремим членам суспільства довільне присвоєння чужого майна, особливо того, що перебуває в державній або комунальній власності.

До основних факторів правосвідомості належить принцип законності, який передбачає врегулювання суспільних відносин законами держави; суворе дотримання законів усіма суб'єктами права; відповідальність за порушення законів.

Заколу притаманні наступні вимоги:

- справедливість, оскільки він має найвищу юридичну силу;
- суворість, оскільки його необхідно дотримуватися (“*Dura lex, sed lex est*”);

- наявність в його змісті політичних і моральних елементів;
- декларування рівності усіх перед законом (закон є законом для всіх).

Формальна презумпція знання громадянами закону, що вступив в дію, породжує певні суперечності, подолання яких пов'язане з правовим вихованням громадян.

В умовах правопорядку, законності діє презумпція невинності, яка формується за такими принципами:

- тільки суд може винести рішення про винність людини у здійсненні злочину;
- судовий захист порушених прав є важливою ідеєю правової свідомості;
- захист прав вимагає дотримання певних процесуальних норм;
- справедливою ідеєю правосвідомості є неприпустимість зловживання правом. Звернення до суду за захистом порушеного права у розвиненому суспільстві є справедливими правовим діями, адже зріла правосвідомість і правова активність окремих громадян є основою верховенства права в цивілізованому суспільстві, фундаментом правової держави. Виховання правосвідомості громадян є необхідною складовою профілактики правопорушень, боротьби зі злочинністю.

Формування високого рівня правосвідомості сприяє об'єктивній підготовці змісту і форми юридичного акту. Правова свідомість зобов'язує в доступних формах викладати юридичні положення, своєчасно публікувати прийняті закони, інші правові акти.

У розробці найважливіших правових актів велику роль відіграє масова правосвідомість народу, яка відображається в суспільній думці. У цьому процесі істотне значення має масове обговорення законопроектів або конкретних правових положень, ідей, які торкаються інтересів народу. При цьому, правосвідомість сприяє справедливій оцінці конкретних юридичних фактів, визначення правомірності або протиправності дій особи, оцінці змісту конкретного юридичного документа.

Особливе значення в формуванні правосвідомості в державі мають правові норми, які:

- впливають на розвиток правосвідомості громадян, формування справедливих правових відносин, дотримання суб'єктивних прав та обов'язків. Крім цього вони виховують моральну свідомість і впливають на політичні уявлення громадян. Вплив норм права на суспільну правосвідомість проявляється в тому, що юридичні акти держави надають обов'язкове значення тим правовим ідеям, які за-

родилися в суспільній свідомості, але ще не стали в ній домінуючими. Вони науковцями всебічно оцінюються, конкретизуються, вдосконалюються та передаються законодавцю. Після офіційного відображення в державному правовому акті, вони знаходять авторитет державної волі, що й стимулює їх активну роль у розвитку правосвідомості;

– відображають правовий погляд певної спільноти, конкретизуючи його;

– визначають загальні і специфічні ознаки юридичного факту;

– відображають варіанти правомірної або неправомірної поведінки суб'єктів правовідносин;

– дозволяють визначити суспільну небезпеку протиправного діяння, мотиви, якими керувалася особа, яка вчинила протиправне діяння та боротися з ним.

Враховуючи соціально-політичні, економічні, духовні чинники суспільного життя, законодавець визначає межі правового втручання в регулювання суспільних відносин, може дати правову кваліфікацію їх діям, які суспільством до певного періоду розглядалися як об'єкт моральної оцінки і не підлягали правовому впливу. Таким чином, правові акти здатні розширювати зміст правосвідомості, збагачувати його зв'язок з моральністю.

Питання для самоконтролю

1. Назвіть причини виникнення правосвідомості.
2. Які чинники відображають правосвідомість?
3. Які форми виховання правосвідомості застосовуються на практиці?
4. Назвіть функції правосвідомості.
5. Які елементи входять в структуру правосвідомості?
6. Яким чином поділяється правосвідомість?
7. Яку роль відіграє правосвідомість у суспільстві?
8. Які вимоги пред'являються закону?
9. За якими принципами формується презумпція невинуватості?
10. Які правові норми впливають на правову свідомість?

ПРАВОВА КУЛЬТУРА

- ◆ Поняття та загальна характеристика правової культури та правового нігілізму
- ◆ Види та функції правової культури
- ◆ Поняття, види та методи правового регулювання

11.1. Поняття та загальна характеристика правової культури та правового нігілізму

Правова культура – система правових знань, вмінь і навичок, емоцій, почуттів, вольових компонентів, які проявляються у правомірній діяльності та поведінці. Це позитивна частина правосвідомості, яка проявляється в правомірній діяльності й поведінці. Вона є глибоким знанням і розумінням права та свідомим виконанням його вимог.

На відміну від правової свідомості, правова культура охоплює матеріальну та духовну сфери буття суспільства та відображає якісний стан правового життя суспільства на кожному етапі його розвитку. *Стан та розвиток правової культури зумовлюється:*

- історичними, соціально-економічними, політичними умовами, що об'єктивно формуються в суспільстві;
- ступенем гарантованості державою та громадянським суспільством прав і свобод людини.

Правова культура визначається як:

- ступінь правової розвиненості особи;
- характер правової діяльності та юридичної практики особи;
- рівень засвоєння суб'єктом правових норм;
- можливість об'єктивної оцінки та прогнозування подальшого розвитку суспільства та держави;
- характер участі в перетворенні правової дійсності;
- рівень правової активності; оволодіння особою культурою правового мислення.

Окрім того, *правова культура характеризується як*:

- процес розвитку права;
- спосіб і форма реалізації знань та переконань особи під час здійснення правового регулювання;
- передумова духовного розвитку людини та суспільства.

Правова культура поділяється на дві окремі категорії:

– *правова культура особи* (характеризується загальною повагою до права, достатнім знанням змісту його норм і вмінням їх виконувати);

– *правова культура суспільства* (сукупність чинників, які характеризують рівень правосвідомості, досконалості законодавства, організації роботи з його дотримання, стан законності та правопорядку).

Структура правової культури має складний характер. Її елементами є: право, законодавство, правовідносини, правосвідомість, правотворчість, право реалізація та інші елементи правової системи, що відображаються у поведінці та в свідомості людини.

Досить складаною є *правова культура суспільства*, до складу якої входить:

– системи правових норм (правила поведінки, формою відображення яких є нормативно-правові акти);

– сукупності правовідносин (суспільні відносин, врегульовані правовими нормами, які складаються з юридичних прав і обов'язків);

– сукупності суб'єктів права (фізичних, у т.ч. і посадових осіб, державних та інших організацій, соціальних груп);

– правосвідомості (система духовного відображення суб'єктами правової дійсності);

– режиму законності та правопорядку (стан фактичної впорядкованості суспільних відносин, врегульованих правовими засобами).

Правова культура особи включає: правосвідомість; розуміння принципів права; повагу до нього; переконаність у справедливості законів; дотримання юридичних прав і обов'язків.

Формування правосвідомості і правової культури особистості в нашому суспільстві відбувається в результаті цілеспрямованої діяльності держави, її органів і установ по формуванню правових знань, поваги до права і закону, соціально-правової активності, що не позбавляється елементів стихійності. Це, в свою чергу, на певних етапах суспільного розвитку призводить до низького рівня правосвідомості та правової культури окремих категорій населення, їх, негативного ставлення до правових цінностей і традицій. У науці це явище

отримало назву **правового нігілізму** (лат. nihil – ніщо) – напрям суспільної думки, одна з форм соціальної поведінки, що виявляє негативне ставлення суб'єкта до певних цінностей, поглядів, ідеалів.

Найбільшого нігілізм поширення набуває в ХІХ ст., переважно у Західній Європі. У Росії він проявляється у формі анархізму. Його основні ідеї пов'язують із П. Прудоном, Ф. Ніцше, М. Бакуніним. Нігілізм має багато проявів: моральний, політичний, ідеологічний, релігійний. Він залежить від цінностей, сфери знань і соціальної практики, які заперечуються.

Різновидом соціального нігілізму є правовий, який розглядається комплексно: як певний стан суспільства та особисті переконання певних осіб, що проявляються у відповідних діях. Тобто особисті переконання можуть відрізнитися в осіб, які належать до різних соціальних верств, вікових груп, здобули різну освіту та виховання.

Результатом нігілізму є кризовий стан суспільства. Економічна та політична нестабільність, зміна ідеологічних і духовних цінностей, гальмування та незавершеність реформ, призводить до юридичного невігластва, правової невихованості населення, відсутності правових знань, досвіду правової діяльності та відповідних навичок, неможливості сформувати чітку життєву позицію. Масове безробіття, високі ціни на товари, роботи та послуги штовхають населення до правового нігілізму і, як наслідок, правопорушень.

Правовий нігілізм – протилежність правовій культурі, коли більшість членів суспільства негативно ставиться до законодавства і необхідності дотримуватися його, не визнає суспільної цінності права, що призводить до порушень правового порядку, зростання злочинності.

У теорії права виділяють такі основні форми прояву правового нігілізму:

- прагнення зруйнувати загалом правову систему чи її окремі елементи;
- умисне порушення чинних нормативно-правових актів;
- колізії законодавства;
- недотримання та невиконання норм права суб'єктами суспільних відносин;
- заміна законності політичною ідеологією чи доцільніше;
- порушення прав людини;
- заперечення правової системи;
- неповага до закону та правоохоронних органів;
- критичне ставлення до вимог виконання та дотримання норм права.

11.2. Види та функції правової культури

Певний рівень правової культури досягається за допомогою об'єктивних і суб'єктивних факторів. Серед об'єктивних визначають умови розвитку суспільства, а суб'єктивних – правове виховання.

Правове виховання – цілеспрямована, послідовна, систематична діяльність держави та її органів, а також громадських об'єднань та організацій по формуванню певної системи правових знань, вмій і навиків, правового мислення, законності, почуття поваги до права та закону.

Правова культура складається з певних елементів, які сукупно визначають її зміст (вони взаємопов'язані та взаємоузгоджені). Правову культуру розглядають у двох аспектах:

– у широкому значенні – як сукупність усіх правових явищ, які створило людство протягом свого існування;

– у вузькому значенні – як рівень засвоєння та усвідомлення суб'єктами суспільних відносин знань про право.

Елементами правової культури є:

– правові тексти (що мають юридичний зміст);

– правова діяльність (теоретична і практична);

– правова свідомість (включаючи когнітивний та емоційний характер);

– суб'єкти (суспільство, класи, нації).

Правова культура поділяється на види:

1) за суб'єктивним складом, на правову культуру:

– суспільства – охоплює всі правові явища в динаміці їхнього розвитку; характеризується станом загальної культури населення, якістю національного законодавства, дотриманням правових норм захисту прав і свобод людини, рівнем правосвідомості, станом правопорядку, законності і юридичної практики;

– певних колективів або соціальних груп – поєднання правової культури суспільства та правової культури членів такого суспільства;

– особи, що є похідною від правової культури суспільства, залежить від досвіду особи, рівня її освіти, наявності правових навичок і правомірної поведінки;

2) за пізнанням правових явищ:

– буденна (характеризується невисоким рівнем узагальнення правових знань, які використовуються у повсякденному житті, у випадках реалізації суб'єктивних прав і виконання юридичних обов'язків);

– професійна (притаманна особам, які професійно здійснюють правову діяльність, достатньо знають законодавств, правильно розуміють механізми правового регулювання, професійно ставляться до права і його практичного застосування);

– теоретична (сукупність наукових знань про сутність права, застосування механізмів правового регулювання вченими-правознавцями).

Буденний, професійний і теоретичний рівні правової культури тісно взаємопов'язані і взаємообумовлені, вони формуються у процесі правового виховання населення шляхом набуття відповідних правових знань, уявлень, поглядів, емоцій. Тому вони поділяються:

1) за характером відкритості:

– відкрита (взаємодіє з іншими правовими культурами, сприяючи їх надбання);

– закрита (обмежується лише власними надбаннями, які визнаються єдино правильними);

2) за характером прояву:

– зовнішня правова культура (її змістом є юридична діяльність та її наслідки);

– внутрішня (характеризує особисті переконання та уявлення про правові категорії).

Основні напрями оволодіння суб'єктами суспільних відносин правовими цінностями, що з'явилися у результаті розвитку суспільства в галузі права, є функціями правової культури. Правова культура у повсякденному житті виконує декілька функцій, а саме:

– пізнавальну (спрямована на оволодіння людиною правовими знаннями та правовим досвідом попередніх поколінь з метою їх застосування у практичній діяльності та повсякденному житті);

– регулятивну (направлена на забезпечення ефективного функціонування всіх елементів правової системи та відповідність поведінки людини правовим приписам на підставі отриманих правових знань і сформованих власних правових переконань);

– ціннісно-нормативну (передбачає визначення стану законності і правопорядку в державі, ставлення людини до різних фактів правової дійсності шляхом зіставлення з відповідними правовими цінностями);

– комунікативну (сприяє забезпеченню спілкування людей у юридичній сфері, дає їм змогу на підставі набутих знань та досвіду зорієнтуватися у правовому просторі з метою забезпечення безконфліктного співіснування у суспільстві);

– виховну (спрямована на забезпечення свідомого та поважного ставлення людини до вимог чинного законодавства, формування у неї правових якостей та загальнолюдських цінностей, активізації процесів самовиховання);

– прогностичну (сприяє прогнозуванню розвитку чинного законодавства та правових інститутів у державі).

Отже, функції правової культури передбачають збереження духовних цінностей у галузі права та їх використання майбутніми поколіннями, постійне підвищення рівня правової свідомості населення.

Правова культура, як одне з надбань людства, має постійно вдосконалюватися з метою забезпечення гармонійного та прогресивного розвитку суспільства та окремих його представників і навпаки – прогресивний розвиток суспільства безпосередньо впливає на рівень його правової культури.

11.3. Поняття, види та методи правового регулювання

Правове регулювання – державно-владний вплив на суспільні відносини за допомогою правових засобів з метою їхнього впорядкування, утвердження, охорони і розвитку.

Правове регулювання обумовлене наступними факторами: рівнем економічного розвитку суспільства; соціальною структурою суспільства; ступенем зрілості та стійкості суспільних відносин; рівнем правової культури громадян і посадових осіб; визначеністю предмету, засобів і методів правового регулювання.

Спосіб сполучення загальних юридичних дозволів і загальних юридичних заборон щодо суб'єктів, відносини між якими регулюються правовими нормами, визначаються як види правового регулювання. Види правового регулювання поділяються:

а) за способом об'єднання дозволів і заборон на загальнодозвільний (дозволено все, що не заборонено законом) і спеціально-дозвільний (дозволено все, що безпосередньо передбачено законом);

б) за територіальністю – на централізований суб'єкт (центральный орган державної влади); децентралізований суб'єкт (регіональний, місцевий або інший територіальний орган влади);

в) за обсягом суспільних відносин, на які поширюється правове регулювання: нормативний (регулювання невизначеного обсягу суспільних відносин чи поведінки людей за допомогою нормативно-правових актів); індивідуальний (регулювання конкретної життєвої ситуації, наприклад, наказ директора заводу про переміщення кадрів).

Правове регулювання здійснюється за допомогою певних методів (способів). **Методи правового регулювання** – сукупність певних способів (прийомів), за допомогою яких впорядковуються суспільні відносини.

Серед методів правового регулювання необхідно виділити:

– дозвіл (суб'єктові конкретних суспільних відносин надається право на здійснення певних дій або на утримання від них. Суб'єкт має право на отримання дозволів для вчинення певних дій).

– зобов'язання (закріплена у правових нормах обов'язковість поведінки суб'єкта за певних обставин);

– заборона (закріплена у правових нормах обов'язковість утримання від вчинення певних дій).

Окрім них, існують також **способи правового регулювання**:

– покарання (приміром, накладення штрафу);

– заохочення (наприклад, отримання житла за успіхи в праці);

– диспозитивний (укладання угод між рівними сторонами).

Крім методів, важливе місце у правовому регулюванні також посідають **типи (режими) правового регулювання**: загально-дозвільний; зобов'язуючий.

Правове регулювання здійснюється за наступними стадіями:

– правова регламентація (моделювання суспільних відносин);

– виникнення суб'єктивних прав та юридичних обов'язків в результаті дії суб'єктів права;

– реалізація суб'єктивних прав і юридичних обов'язків.

В основі правового регулювання знаходяться їх механізми.

Механізми правового регулювання – система всіх правових засобів, за допомогою яких здійснюється правове регулювання. Їх елементами є:

– правові норми (регулюють поведінку особи);

– юридичні факти (конкретні життєві обставини, через які виникають, змінюються чи припиняються правові відносини);

– правові відносини (елементи механізму правового регулювання, через які здійснюється взаємозв'язок між суб'єктами права реалізацією суб'єктивних прав і юридичних обов'язків);

– акти реалізації норм права (дії суб'єктів права зі втілення в життя приписів правових норм, що полягають у правах і обов'язках суб'єктів права (використання, виконання, дотримання);

– акти застосування норм права (індивідуальні владні приписи, спрямовані на регулювання суспільних відносин, наприклад, наказ директора підприємства);

– правосвідомість (сукупність поглядів та ідей, які відображають ставлення людей, соціальних груп, націй до права, законності, правосуддя щодо їх правомірності);

– законність (комплексне соціально-правове явище, що характеризує організацію і функціонування суспільства і держави на правових засадах);

– правопорядок (частина системи суспільних відносин, що врегульовані нормами права і перебувають під захистом закону та охороняються державою. Він встановлюється в результаті додержання режиму законності в суспільстві).

Від рівня цих елементів залежить ефективність функціонування механізму правового регулювання.

Питання для самоконтролю

1. Якими факторами зумовлюється стан розвитку правової культури?
2. На які категорії поділяється правова культура?
3. Назвіть форми правового нігілізму.
4. В яких аспектах розглядається правова культура?
5. Охарактеризуйте види правової культури.
6. Які функції у повсякденному житті виконує правова культура?
7. Якими факторами зумовлене правове регулювання?
8. Назвіть види правового регулювання.
9. Якими стадіями здійснюється правове регулювання?
10. Назвіть та охарактеризуйте елементи механізмів правового регулювання.

ПРАВОВІ СИСТЕМИ КРАЇН СВІТУ

- ◆ Поняття, структура та класифікація правових систем
- ◆ Поняття, ознаки та особливості романо-германської правової системи
- ◆ Поняття, особливості та ознаки англосаксонської правової системи
- ◆ Особливі типи правових систем
- ◆ Правова система України

12.1. Поняття, структура та класифікація правових систем

Дослідження поняття правової системи має суттєве значення для характеристики права конкретної держави.

Правова система кожної держави має свою специфіку, структуру, мету, відносини, формується у визначений історичний період, характеризується притаманними лише їй національними особливостями, де існують свої правові звичаї, традиції, національний правовий менталітет тощо.

Правова система – сукупність усіх взаємопов'язаних, взаємодіючих і взаємоузгоджених юридичних засобів, за допомогою яких здійснюється регулювання суспільних відносин.

Структура правової системи – це її внутрішня побудова, що характеризується цілісністю та єдністю її елементів. До таких елементів відносяться: суб'єкти права; правові норми і правові принципи, які регулюють відносини між суб'єктами права; джерела права; правові відносини, правотворчість, право-реалізація, правове виховання, юридична практика; правова свідомість та правова культура; законність і правопорядок як результат взаємодії структурних елементів правової системи тощо.

Беручи до уваги схожість структури, а також роль джерел права в конкретних національних правових системах, їх об'єднують у сім'ю. **Сім'ю правової системи** можна визначити як сукупність національних правових систем держав, які виділені на основі

ознак, що характеризують схожість побудови системи права та системи законодавства, місце та значення джерел права, організацію і функції судових органів держави тощо.

Правові системи класифікуються за наступними критеріями: історичне походження та розвиток правової культури; основна доктрина правової думки; своєрідні правові джерела та методи їх тлумачення; ідеологічні фактори; наявність форми права; використання юридичної (судової) практики; спільність правової ідеології; структура системи права; спільність принципів регулювання суспільних відносин.

На основі цих критеріїв національні правові системи об'єднують у наступні правові сім'ї: англосаксонська; романо-германська; мусульманська; слов'янська.

На межі двох класичних типів правових систем – романо-германської та англосаксонської виділяють особливі правові типи: релігійне право; звичаєве (традиційне) право; соціалістичне право.

12.2. Поняття, ознаки та особливості романо-германської правової системи

Романо-германська правова сім'я – це сукупність національних правових систем держав, які мають спільні ознаки та закономірності розвитку, засновані на римському праві з національними особливостями. Ця сім'я континентального права була започаткована в XII ст. на базі кодифікації Юстиніана та є результатом рецепції римського права провідними країнами Європи: Францією, Німеччиною, Італією, Іспанією. Характерні для романо-германського права принципи та інститути з'явилися в інших частинах світу і регіонах двома основними шляхами:

1. Шляхом насильницької експансії романо-германської правової сім'ї, що є наслідком колонізації європейськими країнами інших країн (основні ідеї романо-германського права проникають в іспанські, португальські, французькі, голландські, бельгійські, німецькі, італійські колонії в Африці (Сенегал, Малі), Азії (Індонезія, Філіппіни), країни Латинської Америки (Мексика, Перу, Бразилія).

2. Шляхом добровільної рецепції інших регіонів основних положень романо-германського права (Туреччина, Японія, Південна Корея).

Сьогодні романо-германська правова сім'я охоплює передусім правові системи країн континентальної Європи. Вона поділяється на дві групи:

1. Романська (правові системи Франції, Італії, Іспанії, Португалії, Бельгії, Люксембургу, Голландії та деяких інших країн).

2. Германська (правові системи Німеччини, Австрії, Швейцарії, Греції).

Основи романо-германського права знаходяться в правових системах ряду африканських держав (Бурунді, Габон, Гвінея, Ефіопія, Єгипет, Конго, Кот-д'Івуар, Марокко, Руанда, Сенегал, Туніс, Чад тощо), а також держав Близького, Середнього і Далекого Сходу (Ліван, Сирія, Ірак, Монголія, Японія, Південна Корея, Тайвань, Індонезія). Поряд з цим, в правових системах Афро-Азіатських країн система романо-германського права вступає у взаємодію з мусульманським і звичаєвим правом. Внаслідок цього в згаданих країнах формуються своєрідні змішані правові системи, що відрізняються від класичного романо-германського зразка.

Для позначення правових систем країн Європи зазвичай використовуються три терміни: 1) романо-германська правова сім'я; 2) сім'я континентального права; 3) сім'я цивільного права.

Ознаки романо-германської правової сім'ї:

– органічний зв'язок з римським правом (становлення цієї правової сім'ї відбувалося на основі римського права);

– виражена доктринальність та концептуальність (романо-германська правова сім'я активніше сприймає правові теорії і доктрини, ніж англосаксонська правова система. Праці вчених-юристів у цій системі значно впливають на формування правових норм. Крім цього, в системі континентального права існують загальні принципи та ідеї, на основі яких формується і розвивається право);

– абстрактний характер норм права (норми права встановлюють загальні правила поведінки, виходячи з принципів і правових доктрин. Це відрізняє романо-германське право від англосаксонського, де норми права створюються переважно судами при вирішенні спірних питань щодо конкретних випадків);

– домінуюча роль закону в системі джерел права (в романо-германській сім'ї основою є закони та кодекси. На сьогодні закон розглядається як найкращий технічний засіб установа ясних і точних правил);

– первинним структурним елементом системи права є норма права, тобто загальнообов'язкове правило поведінки, що встановлюється чи санкціонується державою;

– кодифікований характер (кодифікація в романо-германському праві має принципові особливості, що відрізняють її від аналогічних процесів в інших правових сім'ях. Це, зокрема:

- 1) наявність глибоких і міцних історичних коренів;
 - 2) глобальний характер, охоплення практично всіх галузей та інститутів права;
 - 3) використання своєрідної юридичної техніки;
 - 4) наявність власної ідеології (її суть полягає в тому, щоб, кардинально переробивши, а іноді навіть анулювавши раніше існуюче право, створити нову правову реальність);
 - поділ системи права на публічне та приватне (публічне право – це сукупність конституційних, адміністративних, кримінальних та інших норм права, що регулюють загальні потреби, відносини, інтереси як держави, так і громадянина; приватне право – сукупність норм права, що регулюють відносини у сфері приватного життя громадян);
 - наявність конституції, що має найвищу юридичну силу;
 - диференціація різноманітних джерел права (нормативно-правовий акт, нормативно-правовий договір та ін.);
 - значна роль підзаконних нормативно-правових актів;
 - законодавче закріпленої компетенції державних органів;
 - наявність серед джерел права загальних принципів права та можливість аналогії права;
 - значний вплив норм міжнародного права;
 - відсутність звичаю як самостійного джерела права;
 - використання судової практики як способу тлумачення норми.
- Зараз демократичні традиції романо-германського права поповнилися ідеями правової інтеграції країн, позитивне значення яких безперечно. Основами інтеграції виступають як загальні принципи, так і норми англійського прецедентного права. Третє тисячоліття, в яке вступив світ, стає новим етапом розвитку романо-германського типу правової системи, гармонізацією та побудовою загальноєвропейської правової системи.

12.3. Поняття, особливості та ознаки англосаксонської правової системи

Англосаксонська правова система – сукупність національних правових систем, в яких норма права створюється на основі рішення, що міститься в судовому прецеденті. Право поділяється на загальне право та право справедливості. В його основу покладено англійське право, що у своєму становленні пройшло чотири основні етапи.

Етап I – до 1066 р. – нормандське завоювання Англії (відсутність загального для всіх права. Основним джерелом права були місцеві звичаї).

Етап II – 1066–1485 рр. – від нормандського завоювання Англії до встановлення влади династії Тюдорів (централізація країни, створення, на протипагу місцевим звичаям, загального права для всієї країни, яке відправляли королівські суди).

Етап III – 1485–1832 рр. – період розквіту загального права і початок його занепаду (норми загального права стали відставати від реальної дійсності: оскільки загальне право було дуже формальним і громіздким, що знижувало його ефективність; справи, які було неможливо вирішувати, стали вирішуватися за допомогою “права справедливості”, яке самостійно творив представник короля, виходячи з принципів справедливості).

Етап IV – 1832 р. – до сьогодні (наслідок судової реформи 1832 р., судді отримали можливість на свій розсуд вирішувати юридичні справи, опираючись на загальне право і на власне розуміння справедливості).

Характерними *особливостями англо-американського типу правової системи* є:

1) формування в межах Англії і створених нею колоній (це зумовило спільність походження цього типу правової системи);

2) початкові джерела – загальне право Англії (виникло після нормандського завоювання Англії в 1066 р.; “право справедливості”, яке сформувалося в практиці суду лорда-канцлера у XV–XVIII ст.; статутне (парламентське) право, що формувалося з кінця XIII ст. Після реформ XIX ст. “загальне право” і “право справедливості” частково об’єдналися. На сьогодні існує інститут довірчої власності, відповідальність за заподіяння шкоди);

3) специфіка джерел права (англо-американському типу правової системи властивий юридичний (судовий та адміністративний) прецедент);

4) характерна структура права (відсутній поділ права на публічне і приватне. Основними підрозділами англійського права вважаються “загальне право”, “право справедливості” і статутне право. Разом із сімейним і цивільним правом окремо існує акціонерне, деліктне і контрактне право);

5) існування двох видів норм (норми законодавства є правилами поведінки загального характеру, а норми прецедентного права мають конкретно-казуїстичний характер);

6) автохтонний характер юридичної термінології (має традиційно англійський, часто архаїчний характер);

7) головна роль у правотворчості відводиться судам (вони посідають особливе місце в системі органів держави. Суд, будучи нейтральним, не виступає на стороні держави, яка дбаючи про суспільні запити вимушена в суді своєю правоту);

8) панівною доктриною є доктрина верховенства права (всі суб'єкти права, у т.ч. і держава, є рівними перед правом і судом);

9) емпіричний підхід правового регулювання (для адвокатської практики в Англії не потрібна вища юридична освіта, а магістратські судді не є юристами за освітою: вони лише повинні бути добросовісними громадянами з середнім достатком і певним життєвим досвідом).

Англо-саксонська правова система відрізняється від інших наступними ознаками:

– основним джерелом права є судовий прецедент (тобто суд не лише застосовує норми права, але й здійснює правотворчість у процесі відповідного вирішення конфлікту);

– відсутність поділу права на приватне і публічне, на імперативні та диспозитивні, норми законів на підзаконних актів;

– поділ права на загальне і право справедливості (загальне право – це сукупність норм права, які були створені системою королівських судів і поступово стали важливими при вирішенні аналогічних справ на всій території країни; право справедливості – сукупність норм права, створених місцевими судами з метою доповнення у випадку невідповідності вимогам життя);

– наявність ієрархії ступенів обов'язковості судових рішень (рішення вищої інстанції є обов'язковим для інших судів);

– закони та підзаконні акти є джерелом права лише після їх апробації судовими інстанціями;

– правовий звичай у сфері конституційного права лише при підписанні конституційних угод;

– можливість внесення змін до конституції лише на підставі визнання звичаїв і традицій;

– наявність серед повноважень суду контролю за конституційністю законів;

– використання правової доктрини (концептуально оформленої думки вчених).

В англосаксонській правовій системі виділяється американське право, яка підтверджена Декларацією про державну незалежність і конституцією США.

На сьогодні англо-американський тип правової системи зближається з романо-германським. Особливо це виявляється в американському праві, де існують чітка структура системи права і систематизоване законодавство, діють кодифіковані федеральна конституція і конституції штатів. В Англії зростає значення законодавчих актів. Відбуваються зміни в підготовці юристів. Якщо раніше англійські юристи навчалися в основному на практиці, то тепер пріоритет здобула університетська освіта.

12.4. Особливі типи правових систем

У ході класифікації правових систем науковці виділяють наступні особливі типи:

1. **Релігійне право** (головним його критерієм є державне визнання і забезпечення релігійних приписів. У наш час у рамках релігійного типу правової системи виділяються тільки дві підсистеми – мусульманське та індуське право. До релігійного типу належать правові системи таких мусульманських країн, як Іран, Ірак, Пакистан, Судан та інші, а також індуське право громад Індії, Сінгапуру, Бірми, Малайзії тощо).

Характерні риси релігійного типу правової системи:

– домінуюче місце в соціальному регулюванні посідають не норми права а релігійні норми (головний творець права – Бог, а не суспільство або держава, тому юридичні приписи надані раз і назавжди, в них потрібно вірити і, відповідно, строго дотримуватися. Так, у мусульманському суспільстві норми ісламу мають пріоритет перед позитивним законодавством, а останнє має відповідати Корану);

– джерелом права є священні книги (на основі Корана, Сунни, Іджми створюються власне правові форми у вигляді тлумачень і коментарів. Релігійно-філософські ідеї ісламу, індуїзму відіграють роль принципів права. Нормативні правові акти мають вторинне значення. Судова практика у власному сенсі слова не є джерелом права);

– особливе місце в системі джерел права займають доктрини учених-богословів (конкретизують тлумачення першоджерела і покладають в основу конкретних рішень);

– правові норми об'єднуються з нормами релігії (норма мусульманського права розглядається як загальнообов'язкове правило поведінки, адресоване мусульманам Аллахом);

– у правовому регулюванні переважають зобов'язання (на відміну від систем європейського права, де переважають дозволи);

– право не структуроване (в ньому відсутній звичний для романо-германського типу поділ права на приватне і публічне, на галузі та інститути).

Релігійний тип правової системи є найменш схильним до зовнішнього впливу. Для цього типу права характерна стабільність, навіть консерватизм, а подекуди й нетерпимість до інших систем.

2. Звичаєве (традиційне) право (форма регламентації суспільних відносин, заснована на державному визнанні тих соціальних норм, що склалися природним чином та увійшли до звички населення).

Звичай є найдавнішим джерелом права, відомим усім правовим системам, проте якщо в країнах романо-германського та англо-американського права він виконує лише другорядну роль, то в більшості африканських країн він був і продовжує залишатися основним регулятором суспільних відносин, особливо за межами міст. Звичаї в країнах Африки забезпечують єдність, згуртованість племені, роду, населеного пункту, повагу до пам'яті предків, зв'язок із навколишньою природою, духами, іншими надприродними силами.

Ознаки традиційного типу правової системи:

– домінуюче місце в соціальному регулюванні посідають не норми права, а звичаї та традиції (вони є неписаними і передаються з покоління в покоління. Звичаї та традиції, що склалися природним чином і визнані державою, виступають як основне джерело права);

– правові норми складають з нормами моралі, звичаїв і традицій синкретичну єдність (основна форма соціального регулювання в цих країнах – мононорми);

– звичаї та традиції регулюють відносини і захищають інтереси групи, а не окремих індивідів;

– у соціальному регулюванні переважають зобов'язання та заборони (в європейському праві переважають дозволи);

– центральною фігурою в системі соціальних відносин є жерці і старійшини (від їх рішення залежить вирішення конфліктів);

– процесуальною формою реалізації і застосування права виступають ритуал і магічні обряди (використовується спосіб з'ясування істини шляхом звернення до духів предків, духів природи та інші незвичні для європейця дії);

– метою судового розгляду є, як правило, примирення сторін, відновлення згоди в громаді та забезпечення її згуртованості (такі процедури є внеском традиційного типу правової системи у правовий розвиток людства).

Період колонізації Африки створив передумови для запозичення до своєї правової системи сучасного законодавства, судової системи, але принципово не змінив правової свідомості більшості населення, яке продовжує орієнтуватися на колишню систему цінностей. У наш час лідери незалежних африканських держав здійснюють систематизацію звичаїв домінуючих етнічних груп, включають їх до нормативних актів, але при цьому нерідко ігнорують звичаї етнічних меншин. Такі ж труднощі виникають при створенні судових органів влади та здійсненні судового процесу. Ці дії підвищують і без того конфліктний потенціал регіону.

3. Соціалістичне право (виникає та формується система соціалістичного права після утворення радянської держави в 1917 р.).

Соціалістичному праву властиві наступні ознаки:

- норма права визначається як загальнообов'язкове правило поведінки;
- поділ системи права на інститути та галузі права, звичаї та традиції (вони визнаються державою і є нормами, що утворилися природно);
- звичаї та традиції регулюють суспільні відносини значних верств населення;
- у системі джерел права нормативно-правові акти займають другорядне значення (останнім часом спостерігається тенденція до зростання їхньої ролі);
- правовий прецедент не визнається джерелом права.

12.5. Правова система України

Правова система України належить до романо-германської правової сім'ї, оскільки для неї характерним є нормативний характер джерел права. Особливістю сучасної правової системи України є:

1) використання значної кількості нормативних актів колишнього СРСР і УРСР (новоутворені органи влади незалежної держави активно видавали власні нормативні акти, забезпечуючи тим самим появу оновленої правової системи).

Істотні зміни відбулися в різних сферах суспільного життя: державному статусі України; правовому статусі людини і громадянина; політичній системі суспільства і формі його держави. Це зумовило корінні структурні перетворення як державних інститутів, так і правової системи в цілому);

2) істотні зміни змісту норм, що становлять основу правової системи України (в рамках системи права зміни відбулися в складі і змісті норм як публічно-правових, так і приватноправових галузей);

3) поділ національного права на галузі, інститути та норми (внаслідок зміни системи суспільних відносин змінилися предмети правового регулювання, що слугують підставою диференціації на галузі та інститути. У результаті змін з'явилися нові галузі, інститути і норми (господарське, податкове, бюджетне, банківське, земельне та ін.);

4) тісна взаємодія з принципами і нормами міжнародного права (процес зближення правової системи України і країн Європи передбачає взаємозумовленість міжнародного і національного права);

5) джерелами права в сучасній Україні є акти національного та міжнародного права (в системі права України, можна виділити основні і похідні джерела, а також джерела первинного та вторинного характеру);

6) кодифікація права (основним джерелом національного права є нормативно-правовий акт. На чолі ієрархії нормативно-правових актів стоїть Конституція України, далі йдуть закони та підзаконні акти. Міжнародні договори, ратифіковані Верховною Радою України, є складовою частиною її правової системи. При розбіжності правил міжнародного договору України з правилами її внутрішньодержавного характеру застосовуються правила міжнародного договору);

7) додатковими джерелами права є нормативні договори, правові звичаї, юридичний прецедент (серед джерел права України значно зростає значення нормативно-правового договору. Нормативний договір застосовується як джерело права у сфері міжнародного публічного права, конституційного права, трудового права, його поширення має місце також у сфері адміністративного і цивільного права);

8) обмежене застосування як джерела права правового звичаю (звичаї ділового обігу визнаються джерелом цивільного права. Його особливими рисами є: локальність, тобто поширеність серед невеликих соціальних груп; поширення чинності не за територією, а за колом осіб, тобто його чинність має персоніфікований характер; тісний зв'язок із релігійними нормами, обрядами тощо; неперервність і одноманітність дотримання; визначеність, тобто наявність конкретних ознак правила поведінки; юридична сила як визнання правила певною спільнотою чи його санкціонування державою);

– похідний характер юридичного прецеденту (виділяють так звані прецеденти тлумачення (нормативні інтерпретаційні акти)

і судовий прецедент. Прецеденти тлумачення створюються Конституційним Судом України, Верховним Судом України, Вищим Господарським судом України. Ці акти мають деякі ознаки нормативних, проте не є самодостатніми і діють лише до дії актів з інтерпретацією якого пов'язані відповідні прецеденти. Судовий прецедент офіційно не визнаний як джерело права. Проте фактично його роль в останні десятиліття значно зростає. Все частіше при вирішенні конкретних справ правозастосовувачі посилаються на рішення вищих судових інстанцій).

Важливим в цій системі права є *юридичний процес* – це врегульований процесуальними нормами порядок діяльності компетентних державних органів, їхніх посадових осіб та інших уповноважених на те суб'єктів, який полягає в підготовці, ухваленні та документальному закріпленні юридичних рішень загального чи індивідуального характеру.

Ознаки юридичного процесу:

– здійснюється через розгляд обставин і фактів, які тягнуть за собою певні юридичні наслідки;

– є сукупністю правових форм діяльності компетентних органів держави, посадових осіб та інших уповноважених на те суб'єктів, здійснення якої врегульоване процесуальними нормами;

– розглядається як діяльність, результат якої спрямований на ухвалення юридичних рішень, закріплюється прийняттям відповідних правових актів, що мають офіційний загальний (нормативно-правові акти) чи індивідуальний (акти застосування права) характер і встановлену законом форму;

– під час здійснення процесуальної діяльності необхідним є використання різних методів (способів) і засобів юридичної техніки, з метою складання та впорядкування правових актів та інших юридичних документів, їх удосконалення;

– є складним та тривалим у часі правовою діяльністю, що складається з процесуальних стадій, котрі мають суворо визначену послідовність.

Наприклад, під час розслідування кримінальної справи слідчий виконує такі процесуальні дії: огляд місця події, обшук, допит свідка, вилучення речових доказів тощо, та виносить різні процесуальні рішення-ухвали про порушення кримінальної справи, про залучення особи як обвинуваченого та ін. При цьому слідчий, ухвалюючи процесуальні рішення та виконуючи процесуальні дії, керується вимогами Кримінального процесуального кодексу України.

Питання для самоконтролю

1. Наведіть класифікацію правовідносин та дайте розширену характеристику із прикладами.
2. Наведіть класифікацію об'єктів правовідносин.
3. Охарактеризуйте системи романо-германської та англо-саксонської правові системи.
4. Дайте характеристику особливим типам правових систем.
5. Назвіть характерні ознаки релігійного та звичаєвого права.
6. У чому полягає особливість правової системи України.
7. Охарактеризуйте ознаки правової системи нашої держави.
8. Дайте визначення юридичного процесу та назвіть його ознаки.

ГЛОСАРІЙ ОСНОВНИХ ТЕРМІНІВ

А

Абсолютно визначена гіпотеза – гіпотеза, що вичерпно вказує на обставини, з наявністю чи відсутністю яких пов'язується дія норми права.

Абсолютно визначена диспозиція – диспозиція, яка чітко визначає однозначне правило поведінки, тобто суб'єкти суспільних відносин можуть поводитись лише відповідно до норм права, і їм не дається можливість вибору іншої поведінки.

Абсолютно визначена санкція – санкція, що чітко і вичерпно вказує на вид та міру юридичної відповідальності, яка повинна бути застосована до правопорушника за порушення норми права.

Абстрактний спосіб викладення норм права в нормативно-правових актах – спосіб, який передбачає узагальнення викладення змісту правової норми і, виключаючи конкретні індивідуальні ознаки, зводячи її до загальних, абстрактних категорій, які детально розкриваються в інших нормативно-правових актах.

Адміністративні проступки – правопорушення, які посягають на громадський або державний порядок, суспільні відносини у сфері державного управління, на відносини у сфері виконавчо-розпорядчої діяльності органів держави.

Акт застосування норми права – правовий документ, у якому формально закріплюється рішення компетентного суб'єкта по конкретній юридичній справі.

Акти тлумачення – інтерпретаційні акти, що є результатом офіційного тлумачення правових норм, отримують формальну визначеність і проявляються текстуально.

Альтернативна гіпотеза – гіпотеза, що передбачає існування декількох умов, за настанням кожної з яких починає діяти норма права.

Альтернативна диспозиція – диспозиція, яка визначає декілька варіантів поведінки суб'єктів суспільних відносин, але передбачає настання лише одного з них.

Альтернативна санкція – врахування у санкціях декількох видів юридичної відповідальності, яка повинна бути застосована до правопорушника за порушення норми права, з яких правозастосовний орган обирає лише один – найдоцільніший до випадку, що розглядається.

Аналогія закону – вирішення справи чи окремого юридичного питання на основі правової норми, розрахованої на подібні випадки.

Аналогія права – вирішення справи або окремого юридичного питання на основі принципів права, загальних засад і змісту законодавства.

Англосаксонська правова система – сукупність національних правових систем, в яких норма права створюється на основі рішення, що міститься в судовому прецеденті.

Апаратна влада – влада, що концентрується в апараті та системі органів держави і здійснюється через них.

Б

Безпосередня демократія – різновид форми народовладдя, при якій влада здійснюється через безпосереднє волевиявлення населення шляхом проведення виборів, референдумів, звернень, обговорення та ін.

Буржуазний тип держави – тип держави, який характеризується наявністю капіталу, який створив недержавні форми централізації і концентрації суспільної влади, а також поділом на державу, як форму політичної організації, і громадянське суспільство, в якому загальний суспільний інтерес забезпечувався безпосередньо товарним способом виробництва.

В

Верховенство закону – набуття законами в системі нормативно-правових актів вищої юридичної сили в державі, інші нормативно-правові акти є підзаконними та повинні прийматися на основі законів і відповідно до їх положень.

Верховна влада – влада, яка юридично уособлює загальнообов'язкову волю всього суспільства, має у своєму розпорядженні монополічне право видавати закони і спиратися на апарат примусу як на один із засобів дотримання законів та інших правових актів.

Верховенство права – основа регулювання правом соціальних процесів в державі, оскільки безпосередньо впливає на життєдіяльність суспільства.

Взаємна відповідальність – відповідальність держави перед громадянами, а також виконання громадянами обов'язків, покладені на них державою.

Взаємозв'язок законності із культурою – залежність механізму втілення в життя законів безпосередньо від розуміння та свідомого виконання громадянами їх вимог.

Відновлення правового матеріалу – скасування, зміна або доповнення до чинних норм передбачає заміну застарілих законів, що не відповідають потребам суспільного розвитку.

Відносно визначена гіпотеза – гіпотеза, що не містить достатньо повних умов про обставини дії норми, обмежуючи умови застосування норми права певним колом формальних вимог.

Відносно визначена диспозиція – диспозиція, яка чітко не визначає правило поведінки, в межах якої можуть діяти суб'єкти суспільних відносин.

Відносно визначена санкція – санкція, що передбачає мінімальну і максимальну (або лише максимальну) межу юридичної відповідальності, яка повинна бути застосована до правопорушника за порушення норми права.

Вільні вибори – вибори при яких виборцям забезпечуються умови для вільного формування своєї волі та її вільного виявлення при голосуванні. Застосування насильства, погроз, обману, підкупу чи будь-яких інших дій, що перешкоджають вільному формуванню та вільному волевиявленню виборця, забороняється.

Вибори – форма безпосередньої демократії зміст якої полягає у формуванні представницьких органів державної влади та органів місцевого самоврядування шляхом голосування громадян України.

Виборча система – система, під якою слід розуміти суспільні відносини врегульовані нормами Конституції та законів України які виникають, змінюються та припиняються у зв'язку з голосуванням громадян за кандидатів на виборні посади та розподілі виборних посад за результатами виборів.

Виборче право – інститут конституційного права, що об'єднує норми конституційного та інших галузей права, які визначають поняття, види, принципи виборів, порядок їх організації та проведення, а також юридичну відповідальність за порушення чинного законодавства про вибори.

Вимоги законності – відображення її спрямованості, обумовлену змістом норм права.

Виняткові норми права – норми права, які передбачають винятки із загальних і спеціальних норм.

Влада – соціальне явище, яке передбачає вольові відносини індивіда до самого себе (влада над собою), між індивідами, групами, класами в суспільстві, між громадянином і державою, між посадовою особою і підлеглим, між державами.

Внутрішня систематизація – обробка нормативних актів, що сприяє досягненню внутрішньої єдності норм права, усуненню колізій, прогалин у праві.

Всеукраїнський референдум – спосіб прийняття громадянами України шляхом голосування законів України, інших рішень загальнодержавного значення.

Встановлення контролю законності – держава зобов'язана забезпечити реальний контроль за їх дотриманням і виконанням.

Г

Гарантії законності – сукупність умов суспільного життя і заходів, що вживаються державою для забезпечення режиму законності і стабільного правопорядку.

Гіпотеза норми права – частина норми права, що визначає умови, за наявності яких суб'єкти права мають здійснювати свої права та обов'язки, зазначені в диспозиції цієї норми.

Громадські організації – добровільні об'єднання громадян, які створюються для реалізації, задоволення та захисту прав і законних інтересів цих громадян у певних сферах суспільного життя.

Гласність правотворчості – прозорість правотворчого процесу для широкої громадськості, відкрите, вільне і ділове обговорення проєктів нормативно-правових актів, інформування про них населення.

Гуманізм – створення норм права для реалізації та захисту прав і свобод громадян.

Гуманізм правотворчості – формування нормативно-правових актів на засадах загальнолюдських цінностей, міжнародних стандартів прав людини, створення умов і механізмів їхнього втілення в життя суспільства і держави.

Д

Делегована правотворчість – здійснення правотворчості за дорученням вищого представницького органу державної влади – парламенту.

Демократія – форма політичної організації суспільства, що характеризується участю народу в управлінні державою.

Демократизм правотворчості – участь громадян, державних і недержавних організацій у процесі правотворчості, вираження їх

волі, безпосередня або через представників участь народу в розробці та прийнятті нормативно-правових актів, врахування громадської думки та інтересів широких верств населення

Держава – особлива організація політичної (публічної) влади суспільства, наділена суверенітетом та розміщена на певній території, де проживає населення, з наявним державним апаратом, за допомогою якого встановлюються загальнообов'язкові правила поведінки і реалізовується здатність здійснювати фіскальні заходи.

Державна влада – певним чином сформовані владні стосунки.

Державний апарат – система всіх державних органів, які здійснюють завдання та виконують певні функції держави.

Державний режим – елемент форми держави, що характеризується як сукупність певних методів (способів) здійснення державної влади.

Державне правління – елемент форми держави, що визначає структурну організацію влади, характеризує порядок утворення вищих органів державної влади, компетенцію, взаємодію між собою органів державної влади та здійснюване ними управління.

Державний устрій – елемент форми держави, що визначає її внутрішню будову та територіальну організацію влади.

Демократизм – забезпечення прийняття участі громадян в керівництві державою через безпосередню участь у виборах, референдумах.

Демократизм законності – ставлення громадськості та окремих її суб'єктів до виданих нормативно-правових актів.

Динамізм правотворчості – своєчасність реагування суб'єктів правотворчості на зміни в соціально-економічному та політичному розвитку шляхом видання відповідних нормативно-правових актів.

Диспозитивні норми права – норми права, які встановлюються суб'єктом, відповідні правила поведінки.

Диспозиція – частина норми права, що визначає саме правило поведінки, яким дозволяється, забороняється або рекомендується вчинення певних дій.

Дисциплінарні проступки – суспільно шкідливі вчинки, які завдають шкоду внутрішньому розпорядку діяльності підприємств, установ, організацій; наприклад, невиконання чи неналежне виконання трудових обов'язків працівником та ін.

Джерела права – форми об'єктивізації правових норм, які є ознаками їхньої обов'язковості на сьогодні в суспільстві.

Добровільність участі у виборах – вибори при яких ніхто не може бути примушений до участі чи неучасті в них.

Дозвільні норми права – норми права, що дають можливість суб'єктам виконати певні дії, наділяють їх певними правами.

Дотримання режиму законності – дотримання та виконання приписів законів всіма суб'єктами права.

Доцільність законності – прийняття та застосування на практиці кожного законодавчого акта має певну мету регулювання суспільних відносин та захисту прав суб'єктів держави.

Е

Екологічні соціальні норми – норми, які регулюють відносини в сфері охорони навколишнього середовища.

Економічні соціальні норми – норми, які регулюють суспільні відносини в сфері економіки. Вони пов'язані з взаємодією форм власності, з виробництвом, розподілом і споживанням матеріальних благ.

Є

Єдність законності – однакова юридична сила всіх виданих нормативно-правових актів на всій території держави.

Заборонні норми права – норми права, які містять заборони щодо виконання суб'єктами певних дій, наприклад, забороняється порушувати правила дорожнього руху.

З

Загальне виборче право – право голосу на виборах громадянами України, яким на день виборів виповнилося вісімнадцять років.

Загальні конвенції – договори, в яких беруть участь або можуть брати участь всі держави, і в них містяться норми загального міжнародного права.

Загальні норми права – норми права, які поширюються на всіх громадян держави.

Загальні правові принципи – принципи, які характеризують певні положення, покладені в основу змісту права, визначають його характер і ознаки, систему формування правової системи держави.

Загальні функції права – функції, що характеризують соціальний вплив права на суспільне життя – політику, економіку, культуру та інші сфери життєдіяльності держави, виключаючи застосування спеціальних юридичних засобів.

Загальність законності – рівність усіх суб'єктів права перед законом і відповідальність перед ним незалежно від віку, статі, віросповідання, положення в суспільстві.

Загальнонаукові методи теорії держави та права – філософські способи за допомогою яких досліджується понятійно-категорійний апарат юриспруденції, загальні та специфічні закономірності виникнення, розвитку і функціонування держави та права.

Загальносоціальне право – право, що створюється громадянським суспільством, відображає основні принципи, які забезпечують свободу особистості та його безпеку життєдіяльності.

Загальносоціальна сутність права – право, що розглядається як загальновизнаний компроміс між різними класами, групами та соціальними прошарками для забезпечення потреб та інтересів як громадянського суспільства в цілому, так і окремих його суб'єктів.

Закон – нормативно-правовий акт, прийнятий в особливому порядку органом законодавчої влади чи на референдумі, що відображає волю народу, має вищу юридичну силу та регулює найбільш важливі суспільні відносини.

Законність – комплексне соціально-правове явище, що характеризує організацію і функціонування суспільства і держави на правових засадах.

Законодавчий референдум – референдум, що проводиться з метою прийняття законів, що регулюють найважливіші аспекти державного й суспільного життя.

Законність правотворчості – прийняття нормативно-правових актів відповідно до закріпленого Конституцією України процесу правотворчості, формування відповідно до цього їх змісту, а також набрання та здійснення чинності.

Законотворчість – правотворчість вищого представницького органу – парламенту, у процесі якої видаються нормативно-правові акти іншої юридичної сили – Закони.

Застосування правових норм – здійснювана компетентними державними органами або уповноваженими на те громадськими об'єднаннями організаційно-правова діяльність, яка полягає у встановленні формально обов'язкових правил поведінки індивідуального характеру з метою забезпечення необхідних умов для належної реалізації юридичних норм.

Заповнення прогалін у праві – усунення повної або часткової відсутності у чинних нормативних актах необхідних юридичних норм. При цьому враховуються ті обставини, що аналогія закону не усуває наявні прогалини, які заповнити можна лише шляхом правотворчості.

Звичаєве право – система норм, заснованих на звичаях, санкціонованих державною владою.

Злочини – передбачені кримінальним законодавством суспільно небезпечні винні діяння, які посягають на суспільний лад держави, її політичну, економічну систему, власність, життя, права та свободи особи.

Зміст права – сукупність правових приписів, за допомогою яких здійснюється регулювання суспільних відносин; це закріплені у правових нормах суб'єктивні права (дозволи), юридичні обов'язки (зобов'язання) та заборони.

Змішана виборча система – система, яка передбачає комбінування пропорційної та мажоритарної виборчих систем у межах однієї держави.

Зобов'язальні норми права – норми права, які наділяють суб'єктів обов'язками щодо виконання певних дій.

Зовнішня систематизація – обробка нормативних актів за формою та їхня класифікація.

I

Ідеологічний компонент політичної системи держави – політична ідеологія, характерна для суб'єктів політичної системи (ідеологія лібералізму, консерватизму, фашизму і т.д.).

Інкorporація – об'єднання в певному порядку чинних нормативно-правових актів у збірники без зміни їхнього змісту,

Інструкції – нормативно-правові акти, які встановлюють порядок застосування чинного законодавства чи порядок здійснення будь-якої діяльності.

Інтегративний компонент політичної системи держави – політичні відносини, які реально поєднують всі вищезгадані компоненти в цілісне, хоча й суперечливе утворення.

Імперативний референдум – референдум, результати якого набувають найвищої юридичної сили і не потребують затвердження Верховною Радою України.

Імперія – складна держава, яка має суверенну державу-метрополію і підвладні їй несuverенні держави-колонії

K

Казуальний спосіб викладення норм права в нормативно-правових актах – викладення конкретних індивідуальних ознак, випадків фактичних обставин, настання яких зумовлює виникнення правила поведінки.

Канонічне право – норми певних релігій, які закріплюються у відповідних канонічних текстах і книгах, які регулюють правові

відносини суб'єктів правовідносин, незалежно від їхньої приналежності чи неприналежності до даної релігійної конфесії.

Класова сутність права – система встановлених і гарантованих державою правових норм, що відображають державну волю економічно пануючого класу.

Кодифікація – створення нового, систематизованого нормативно-правового акта шляхом глибокої та всебічної переробки чинного законодавства і внесення до нього суттєвих змін.

Консолідація – об'єднання декількох нормативно-правових актів, що регулюють однорідну сферу суспільних відносин в один нормативно-правовий акт без суттєвої зміни його змісту.

Консультативний референдум – референдум, результати якого не мають юридичної сили й покликані тільки виявити точку зору населення на те чи інше питання.

Конституція – основоположний установчий політико-правовий акт, який закріплює конституційний лад, права та свободи людини і громадянина, визначає форму правління і державного ладу, правовий статус органів державної влади.

Конституційні закони – закон, що приймаються в такому ж порядку, як і конституція з питань, передбачених і органічно пов'язаних з Конституцією.

Конституційні проступки – суспільно шкідливі протиправні вчинки, які завдають шкоду порядку організації та діяльності органів влади та управління, конституційним правам та свободам громадян, але не мають ознак складу злочину.

Конституційний референдум – референдум, який проводиться з приводу прийняття Конституції або внесення до неї змін.

Конфедерація – договірний союз держав, які об'єдналися для досягнення спільних цілей і зберігають свій суверенітет.

Корпоративні норми – правила поведінки, які регулюють відносини між членам в окремих організаційних структурах.

Л

Легальна влада – узаконені у своїй діяльності спеціально створені органи для утримання влади і втілення її рішень у життя.

Легітимна влада – юридично (конституційно) обґрунтована і визнана народом країни, а також світовою спільнотою.

Локальна правотворчість – прийняття нормативних документів на підприємстві, в установі та організації для внутрішнього користування їх співробітниками.

Локальні нормативні акти – розпорядження, прийняті на рівні конкретного підприємства, установи та організації, що регулюють їх діяльність.

М

Мажоритарна виборча система – система, яка застосовується під час виборів одноособових та колегіальних представницьких органів державної влади та органів місцевого самоврядування. Вона передбачає утворення одномандатних виборчих округів, на які поділяється вся територія країни чи відповідної адміністративно-територіальної одиниці, чи суб'єкта місцевого самоврядування, в яких громадяни голосують за конкретних кандидатів, що претендують на представницький мандат.

Матеріальне право – сукупність норм права, за допомогою яких держава безпосередньо регулює певні суспільні відносини.

Мета юридичної відповідальності – захист прав і свобод людини та громадянина, забезпечення законності і правопорядку в державі, виховання у правопорушників поваги до права, а також профілактика правопорушень.

Методи правового регулювання – сукупність певних способів (прийомів), за допомогою яких впорядковуються суспільні відносини.

Методи теорії держави та права – відповідні способи, що дають змогу визначати та отримувати знання про понятійно-категорійний апарат юриспруденції, загальні і специфічні закономірності виникнення, розвитку і функціонування держави та права.

Механізми правового регулювання – система всіх правових засобів, за допомогою яких здійснюється правове регулювання.

Методологія теорії держави та права – система певних методів (способів), принципів, конкретних засобів, за допомогою яких з'ясовується предмет науки.

Механізм держави – система органів, організацій, інших державних інститутів, які формують її організаційну основу та беруть безпосередню участь у здійсненні завдань і функцій держави.

Міжнародний договір – міжнародна угода, укладена між державами в письмовій формі, що регулюється міжнародним правом). Особливим видом міжнародного договору є Статут ООН.

Міжнародний звичай – неписане правило, що склалося в міжнародній практиці та за яким суб'єкти міжнародного права визнають юридично обов'язковий характер.

Міжнародно-правові акти – норми міжнародного співтовариства, які поширюються на територію держави після відповідної ратифікації цих актів відповідними державними органами.

Місцевий референдум – спосіб прийняття громадянами України, які постійно проживають на території відповідної адміністративно-територіальної одиниці, рішень з найважливіших питань місцевого значення.

Н

Накази – розпорядчі документи оперативного характеру, котрими затверджуються чи скасовуються інші підзаконні нормативно-правові акти чи продовжується строк їхньої дії.

Науковість правотворчості – вивчення соціальних, економічних, політичних та інших факторів розвитку суспільства, його об'єктивних потреб, ефективне використання досягнень юридичної та інших наук при упорядкуванні проектів нормативних актів; залучення до розробки нормативно-правових актів науковців, фахівців відповідної галузі права чи господарства, проведення їхньої незалежної наукової експертизи, використання правил законодавчої техніки.

Нелегальна влада – злочинна влада, яка діє поза рамками закону, вносить беззаконня і безладдя до суспільства.

Нормативний компонент політичної системи держави – право, мораль, звичаї, політичні та інші норми, що регулюють відносини суб'єктів політичної системи.

Норми-звичаї – правила поведінки, що склалися внаслідок фактичного їх застосування протягом тривалого часу.

Нормативно-правовий акт – офіційний акт правотворчості, що представляє собою владний припис, що містить норми права.

Нормативно-правовий договір – письмовий юридичний акт суб'єктів договірної правотворчості, що містить норму чи принцип права.

Норми моралі – система норм і принципів, які виникають із потреби узгодження інтересів індивідів з класом, соціальною групою, державою, спрямовані на регулювання поведінки людей відповідно до понять добра та зла і підтримуються особистими переконаннями, традиціями, вихованням, силою громадської думки.

Норми права – встановлені або санкціоновані, а також охоронювані державою правила поведінки, що визначають права та обов'язки осіб у регульованих суспільних відносинах.

О

Об'єднання громадян – добровільні громадські формування, що їх створює населення з метою захисту своїх прав і свобод, законних інтересів, діють на засадах самофінансування, самоорганізації та самоуправління.

Об'єктивне (позитивне) право – система норм права, що встановлюються державою та містяться у виданих компетентними державними органами нормативно-правових актах.

Оперативність правотворчості – негайне прийняття нормативно-правових актів при наявності відповідних суспільних потреб.

Орган держави – структурно організований елемент державного механізму, наділений владними повноваженнями та необхідними матеріальними засобами для здійснення завдань, пов'язаних із реалізацією цієї або іншої функції держави.

Особисте голосування – вибори при яких кожний виборець голосує на виборах особисто.

Охоронне право – сукупність норм права, що мають за мету охорону суспільних відносин, забезпечення їх недоторканності з боку правопорушників, недопущення та зменшення правопорушень.

Охоронні норми права – норми, що встановлюють міру юридичної відповідальності за порушення відповідних правил поведінки, невиконання чи неналежне виконання юридичних обов'язків, наприклад, встановлення цивільно-правової відповідальності за порушення умов договорів.

П

Педагогіка – фундаментальна суспільна наука, яка вивчає закономірності здійснення навчально-виховної діяльності, а також функціонування системи освіти.

Первинне регулювання суспільних відносин – розробка і прийняття нових правових норм діє в тих випадках, коли суспільні відносини раніше не регулювалися і вперше виникла необхідність у їх регулюванні.

Підзаконні нормативно-правові акти – документи компетентних органів, які видаються на підставі закону, відповідно до нього і для його виконання.

Підзаконна правотворчість – видання норм права Президентом, урядом, міністерствами, державними комітетами, місцевими органами державного управління, мерами, главами адміністрацій, керівниками підприємств, установ, організацій.

Повнота правотворчості – врахування при підготовці нормативно-правових актів усіх обставин, що вникають у тій чи іншій сфері життєдіяльності держави.

Положення – нормативно-правові акти, які закріплюють структуру, функції та компетенцію певної державної організації.

Плановість правотворчості – прийняття нормативно-правових актів відповідно до їх функціонального призначення і встановлених термінів.

Політика – важлива сфера життєдіяльності суспільства, що характеризує взаємовідносини між різними соціальними групами та індивідами з метою організації політичної влади, забезпечення прав, свобод і законних інтересів членів суспільства.

Політична діяльність – дія суб'єктів, спрямована на забезпечення функціонування та захисту політичної влади в суспільстві.

Політична культура – система політичних знань, досвіду, цінностей, якими володіють суб'єкти політичної системи, їхня оцінка сучасного політичного буття, а також вміння застосовувати ці знання у побуті та в політичній діяльності.

Політична свідомість – елемент свідомості людини, що характеризує її оцінку сучасного політичного буття та зумовлює вибір варіанта поведінки відповідно до індивідуальних і суспільних інтересів.

Політичні відносини – врегульовані політичними нормами відносини, у результаті-яких у суб'єктів політичної системи виникають права та обов'язки.

Політичні партії – добровільні політичні організації, створенні прихильниками певної політичної теорії, які висловлюють волю певних категорій населення й мають за основну мету делегування своїх представників у державні органи та органи місцевого самоврядування, утримання влади, реалізацію програмних рішень.

Політичні принципи – основні вихідні положення, тенденції, ідеї, закономірності, що покладені в основу політичної діяльності та повинні виконуватися всіма її суб'єктами.

Політичний процес – діяльність усіх суб'єктів політичних відносин, спрямована на формування, зміну, перетворення та функціонування політичної системи суспільства.

Політичні соціальні норми – норми, які регулюють відносини між класами, націями, народностями; пов'язані з їх участю в боротьбі за владу в державі, а також формують взаємовідносини держави з іншими елементами політичної системи.

Політичні норми – основні правила поведінки, що регулюють політичні відносини між суб'єктами політичної системи суспільства, визначають межі дозволів і заборон.

Політичний режим – сукупність способів і прийомів, за допомогою яких здійснюється політична влада.

Політична система суспільства – механізм організації та функціонування політичної влади, який передбачає впорядкування на засадах права системи всіх політичних явищ, що взаємодіють (або протидіють) у суспільстві з метою завоювання, утримання чи участі в політичній владі.

Політологія – соціально-гуманітарна наука про політику, про закономірності і випадковості розвитку політичного процесу, функції політичної системи та влади, про сутність, форми та методи діяльності суб'єктів політики та про проблеми глобальної політики, зокрема, міжнародних відносин.

Політологія права – наука, яка вивчає правові, владні та політичні явища, що перебувають у постійній зміні, чим створюють передумови для вибору та здійснення суспільних змін.

Попереджувальні санкції – санкції, що забезпечують запобігання правопорушень, проведенню профілактичної роботи правоохоронними органами та іншими уповноваженими суб'єктами, з метою недопущення протиправної поведінки суб'єктів суспільних відносин.

Право – система правил поведінки, що встановлюються або санкціонуються державою, гарантуються нею, містяться в нормативно-правових актах і регулюють найважливіші суспільні відносини.

Правова доктрина – специфічне правове явище, включає в себе праці видатних правознавців, актів законодавства та судової практики України та інших держав, в яких аналізується еволюція наукових поглядів, форми їх об'єктивізації, розкривається співвідношення і особливості взаємодії з іншими правовими явищами, а також формулюється авторське визначення певних правових доктринальних понять.

Правова ідеологія – система правових поглядів, що базується на певних ідеологічних і наукових позиціях.

Правова культура – система правових знань, вмінь і навичок, емоцій, почуттів, вольових компонентів, які проявляються у правомірній діяльності та поведінці.

Правова поведінка – дії, які зумовлюють і визначають правову поведінку суб'єктів права, її напрям та характер. Вона є вольовим елементом правосвідомості, оскільки об'єднує в собі раціональні та емоційні компоненти.

Правова психологія – утворюється на основі відображення суб'єктами правових відносин правової поведінки у формі громадянської думки, переживань, почуттів, емоцій, оцінок.

Правова система – сукупність усіх взаємопов'язаних, взаємодіючих і взаємоузгоджених юридичних засобів, за допомогою яких здійснюється регулювання суспільних відносин.

Правова установка – положення, які безпосередньо впливають на поведінку суб'єктів шляхом формування відповідних мотивів і правових установок.

Правове виховання – цілеспрямована, послідовна, систематична діяльність держави та її органів, а також громадських об'єднань та організацій по формуванню певної системи правових знань, вмінь і навиків, правового мислення, законності, почуття поваги до права та закону.

Правове регулювання – державно-владний вплив на суспільні відносини за допомогою правових засобів з метою їхнього впорядкування, утвердження, охорони та розвитку.

Правовідновлювальні санкції – санкції спрямовані не на покарання правопорушника, а на відновлення попереднього стану порушених прав і законних інтересів, виконання правопорушником покладених на нього невиконаних чи неналежним чином виконаних обов'язків.

Правовий нігілізм – протилежність правовій культурі, коли більшість членів суспільства негативно ставиться до законодавства і необхідності дотримуватися його, не визнає суспільної цінності права, що призводить до порушень правового порядку, зростання злочинності.

Правопорушення – протиправне, винне, суспільно небезпечне або шкідливе діяння (дія/бездіяльність) деліктоспроможного суб'єкта, яке спричиняє шкоду інтересам суспільства, держави або особи.

Право бути обраним – вибори при яких депутатом може бути обраний громадянин України, який на день виборів досяг двадцяти одного року, має право голосу і проживає в Україні протягом останніх п'яти років.

Право висування кандидатів у депутати – право висування кандидатів у депутати належить громадянам України, які мають право голосу.

Правосвідомість - сукупність поглядів та ідей, які відображають ставлення людей, соціальних груп, націй до права, законності, правосуддя щодо їх правомірності.

Правові відносини – особливий різновид врегульованих нормами права суспільних відносин, учасники яких мають суб'єктивні права та юридичні обов'язки.

Правові принципи – закріплені в нормах права основні вихідні ідеї, закономірності, тенденції та особливості, що відображають зміст і положення права, його взаємодію з іншими суспільними явищами.

Правовідносини в канонічному праві – правовий зв'язок між суб'єктами канонічного права, заснований на нормах внутрішнього церковного і зовнішнього церковного права.

Правовикористання – можливість чинити самим суб'єктом фактично і юридично значущі дії, наприклад, право голосувати, подавати позов до суду, продавати чи дарувати своє майно та ін.

Правовиконання – можливість зацікавленої особи жадати від зобов'язаного суб'єкта виконання покладених на нього обов'язків, наприклад, вимагати сплату боргу, передавати майно, відшкодувати податкові недоплати та ін.

Правозахист – можливість звертатися за підтримкою і захистом держави у разі порушення суб'єктивного права правозобов'язаною особою.

Правова педагогіка – наука, яка використовується при вивченні проблеми формування належного рівня правової свідомості та правової і професійної культури, правомірної поведінки та соціально-правової активності, в правовому вихованні та правовій освіті населення.

Правотворчість – правова форма діяльності держави та уповноважених організацій з прийняття, зміни, призупинення та скасування дії юридичних норм.

Правотворчість громадських організацій – прийняття нормативних актів профспілковими та іншими громадськими організаціями для врегулювання певних відносин у відповідній сфері.

Правотворчий процес – процесуальна діяльність суб'єктів правотворчості, якою передбачається порядок формування і закріплення їх волі шляхом встановлення, зміни чи скасування правових норм, яка відбувається відповідно до встановленої процедури.

Представницька демократія – вирішення суспільних і державних питань виборними представниками громадян.

Приватне право – сукупність норм права, що регулюють майнові, особисті немайнові, шлюбно-сімейні, трудові і подібні відносини.

Приватно-наукові методи теорії держави та права – способи та прийоми, що відображають безпосередні конкретні напрями вивчення держави та права.

Прогалина в праві – повна або часткова відсутність у чинних нормативно-правових актах необхідних юридичних норм.

Пропорційна виборча система – застосування під час виборів колегіальних представницьких органів державної влади та органів місцевого самоврядування; передбачає утворення виборчих списків кандидатів від організацій політичних партій та їх виборчих блоків.

Проста санкція – дії, які передбачають застосування державою до особи, що порушила норму права, одного стягнення.

Прості (унітарні) держави – держава, у якій відсутні відокремлені державні утворення, що користуються певною державною самостійністю.

Проступки – правопорушення, які наносять шкоду особі, суспільству, державі. Вони здійснюються у різних сферах суспільного життя, мають різні об'єкти впливу та юридичні наслідки.

Професіоналізм правотворчості – залучення до розробки нормативних актів кваліфікованих спеціалістів із відповідних галузей науки, вчених-юристів та юристів-практиків, які мають необхідні знання і досвід.

Процесуальне право – сукупність норм права, що регулюють порядок застосування норм матеріального права.

Процесуальні правопорушення – дії, які посягають на встановлені законом процедури здійснення правосуддя та ін.

Пряме виборче право – право при якому громадяни України обирають депутатів безпосередньо шляхом голосування за кандидатів у депутати, включених до виборчого списку партії чи блоку.

Психологія – наука про теоретичні принципи, обґрунтування методів психологічного пізнання, формулювання основних закономірностей існування і розвитку психічної реальності.

Постанови уряду України – підзаконні нормативно-правові акти, які мають особливо важливе значення, видаються у формі постанов. Усі акти уряду України є обов'язковими до виконання в Україні. Особливістю актів уряду є те, що вони можуть бути прийняті лише на підставі та на виконання Законів України, а також указів Президента України.

Публічна влада – влада, яка виступає від імені всього суспільства (народу), має “публічну” основу своєї діяльності (казенне майно, власні прибутки, податки).

Публічне право – сукупність норм права, що регулюють відносини та закріплюють порядок організації, формування, структури, правовий статус державних органів, захист суверенітету, територіального ладу і правопорядку, міждержавні стосунки.

Рабовласницький тип держави – перший в історії людства тип держави, який не мав загального поширення і був перехідним. Він характеризувався приватною власністю і рабською працею. Членами держави визнавались передусім рабовласники та деякі представники інших прошарків.

Реалізація норм права – втілення приписань правових норм у правомірному поведженні суб'єктів права.

Регулятивні норми права – правила поведінки, що встановлюють суб'єктивні права та юридичні обов'язки суб'єктів права.

Регулятивне право – сукупність норм права, що регулюють поведінку суб'єктів права, закріплюючи суб'єктивні права та юридичні обов'язки.

Рекомендаційні норми права – закріплюють варіанти бажаних, але не обов'язкових правил поведінки.

Релігійні соціальні норми – норми, які регулюють відносини у сфері релігії та між різними релігіями.

Расово-релігійна сутність права – відповідні релігійні, національні чи расові інтереси, які є визначальними для організації державно-політичного життя суспільства та офіційно зафіксовані у системі законів та підзаконних нормативно-правових актах.

Референдум – спосіб вирішення шляхом голосування кардинальних проблем загальнонаціонального (прийняття конституції) і місцевого значення, інших важливих законів чи внесення в них змін.

Рівне виборче право – усі кандидати в народні депутати мають рівні права і можливості брати участь у виборчому процесі.

Рівність громадян перед законам – дотримання положень законів та підзаконних нормативно-правових актів всіма без виключення громадянами незалежно від національності, посади, статі та релігійних переконань.

Рішення органів місцевого самоврядування – нормативно-правові документи, що приймаються в межах їхньої компетенції та діють на території відповідних міст, районів, сіл, селищ та ін.

Розпорядження Президента – підзаконні нормативно-правові акти, які приймаються з поточних або процедурних питань.

Розпорядження уряду – підзаконні нормативно-правові акти з оперативних чи поточних питань, видаються у формі розпоряджень.

Романо-германська правова сім'я – сукупність національних правових систем держав, що мають спільні ознаки і закономірності розвитку, засновані на римському праві з національними особливостями.

Санкція – частина норми, у якій вказано заходи державного примусу в разі невиконання її диспозиції.

Свобода – передбачає можливість вибору певного варіанта поведінки особи.

Сім'я правової системи – сукупність національних правових систем держав, які виділені на основі ознак, що характеризують схожість побудови системи права і системи законодавства, місце та значення джерел права, організацію та функції судових органів держави.

Система законодавства – система всіх прийнятих і впорядкованих парламентом нормативно-правових актів.

Систематизація нормативно-правових актів – діяльність компетентних державних органів і уповноважених організацій з метою впорядкування та вдосконалення дії всіх нормативно-правових актів, відміни чи зміни застарілих норм і створення нових, відповідно до потреб та розвитку суспільного життя.

Системність правотворчості – суворий облік системи права, системи законодавства, узгодження з іншими нормативно-правовими актами.

Склад правопорушення – сукупність об'єктивних і суб'єктивних ознак, які характеризують протиправну поведінку (правопорушення), що є підставою для застосування юридичної відповідальності.

Складна санкція – санкція, яка передбачає застосування державою до особи, що порушила норму права, одночасно декількох стягнень.

Складні держави – держави, що формуються з окремих адміністративно-територіальних одиниць, які володіють певною державною самостійністю.

Соціальна (публічна) влада – вольові (керівництва – підкорення) відносини між людьми з приводу організації їх спільної діяльності, вироблення та здійснення спільної для даного соціального колективу волі.

Соціально-політичний заміст права – сукупність положень, в яких відображається економічна, політична, класова сутність та спрямованість права.

Соціальна справедливість – захист права та свободи різних соціальних груп, а також встановлення відповідності між правопорушенням і покаранням.

Соціальні норми – правила поведінки, що регулюють взаємини людей та їхніх об'єднань.

Соціологія – наука про умови та процеси у суспільстві, а також їх дослідження.

Соціологія права – галузь загальнотеоретичного правознавства, предметом якої є соціальні умови дії права в суспільстві (його формування, існування, реального функціонування).

Спеціальні методи теорії держави та права – способи, напрацьовані певною юридичною наукою, що використовуються для вирішення конкретних завдань у межах юриспруденції.

Спеціальні норми права – правові положення, які поширюються на певні категорії населення, наприклад норми Земельного кодексу

Спеціальні функції права – функції, що розкривають сутність і зміст юридичного призначення права

Спеціально-юридичний зміст права – характеристика права як специфічного інституційного утворення (соціальний інститут, необхідний атрибут функціонування суспільства).

Справедливість законності – можливість держави захистити права та свободи будь-якої людини і громадянина, незалежно від матеріального чи службового положення.

Стабільність правотворчості – підготовка нормативно-правових актів для постійного регулювання їх положеннями певних суспільних відносин.

Структура норми права – внутрішня її будова, що характеризується змістом, взаємозв'язком і співвідношенням елементів.

Структура права – внутрішня побудова права, спосіб організації та взаємодії його елементів.

Структура форми держави – стійка єдність складних елементів політичної системи та взаємозв'язків між ними, а її форма – порядок (спосіб) організації та здійснення державної влади в країні.

Суб'єктний (інституціональний) компонент політичної системи держави – організаційно сформовані носії певної політики (держави, партії, профспілки, трудові колективи).

Суб'єкти (носії) політики держави – громадяни та об'єднання громадян (політичні партії, громадські організації, трудові колективи, класи, нації, соціальні верстви, групи).

Суб'єктивне право – міра можливої поведінки учасника правовідносин для досягнення конкретного результату.

Суверенна влада – відділена від інших видів влади всередині країни (від партійної, церковної та ін.). Вона незалежна від них і має виключне монополічне становище у сфері реалізації державних справ.

Судовий прецедент – рішення конкретної юридичної справи, що виносить судовий орган держави і яке стає обов'язковим для вирішення подібних справ у майбутньому.

Сучасний тип держави – держава, якій притаманна соціальна спрямованість, демократичний режим утворення державних органів і правова форма державної діяльності. Сучасні держави задовольняють загальнолюдські потреби, захищають основні права людини та громадянина. Економічною основою такої держави є наявність значної кількості саме власників засобів виробництва, рівноправність різних форм власності – приватної, комунальної (муніципальної) та державної.

Т

Тасмне голосування – участь громадян у виборах при яких контроль за волевиявленням виборців забороняється.

Теорія держави та права – система узагальнених знань про понятійний апарат юриспруденції, загальні та специфічні закономірності виникнення, розвитку й функціонування держави і права, про їхню сутність, зміст і призначення в суспільстві.

Технічні норми – правила, що вказують на найбільш економічні та екологічно нешкідливі методи, прийоми і засоби впливу людей на матеріальний світ, їх роботу з технічними і природними об'єктами.

Техніко-юридична досконалість правотворчості – впорядкування нормативно-правових актів з врахуванням правил, способів, прийомів юридичної техніки, які є обов'язковими для правотворчих органів.

Типи держав – сукупність держав, які об'єднані на основі спільних ознак і відображають відповідний рівень їхнього розвитку на певному історичному етапі.

Тлумачення правових норм – діяльність щодо з'ясування роз'яснення змісту норми з метою правильного її застосування і реалізації.

Трудові колективи – об'єднання працівників державної, комунальної, колективної, приватної та змішаної формам власності для спільної роботи та досягнення бажаного результату в економічній та громадській діяльності.

У

Укази Президента – обов'язкові для виконання на всій території України підзаконні нормативно-правові акти, які не повинні

суперечити Конституції України та Законам України, видаватися в межах президентських повноважень, передбачених Конституцією та конституційними законами.

Уповноважувальні норми права – норми, які надають певні права для виконання своїх обов'язків.

Універсальна влада – поширення владних рішень на все суспільство, які є загальнообов'язковими для всіх колективних і індивідуальних суб'єктів

Упорядкування нормативно-правового матеріалу – кодифікаційна або систематизаційна правотворчість передбачає обґрунтоване його відновлення для більш докладного використання

Ф

Федерація – союзна держава, що складається з територій-суб'єктів, які мають обмежений суверенітет.

Феодалний тип держави – суспільство, головною ознакою якого є централізація управління, а провідною формою державної організації – монархія. Воно характеризується володінням селянами, як член держави, деякими засобами виробництва (будинками, інвентарем) при відсутності права власності на землю.

Філософія – наука, що вивчає найбільш загальні суттєві характеристики і фундаментальні принципи реальності і пізнання, буття людини, відносин людини і світу.

Філософія права – розділ філософії та юриспруденції, який займається дослідженням сенсу права, його сутності та поняття, його місця у світі, його цінності та значимості, його ролі в житті людини, суспільства і держави, у долях народів і людства.

Форма державного устрою – спосіб територіального устрою держави, який визначає порядок взаємодії центральної, регіональної та місцевої влад.

Форми здійснення функцій держави – зовнішній прояв діяльності держави, що характеризує реальні можливості здійснення нею своїх функцій.

Функції держави – основні напрями діяльності держави, які характеризуються сутністю, завданнями і певними цілями.

Функції права – напрями впливу права на суспільні відносини. з метою їх врегулювання.

Функції правотворчості – напрями діяльності, пов'язаної зі встановленням, зміною або скасуванням правових норм, створенням і розвитком законодавства.

Функціональний компонент політичної системи держави – політичний режим, характер якого (авторитарний, демократичний) істотно позначається на можливості доступу недержавних об'єднань громадян до державної влади

Функції теорії держави та права – основні напрямки дослідження певних суспільних явищ, що характеризують сутність і зміст її призначення як науки.

Ц

Цивільно-правові проступки – правопорушення у сфері майнових та пов'язаних з ними особистих немайнових відносин, які виникають між суб'єктами та складають для них матеріальну чи духовну цінність, наприклад, невиконання зобов'язань за цивільно-правовим договором.

Ш

Штрафні санкції – санкції, які застосовуються уповноваженими суб'єктами до осіб, винних у вчиненні правопорушення.

Ю

Юридична відповідальність – передбачена нормами права міра державного примусу, що застосовується щодо особи, яка вчинила правопорушення.

Юридичні факти – конкретні життєві обставини, з настанням яких норма права пов'язує виникнення, зміну чи припинення правовідносин.

Юридичний зміст правовідносин – зафіксовані в нормах права суб'єктивні права та юридичні обов'язки їхніх учасників.

Юридичний процес – врегульований процесуальними нормами порядок діяльності компетентних державних органів, їхніх посадових осіб та інших уповноважених на те суб'єктів, який полягає в підготовці, ухваленні та документальному закріпленні юридичних рішень загального чи індивідуального характеру.

Юридична психологія – наука про правову психологію людини, особливості її правосвідомості, як фактора правової поведінки, сутність правової соціалізації, критерії їх оцінки, закономірності формування особистості у сфері правових відносин.

ВИСНОВКИ

Сьогодні українська громадськість потребує демократичної держави, в якій забезпечувалися б права і свободи. Це можливо лише за умов високого рівня правової та політичної культури, розвинутого громадянського суспільства, що у свою чергу потребує існування правової держави. Тому теорія держави і права приділяє значну увагу правовому та політичному світогляду, правам і свободам людини й громадянина.

Зі сприйняттям ідей правової держави значно збагатився гуманістичний зміст сучасного вчення про державу та право. Цим самим даний предмет створює базисний фундамент для навчання та практичної діяльності майбутнього юриста та економіста. Гарантом такої позиції теорії держави і права є в майбутньому високо-стабільне суспільство з високою правовою свідомістю і правовою культурою.

Теорія держави і права формує юридичний світогляд майбутніх фахівців і привчає їх до логічного, системного та абстрактного мислення. Проте у значної частини студентів цей процес пов'язаний із певними труднощами, адже абстрагуванню піддаються ще маловідомі поняття, соціальні явища та взаємозв'язки. При цьому використання юридичної термінології в процесі семінарських та практичних занять повинно спиратися на добре засвоєні та систематизовані теоретичні знання різних галузей права.

Демонструючи фундаментальний, методологічний характер, теорія держави і права виявляє тенденції розвитку державно-правових явищ, сприяє формуванню нових підходів, вдосконалює та розвиває власний понятійний апарат. Зокрема, результатом таких досліджень і є запропонований навчальний посібник, який водночас відзначається своєрідним новим підходом до вивчення дисципліни "Основи теорії держави і права".

У посібнику складні питання подаються на рівні потреб навчального процесу вищих навчальних закладів, доступно для неспеціалістів, широкого кола читачів. Ним можуть користуватися як учні шкіл, ліцеїв, гімназій, так і абітурієнти, які готуються до вступу на юридичні факультети та відділення правознавства вищих навчальних закладів.

Навчальний посібник “Основи теорії держави і права” підготовлений на вузівському науковому рівні і сприятиме отриманню потрібних студентам, курсантам, слухачам знань з теорії держави і права. Він допоможе формувати і розвивати правове мислення, правосвідомість, збагатить правову культуру читачів, спонукатиме їх до подальших творчих пошуків у цьому напрямі.

Безумовно, не всі питання та аспекти загальної теорії держави і права вдалося висвітлити у цьому виданні доступно і на достатньому навчально-методичному та науковому рівні. Та сподіваємось, що ця прогалина усунеться в наступних виданнях цієї праці.

Автор навчального посібника вдячний доктору юридичних наук, професору Омельчуку О.М., доктору історичних наук професору Григоренку П.О. та кандидату юридичних наук доценту Хомі В.О. за цінні зауваження та пропозиції, які були враховані при остаточній редакції видання.

ЛІТЕРАТУРА

1. Конституція України // Відомості Верховної Ради. – 1996. – № 30.
2. Цивільний кодекс України : офіц. вид. : від 16 січн. 2003 р. // Відомості Верховної Ради. – 2003. – № 40–44. – ст. 356.
3. Кодекс України про адміністративні правопорушення // Відомості Верховної Ради Української РСР. – 1984. – № 51.
4. Про вибори народних депутатів України : закон України (№ 4061-VI) : [прийнято Верховною Радою України 7 листопада 2011 р.] // Відомості Верховної Ради. – 2012. – № 10–11.
5. Про вибори Президента України : закон України (№ 474-XIV) : [прийнято Верховною Радою України 5 березня 1999 р.] // Відомості Верховної Ради. – 1999. – № 14.
6. Про всеукраїнський референдум : закон України (№ 5475-VI) : [прийнято Верховною Радою України 6 листопада 2012 р.] // Відомості Верховної Ради. – 2013. – № 44–45.
7. Про громадянство України : закон України (№ 2235-III) : [прийнято Верховною Радою України 18 січня 2001 р.] // Відомості Верховної Ради. – 2001. – № 13.
8. Про державну службу [Електронний ресурс] : закон України (№ 889-VIII) : [прийнято Верховною Радою України 10 грудня 2015 р.]. – Режим доступу: <http://zakon5.rada.gov.ua/laws/show/889-19>.
9. Про Конституційний Суд України : закон України (№ 422-96-ВР) : [прийнято Верховною Радою 16 жовтня 1996 р.] // Відомості Верховної Ради. – 1996. – № 49.
10. Про місцеве самоврядування в Україні : закон України (№ 280/97-ВР) : [прийнято Верховною Радою України 21 травня 1997 р.] // Відомості Верховної Ради. – 1997. – № 24.
11. Про місцеві вибори : закон України (№ 595-VIII) : [прийнято Верховною Радою України 14 липня 2015 р.] // Відомості Верховної Ради. – 2015. – № 37–38.

12. Про політичні партії : закон України (№ 2365-III) : [прийнято Верховною Радою України 5 квітня 2001 р.] // Відомості Верховної Ради. – 2001. – № 23.

13. Про судоустрій та статус судів : закон України (№ 2453-VI) : [прийнято Верховною Радою України 7 липня 2010 р.] // Відомості Верховної Ради. – 2010. – № 41–42.

14. Про Уповноваженого Верховної Ради України з прав людини : закон України (№ 776/97-ВР) : [прийнято Верховною Радою України 23 грудня 1997 р.] // Відомості Верховної Ради. – 1998. – № 20.

15. Бачинін В. А. Філософія права : підручник / В. А. Бачинін, В. С. Журавський, М. І. Панов. – Київ : Ін-Юре, 2003. – 472 с.

16. Безродний Є. Ф. Світова класична думка про державу і право : навч. посібник / Є. Ф. Безродний, Г. К. Ковальчук, О. С. Масний. – Київ : Юрінком Інтер, 1999. – 400 с.

17. Біленчук П. Д. Філософія права / П. Д. Біленчук, В. Д. Гвоздецький, С. С. Сливка. – Київ : Атака, 1999. – 208 с.

18. Біленчук П. Д. Місцеве самоврядування / П. Д. Біленчук, В. В. Кравченко, М. В. Підмогильний // Муніципальне право. – Київ, 2000.

19. Ведерников Ю. А. Теорія держави і права : навч. посібник / Ю. А. Ведерников, В. С. Грекул. – 4-е вид, доп. і перероб. – Київ : ЦНЛ, 2005. – 224 с.

20. Волинка К. Г. Теорія держави і права : навч. посібник / К. Г. Волинка. – Київ : МАУП, 2003. – 239 с.

21. Головченко В. В. Правова реалізація як функція судової влади / В. В. Головченко // Правова держава. – Київ, 1996. – Вип. 7.

22. Зайчук О. В. Теорія держави і права. Академічний курс : підручник / О. В. Зайчук, Н. М. Оніщенко. – Київ : Юрінком Інтер, 2006. – 688 с.

23. Історія вчень про право і державу : хрестоматія для юрид. ВНЗ і факультетів / Уклад. Г. Г. Демиденко. – 3-тє вид., доп. – Харків : Право, 2005. – 912 с.

24. Кашатина Т. В. Происхождение государства и права. Современные трактовки и новые подходы : учеб. пособие / Т. В. Кашатина. – Москва : Юристь, 1999. – 335 с.

25. Кельман М. С. Загальна теорія держави і права : підручник / М. С. Кельман, О. Г. Мурашин. – Київ : Кондор, 2006. – 477 с.

26. Кельман М. С. Теорія держави : навч. посібник / М. С. Кельман. – Тернопіль, 2007.

27. Коваленко А. И. Правовое государство: концепции и реальность / А. И. Коваленко. – Москва, 1993.

28. Колпаков В. К. Адміністративне право України / В. К. Колпаков, О. В. Кузьменко. – Київ : Юрінком Інтер, 2001.
29. Котюк В. О. Основи держави і права : навч. посібник / В. О. Котюк. – 3-є вид, доп. і перероб. – Київ : Атіка, 2001. – 432 с.
30. Котюк В. О. Загальна теорія держави і права : навч. посібник / В. О. Котюк. – Київ : Атіка, 2005.
31. Марчук В. М. Нариси з теорії права : навч. посібник / В. М. Марчук, Л. В. Ніколаєва. – Київ : Істина, 2004. – 304 с.
32. Назаренко Є. В. Теорія держави і права / Є. В. Назаренко. – Київ, 1998.
33. Петришин О. В. Теорія держави і права : підручник / О. В. Петришин. – Харків : Право, 2014. – 368 с.
34. Олійник А. Ю. Теорія держави і права : навч. посібник / А. Ю. Олійник, С. Д. Гусарев, О. Л. Слісаренко. – Київ : Юрінком Інтер, 2011. – 176 с.
35. Основи конституційного права України : підручник / За ред. В. В. Копійчикова. – Київ : Юрінком Інтер, 1999.
36. Теорія держави і права : навч. посібник / За заг. ред. С. Л. Лисенкової, В. В. Копійчикова. – Київ : Юрінком Інтер, 2011. – 368 с.
37. Трохимова З. В. Теорія держави і права : навч. посіб. для студ. та учнів / З. В. Трофімова. – Донецьк : ТОВ ВКФ “БАО”, 2004. – 176 с.
38. Цвік М. В. Загальна теорія держави і права : підручник / М. В. Цвік, О. В. Петришин. – Харків : Право, 2011. – 584 с.

ДОДАТОК А. ТЕСТОВІ ЗАВДАННЯ

1. Особливості теорії держави та права як науки зумовлені тим, що це:

- а) суспільна наука;
- б) юридична наука;
- в) гуманітарна наука;
- г) загальнотеоретична наука.

2. Завданнями теорії держави та права є:

- а) дослідження закономірностей виникнення, держави;
- б) дослідження змісту конкретних юридичних норм;
- в) визначення взаємозв'язку держави та влади;
- г) з'ясування співвідношення держави, права, суспільства й особи.

3. У юридичній науці вирішуються наступні групи методів теорії держави:

- а) загальнонаукові;
- б) приватно наукові;
- в) публічно наукові;
- г) спеціальні.

4. Функціями теорії держави та права є:

- а) онтологічна;
- б) пізнавальна;
- в) прогностична;
- г) колективна.

5. У системі юридичних наук виділяють наступні групи:

- а) історико-теоретичні;
- б) галузеві юридичні науки;
- в) міжгалузеві юридичні науки;
- г) специфічні юридичні науки;
- д) прикладні юридичні науки.

6. Провідне місце теорії держави та права в системі юридичних наук підтверджує, що вона є:

- а) вихідною нормативною дисципліною;
- б) базовою та фундаментальною;
- в) методологічною наукою;
- г) гуманітарною наукою.

7. Теорія держави та права пов'язана з іншими суспільними науками та взаємодіє з:

- а) філософією;
- б) соціологією;
- в) політологією;
- г) педагогікою;
- д) статистикою.

8. Виникнення держави відбувається під впливом ... причин.

- а) економічних;
- б) політичних;
- в) релігійних;
- г) психологічних;
- д) культурних.

9. Основні форми виникнення держави та права:

- а) афінська;
- б) римська;
- в) германська;
- г) візантійська.

10. У теорії держави існують такі концепції її виникнення:

- а) психічна;
- б) насильства;
- в) органічна;
- г) історико-матеріалістична;
- д) суспільного договору.

11. Основними ознаками держави є:

- а) відокремлення публічної влади від суспільства;
- б) суверенітет;
- в) територія;
- г) право на податки і збори з населення;
- д) монополія економіки.

12. Основні підходи до типології держав:

- а) первіснообщинний тип держави;
- б) рабовласницький тип держави;
- в) феодальний тип держави;
- г) буржуазне суспільство;
- д) сучасний тип держави.

13. Політична система суспільства – це:

- а) впорядкована на засадах права система всіх політичних явищ;
- б) впорядкована на засадах права система всіх ідеологічних явищ;
- в) механізм організації та функціонування політичної влади.

14. Ознаками політичної системи суспільства є:

- а) вона є підсистемою ідеологічної системи;
- б) основними її елементами є суб'єкти політики;
- в) має цілісний характер, який проявляється в єдності елементів і зв'язків між ними;
- г) суб'єкти політики взаємодіють на основі політичних і правових норм.

15. Структурні елементи політичної системи суспільства це:

- а) суб'єкти політики;
- б) об'єкти політики;
- в) політичні норми;
- г) політичні відносини.

16. Серед функцій політичної системи суспільства необхідно виділити:

- а) вироблення політичного курсу держави;
- б) організація діяльності суспільства;
- в) координація та інтеграція суспільства;
- г) формування громадської свідомості.

17. Ознаки демократії:

- а) визнання народу єдиним джерелом влади;
- б) формування основних державних органів через вільні та справедливі вибори;
- в) єдність і розподіл політичної влади;
- г) наявність механізму реалізації прав і свобод людини та громадянина;
- д) рівність усіх перед законом і судом.

18. Форми демократії:

- а) безпосередня демократія;
- б) представницька демократія;
- в) політична демократія.

19. Функції держави класифікуються за критеріями за:

- а) територіальною спрямованістю;
- б) термінами виконання;
- в) соціальним значенням;
- г) сферами суспільного життя;
- д) характером повноважень органів влади.

20. Форми здійснення функцій держави:

- а) правова форма;
- б) виконавчо-правова форма;
- в) організаційно-правова форма.

21. Форма держави складається з таких елементів, як форма державного:

- а) правління;
- б) управління;
- в) устрою;
- г) режиму.

22. За формою державного устрою держави поділяються на:

- а) прості;
- б) формальні;
- в) складні.

23. Політичний режим є наступних форм:

- а) демократичні режими;
- б) антидемократичні режими;
- в) абсолютні режими.

24. До механізму держави належать:

- а) органи місцевого самоврядування;
- б) громадянство;
- в) територіальний устрій;
- г) банківська системи;
- д) збройні сили.

25. Основними принципами діяльності державного апарату

України є:

- а) демократизм;
- б) розподіл повноважень органів держави та місцевого самоврядування;
- в) національна рівноправність;
- г) законність;
- д) суверенність.

26. Правові норми утворювалися такими способами:

- а) переростанням меганорм;
- б) як результат діяльності судових органів;
- в) через правотворчість держави;
- г) складаються з норм, які підтримуються силою держави;
- д) відображають волю панівного класу.

27. Залежно від змісту праворозуміння виникли такі правові

школи:

- а) теорія процесуального права;
- б) концепція позитивізму;
- в) нормативістська концепція;
- г) марксистська теорія права.

28. Право як специфічну систему регулювання суспільних відносин характеризує низка відмітних ознак:

- а) право встановлюється державою;
- б) нормативність права;
- в) системність права;
- г) формалізованість права;
- д) загальнообов'язковість права.

29. Принципами права є:

- а) загальні принципи права;
- б) галузеві принципи права;
- в) міжгалузеві принципи права;
- г) принципи інститутів права;
- д) технологічні принципи права.

30. Функції права поділяються на:

- а) загальносоціальні;
- б) загально правові;
- в) спеціально-юридичні;
- г) соціально-юридичні.

31. Серед видів соціальних норм необхідно виділити:

- а) норми-звичаї;
- б) норми-традиції;
- в) моральні норми;
- г) матеріальні норми;
- д) корпоративні норми.

32. До структурних елементів норми права відносять:

- а) гіпотезу;
- б) диспозицію;
- в) санацію;
- г) санкцію.

33. За суб'єктами правотворчості норми права поділяються на:

- а) норми органів представницької влади;
- б) норми глави держави;
- в) норми органів виконавчої влади;
- г) норми спільноти.

34. За субординацією у правовому регулюванні норми права поділяються на:

- а) матеріальні;
- б) моральні;
- в) процесуальні;
- г) процедурні.

35. За функціональним призначенням регулюванні норми права поділяються на:

- а) регульовані;
- б) дозвільні;
- в) зобов'язальні;
- г) заборонні;
- д) охоронні.

36. За колом суб'єктів норми права поділяються на:

- а) загальні;
- б) зобов'язальні;
- в) спеціальні;
- г) виняткові.

37. За дією у часі норми права поділяються на:

- а) постійні;
- б) періодичні;
- в) тимчасові;
- г) процедурні.

38. За дією у просторі норми права поділяються на:

- а) загальні;
- б) локальні;
- в) окремі;
- г) периферичні.

39. За характером закріплення бажаної поведінки суб'єкта норми права поділяються на:

- а) зобов'язальні;
- б) обов'язкові;
- в) рекомендаційні;
- г) тимчасові.

40. Правові норми розрізняють за способами їх викладення на:

- а) прямий;
- б) бланкетний;
- в) казуальний;
- г) абстрактний.

41. Ознаки правотворчості:

- а) творча та постадійна діяльність уповноважених суб'єктів;
- б) об'єктами правотворчості є державні органи;
- в) правотворча діяльність здійснюється в межах встановлених процесуальних норм;
- г) змістом правотворчості є прийняття нових норм права.

42. Принципи правотворчості:

- а) простота викладення;
- б) професіоналізм;
- в) законність;
- г) демократизм;
- д) гласність.

43. Залежно від суб'єктів правотворчість поділяється на:

- а) правотворчість народу в процесі проведення референдуму;
- б) правотворчість парламенту;
- в) делеговану правотворчість як нормотворчу діяльність уповноважених органів державної влади;
- г) абсолютну правотворчість;
- д) локальну правотворчість.

44. Залежно від юридичної сили актів, правотворчість поділяється на:

- а) законотворчість;
- б) підзаконну правотворчість;
- в) локалізовану правотворчість.

45. Правовий звичай має такі ознаки:

- а) природну основу виникнення;
- б) тісний зв'язок з політичними нормами;
- в) неперервність дії протягом тривалого часу;
- г) входить у звичку людей.

46. До основних рис судового прецеденту належить:

- а) динамічність;
- б) визначеність;
- в) гнучкість;
- г) вільність понятійного апарату.

47. Ознаки закону:

- а) приймається органом законодавчої влади;
- б) висловлює волю та інтереси народу;
- в) має вищу юридичну силу;
- г) регулює найбільш важливі, ключові громадські відносини.

48. За предметом правового регулювання закони поділяються на:

- а) конституційні;
- б) адміністративні;
- в) цивільні;
- г) кримінальні;
- д) економічні.

49. Підзаконні акти розділяють на такі види:

- а) укази Президента України;
- б) постанови та розпорядження уряду України;
- в) накази, інструкції, положення міністерств, державних комітетів та інших центральних органів виконавчої влади;
- г) рішення і постанови органів місцевого самоврядування;
- д) локальні нормативні акти.

50. Структура системи законодавства має такі різновиди:

- а) галузева;
- б) системна;
- в) субординаційна.

51. У юридичній літературі виділяють наступні форми систематизації:

- а) інкорпорація;
- б) кодифікація;
- в) класифікація;
- г) консолідація.

52. За субординацією у правовому регулюванні право поділяється на:

- а) матеріальне право;
- б) моральне право;
- в) процесуальне право;
- г) прецедентне право.

53. За функціональним призначенням право поділяється на:

- а) регулятивне;
- б) охоронне;
- в) суспільне;
- г) соціальне.

54. За предметом і методом правового регулювання право поділяють на:

- а) публічне;
- б) державне;
- в) приватне;
- г) соціальне.

55. Залежно від обов'язковості виконання вимог правових норм у структурі права виділяють:

- а) об'єктивне право;
- б) суб'єктивне право;
- в) загальне право.

56. Ознаки правових відносин:

- а) особливий різновид суспільних відносин;
- б) виникають між конкретними суб'єктами;
- в) наявність свідомо-вольової діяльності суб'єктів;
- г) реалізація об'єктивних прав.

57. Видами суб'єктів правовідносин є:

- а) фізичні особи;
- в) нація чи народ;
- б) колективні суб'єкти;
- г) соціальні групи.

58. Правоздатність настає для фізичних осіб з моменту:

- а) народження;
- в) досягнення 18 років.
- б) досягнення 16 років;

59. Повна дієздатність фізичних осіб настає з:

- а) 14 років;
- в) 18 років;
- б) 16 років;
- г) моменту народження.

60. Видами об'єктів правовідносин є:

- а) матеріальні;
- в) послуги;
- б) моральні;
- г) особисті немайнові блага.

61. Правові відносини за галузевою ознакою поділяються на такі види:

- а) адміністративно-правові;
- г) цивільно-правові;
- б) кримінально-правові;
- д) державно-правові.
- в) конституційно-праві;

62. За функціональним призначенням норм права правові відносини поділяються на такі види:

- а) регулятивні;
- в) охоронні.
- б) корегувальні;

63. За субординацією в правовому регулюванні правові відносини поділяються на такі види:

- а) матеріально-правові;
- в) процедурно-правові.
- б) процесуальне-правові;

64. За методом правового регулювання правові відносини поділяються на такі види:

- а) диспозитивні;
- в) імперативні;
- б) реферативні;
- г) рекомендаційні.

65. Залежно від ступеня визначеності правові відносини поділяються на такі види:

- а) відносні;
- б) абстрактні;
- в) абсолютні.

66. За характером дії зобов'язаного суб'єкта правові відносини поділяються на такі види:

- а) активні;
- в) формальні;
- б) пасивні;
- г) детальні.

67. За кількістю суб'єктів, які беруть участь у правовідносинах, правові відносини поділяються на такі види:

- а) прості; б) ділові; в) складні; г) системні.

68. Залежно від розподілу суб'єктивних прав та юридичних обов'язків між суб'єктами правових відносин правові відносини поділяються на такі види:

- а) односторонні; в) багатосторонні.
б) двосторонні;

69. За часам дії правові відносини поділяються на такі види:

- а) короткотривалі; в) довготривалі;
б) разові; г) багаторазові.

70. Юридичні факти класифікують за вольовою ознакою:

- а) дії; в) правопорушення;
б) правомірні дії;

71. Проступки поділяються на такі різновиди:

- а) дисциплінарні; в) цивільно-правові;
б) адміністративні; г) нематеріальні.

72. За юридичними наслідками виділяють юридичні факти:

- а) правостворювальні; в) правоприпинювальні;
б) правозмінювальні; г) право формальні.

73. За характером дії юридичні факти поділяються на такі види:

- а) акти однократної дії; в) юридичний стан;
б) акти багатократної дії; г) юридичні системи.

74. За складом виділяють юридичні факти:

- а) прості; б) складні; в) разові; г) системні.

75. У теорії права правові норми поділяються за суб'єктами на:

- а) індивідуальну реалізацію; в) колективну реалізацію;
б) формальну реалізацію; г) колегіальну реалізацію.

76. У теорії права правові норми поділяються залежно від методів, якими забезпечується реалізація правових норм, на:

- а) добровільну; б) примусову; в) формальну; г) загальну.

77. За способами правового регулювання розрізняють такі форми реалізації правових норм:

- а) використання норм права; в) виконання норм права;
б) дотримання норм права; г) формування норм права.

78. Стадії застосування норм права:

- а) встановлення та аналіз фактичних обставин;
- б) вибір і аналіз правової норми, що підлягає застосуванню;
- в) вирішення справи по суті;
- г) використання результатів справи.

79. До особливих фактів, тобто таких, що не потребують доказування, належать:

- а) презумпції;
- б) преюдиції;
- в) прелюдія.

80. Структурно акт застосування норм права повинен містити:

- а) вступну частину;
- в) мотивувальну частину;
- б) описову частину;
- г) загальну частину.

81. За суб'єктом прийняття правозастосовчі акти поділяються на акти:

- а) представницьких органів державної влади;
- б) органів виконавчої влади;
- в) суду;
- г) громад.

82. За способам прийняття правозастосовчі акти поділяються на:

- а) генеральні;
- в) колективні;
- б) колегіальні;
- г) одноосібні.

83. За характерам правового впливу правозастосовчі акти поділяються на:

- а) регулятивні;
- в) охоронні;
- б) правозастосовні;
- г) обмежувальні.

84. За юридичним значенням правозастосовчі акти поділяються на:

- а) основні;
- б) генеральні;
- в) допоміжні;
- г) формальні.

85. За характером юридичних наслідків правозастосовчі акти поділяються на:

- а) правоконстатувальні;
- г) правовідмінювальні;
- б) правовстановлювальні;
- д) правоприпинювальні.
- в) правовідновлювальні;

86. Виокремлюють такі причини появи прогалин у праві:

- а) недоліки законодавця;
- б) недосконалість юридичної техніки;
- в) відставання законодавства від динамізму суспільних відносин;
- г) недосконалість владних відносин.

87. Для усунення прогалин в законодавстві використовуються наступні прийоми:

- а) аналогія закону;
- б) аналогія права;
- в) аналогія нормативізму.

88. Способи тлумачення норм права:

- а) мовний;
- б) систематичний;
- в) логічний;
- г) формальний;
- д) функціональний.

89. Залежно від суб'єктів права розрізняються такі види тлумачення норм права:

- а) офіційне;
- б) неофіційне;
- в) формальне;
- г) нормативне.

90. Види тлумачення норм права:

- а) адекватне;
- б) абсолютне;
- в) обмежене;
- г) об'єктивне;

91. Ознаками правопорушення є:

- а) суспільно небезпечне (або шкідливе) діяння;
- б) протиправність;
- в) винність;
- г) караність діяння;
- д) відповідальність.

92. Елементи складу правопорушення:

- а) суб'єкт правопорушення;
- б) об'єкт правопорушення;
- в) формальна сторона правопорушення;
- г) суб'єктивна сторона правопорушення.

93. Негативна правова оцінка поведінки правопорушника характеризується застосуванням до нього заходів:

- а) особистісного характеру;
- б) майнового характеру;
- в) організаційного характеру;
- г) громадського характеру.

94. Основними ознаками, що характеризують юридичну відповідальність, є:

- а) настає лише за скоєне правопорушення;
- б) наявність складу правопорушення;
- в) встановлюється державою в нормах права;
- г) проявляється в матеріальних юридичних наслідках.

95. За галузевою ознакою юридична відповідальність поділяється на:

- а) кримінальну;
- б) адміністративну;
- в) конституційну;
- г) моральну;
- д) дисциплінарну.

96. Функціями юридичної відповідальності є:

- а) штрафна;
- б) правовідновлювальна;
- в) виховна;
- г) каральна.

97. Основними принципами юридичної відповідальності є:

- а) принцип законності;
- б) принцип невідворотності;
- в) принципи гуманізму;
- г) принцип індивідуалізації;
- д) принцип колективізму.

98. Підставами звільнення від юридичної відповідальності є:

- а) необхідна оборона;
- б) крайня оборона;
- в) неосудність особи;
- г) відсутність суспільної небезпечності.

99. Під принципами законності розуміють:

- а) верховенство закону;
- б) об'єктивність законності;
- в) дотримання режиму законності;
- г) встановлення контролю законності.

100. Вимогами законності є:

- а) правотворчість;
- б) формалізація норм права;
- в) реалізація норм права.

101. Система гарантій законності складається із:

- а) загальноспеціальних гарантій;
- б) спеціальноюридичних гарантій;
- в) формальноюридичних гарантій.

102. Визначають такі форми виховання правосвідомості:

- а) залучення широких верств населення до правотворчої діяльності;
- б) розвиток інститутів формальної демократії;
- в) правильне застосування правових норм органами державної влади;
- г) охорона конституційних прав і свобод громадян.

103. Функціями правосвідомості є:

- а) правотворювальна;
- б) регулятивна;
- в) оціночна;
- г) розвитку правової науки.

104. Структура правосвідомості складається з елементів:

- а) правової ідеології;
- б) правової політики;
- в) правової психології;
- г) правової педагогіки.

105. У структурі правосвідомості виділяють такі рівні:

- а) звичайний;
- б) суспільний;
- в) професійний;
- г) науковий.

106. Елементами правової культури є:

- а) правові тексти;
- б) правова діяльність;
- в) правова свідомість;
- г) суб'єкти;
- д) об'єкти.

107. Основними формами прояву правового нігілізму є:

- а) прагнення формалізувати правову систему чи її окремі елементи;
- б) умисне порушення чинних нормативно-правових актів;
- в) колізії законодавства;
- г) порушення прав людини;
- д) заперечення правової системи.

108. Правова культура поділяється за суб'єктним складом на правову культуру:

- а) суспільства;
- б) певних колективів;
- в) окремих груп громадян;
- г) особи.

109. Правова культура поділяється за рівнями та глибиною пізнання правових явищ на:

- а) побутову;
- б) професійну;
- в) теоретичну;
- г) практичну.

110. Правова культура поділяється за характером прояву на:

- а) зовнішню;
- б) внутрішню;
- в) безпосередню;
- г) формалізовану.

111. Розрізняють такі функції правової культури:

- а) пізнавальну;
- б) регулятивну;
- в) ціннісно-нормативну;
- г) практичну;
- д) виховну.

112. Серед методів правового регулювання необхідно виділити наступні:

- а) дозвіл;
- б) зобов'язання;
- в) заборона;
- г) відповідальність.

113. Елементами механізму правового регулювання є:

- а) правові норми;
- б) юридичні факти;
- в) правові відносини;

- г) акти реформування норм права;
- д) акти застосування норм права.

114. Елементами структури правової системи є:

- а) суб'єкти права;
- б) об'єкти права;
- в) правові норми;
- г) джерела права;
- д) правові відносини.

115. Правові системи класифікуються за такими критеріями:

- а) доктрина правової думки;
- б) ідеологічні фактори;
- в) наявність форми права;
- г) спільність правової ідеології;
- д) структура системи права.

116. Національні правові системи об'єднують у наступні правові сім'ї:

- а) англосаксонську;
- б) романо-германську;
- в) індуську;
- г) слов'янську.

117. На межі двох класичних типів правових систем – романо-германської та англо-саксонської виділяють особливі правові типи:

- а) релігійне право;
- б) звичаєве право;
- в) традиційне право;
- г) соціальне право;
- д) соціалістичне право.

118. Для позначення правових систем країн Європи зазвичай використовуються терміни:

- а) романо-германська правова сім'я;
- б) європейська правова сім'я;
- в) сім'я континентального права;
- г) сім'я цивільного права.

119. Ознаками романо-германської правової сім'ї є:

- а) органічний зв'язок з римським правом;
- б) виражена доктринальність;
- в) абстрактний характер норм права;
- г) кодифікований характер;
- д) наявність соціальної ідеології.

120. Характерними особливостями англо-американського типу правової системи є:

- а) формування в межах Англії і створених нею колоній;
- б) характерна структура права;

- в) існування трьох видів норм;
- г) автохтонний характер юридичної термінології;
- д) головна роль у правотворчості відводиться судам.

121. Англо-саксонська правова система відрізняється від інших наступними ознаками:

- а) основним джерелом права є судовий прецедент;
- б) поділ права на загальне і право справедливості;
- в) наявність ієрархії ступенів обов'язковості судових рішень;
- г) можливість внесення змін до підзаконних нормативних актів лише на підставі визнання звичаїв і традицій;
- д) використання правової доктрини.

122. Характерні риси релігійного типу правової системи:

- а) домінуюче місце в соціальному регулюванні посідають не норми права, а релігійні норми;
- б) джерелом права є богословські традиції;
- в) правові норми об'єднуються з нормами релігії;
- г) право не структуроване;
- д) у правовому регулюванні переважають зобов'язання.

123. Ознаки традиційного типу правової системи:

- а) правові норми складають з нормами моралі, звичаїв і традицій синкретичну єдність;
- б) звичаї і традиції регулюють відносини і захищають інтереси групи, а не окремих індивідів;
- в) процесуальною формою реалізації і застосування права виступають суди старійшин;
- г) метою судового розгляду є, як правило, примирення сторін, відновлення згоди в громаді та забезпечення її згуртованості.

124. Соціалістичному праву властиві наступні ознаки:

- а) норма права визначається як загальнообов'язкове правило поведінки;
- б) поділ системи права на інститути та галузі права, звичаї та традиції;
- в) звичаї та традиції регулюють політичні відносини значних верств населення;
- г) в системі джерел права нормативно-правові акти займають другорядне значення.

125. Особливістю сучасної правової системи України є:

- а) використання значної кількості нормативних актів колишньої УРСР;

- б) істотні зміни змісту норм, що становлять основу правової системи України;
- в) поділ національного права на галузі, інститути та норми;
- г) джерелами права в сучасній Україні є акти національного та міжнародного права;
- д) інкорпорація права.

126. Юридичний процес:

- а) здійснюється через розгляд обставин і фактів, які тягнуть за собою певні юридичні наслідки;
- б) є сукупністю правових форм діяльності компетентних органів держави;
 - в) розглядається як діяльність, результат якої спрямований на ухвалення юридичних рішень, закріплюється прийняттям відповідних правових актів, що мають офіційний загальний характер і встановлену законом форму;
 - г) під час здійснення процесуальної діяльності необхідним є використання різних методів (способів) і засобів юридичної техніки;
 - д) є складною та тривалою в часі сфера політичної діяльності, що складається з процесуальних стадій, котрі мають суворо визначену послідовність.

ЗМІСТ

Вступ	3
Розділ 1. Теоретико-методологічні основи теорії держави і права	
1.1. Предмет, методологія та методи теорії держави і права. Класифікація функцій теорії держави і права.....	5
1.2. Місце теорії держави і права в системі юридичних наук.....	8
1.3. Взаємозв'язок теорії держави і права з іншими суспільними науками	10
Розділ 2. Поняття, походження і сутність держави	
2.1. Причини, теорії та форми виникнення держави і права.....	14
2.2. Поняття, ознаки та типи держави	16
2.3. Поняття та класифікація функцій держави, форми і механізми їх здійснення	17
Розділ 3. Держава і політична система суспільства	
3.1. Поняття, структура та функції політичної системи суспільства.....	24
3.2. Співвідношення політичної та державної влади, державної влади і держави.....	27
3.3. Поняття та ознаки демократії.....	31
Розділ 4. Право як соціальне явище	
4.1. Передумови виникнення права та загальна характеристика його концепцій	36
4.2. Ознаки права, класифікація його принципів і функцій	40
4.3. Поняття, ознаки та види соціальних норм	43
Розділ 5. Структура норми права	
5.1. Структура норми права та її класифікація, способи її викладення в нормативно-правових актах	46
5.2. Поняття, ознаки, принципи та види правотворчості, стадії правотворчого процесу	51
5.3. Поняття та види джерел права	58

Розділ 6. Система та структура права

6.1. Поняття та структура системи законодавства, її співвідношення із системою права	68
6.2. Систематизація законодавства та її види.....	69
6.3. Структура права та його норми	73

Розділ 7. Правові відносини

7.1. Поняття та ознаки правових відносин, їх суб'єкти та об'єкти	82
7.2. Особливості та види правових відносин, їх класифікація	87
7.3. Поняття та види юридичних фактів	90

Розділ 8. Реалізація норми права

8.1. Поняття та застосування норм права	93
8.2. Поняття та класифікація актів застосування норм права	96
8.3. Прогалини у праві та шляхи їх усунення. Аналогія права та аналогія закону	98
8.4. Поняття, ознаки, види та акти тлумачення норм права.....	100

Тема 9. Правопорушення та юридична відповідальність

9.1. Поняття, ознаки, склад і види правопорушень	105
9.2. Поняття, ознаки та види юридичної відповідальності	108
9.3. Поняття, основні вимоги та гарантії законності.....	112

Розділ 10. Правосвідомість

10.1. Поняття, роль та функції правосвідомості у суспільному житті	117
10.2. Структура правосвідомості	120
10.3. Роль правосвідомості у правотворчій діяльності держави	122

Розділ 11. Правова культура

11.1. Поняття та загальна характеристика правової культури та правового нігілізму	126
11.2. Види та функції правової культури.....	129
11.3. Поняття, види та методи правового регулювання	131

Розділ 12. Правові системи країн світу

12.1. Поняття, структура та класифікація правових систем.....	134
12.2. Поняття, ознаки та особливості романо-германської правової системи.....	135
12.3. Поняття, особливості та ознаки англосаксонської правової системи.....	137
12.4. Особливі типи правових систем	140
12.5. Правова система України	142

Глосарій основних термінів	146
---	------------

Висновки	169
-----------------------	------------

Література	171
-------------------------	------------

Додаток А. Тестові завдання.....	174
---	------------

Навчальне видання

Кравчук Степан Йосипович

ОСНОВИ ТЕОРІЇ ДЕРЖАВИ І ПРАВА

Навчальний посібник

Керівник видавничих проектів: Ястребов А.О.

Друкується в авторській редакції

Дизайн обкладинки: Тишківська Н.М.

Підписано до друку 06.11.2017 р.

Формат 60×84 1/16. Папір офсетний.

Гарнітура Times New Roman.

Умовн. друк. аркушів — 11,16.

Обл.-вид. аркушів — 9,32.

Тираж 300 прим.

ТОВ «Видавничий дім «КОНДОР»

Свідоцтво серія ДК № 5352 від 23.05.2017 р.

03067, м. Київ, вул. Гарматна, 29/31

тел./факс (044) 408-76-17, 408-76-25

www.condor-books.com.ua

Кравчук Степан Йосипович народився у 1955 році в с. Дружне Красилівського району Хмельницької області. Після школи вступив до Хмельницького технологічного інституту, який закінчив у 1978 році. За наглядом працював юристконсультантом Антонінського цукрового комбінату, що на Хмельниччині, а з 1981 року — у правоохоронних органах. В 1997 році захистив дисертацію кандидата юридичних наук і з того часу працює доцентом кафедри права Хмельницького національного університету. Автор п'яти навчальних посібників, монографії «Економічна злочинність: український вимір» та більше 60-ти наукових праць у галузях міжнародного та господарського права.